

**NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Z.N.Mamarajabova, D. T.Yembergenov, D.F.Muxammadjonova

IMO-ISHORA NUTQI SEGMENTASIYASI

(60112700- Surdopedagogika (qo‘shimcha surdotarjimon))

DARSLIK

Toshkent - 2024

UQK:371.912

KVK:74.32

M-23

Z.N.Mamarajabova, D. T.Yembergenov, D.F.Muxammadjonova **Imo-ishora
nutqi segmentatsiyasi** (surdopedagogika ta'lim yo'nalishi)/ darslik /- Toshkent-
2024. 153 bet.

Annotatsiya

Mazkur darslikda kar va zaif eshituvchi bolalarni imo-ishora va daktil nutqi segmentatsiyasiga o'qitish tizimi tavsifi, imo-ishora va daktil nutqi segmentatsiyasiga o'rgatish uslubiyati bayon etilgan.

Darslikda imo-ishora va daktil nutqi segmentatsiyasiga o'qitish metodikasining barcha bo'limlarida ishlar maxsus maktabda eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning nutqiy rivojlanishidagi o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda korreksion yo'nalishda tashkil etilishi yoritilgan.

Darslik 60112700-Maxsus pedagogika (Surdopedagogika-qo'shimcha surdotarjimon) yo'nalishi uchun "Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi" namunaviy dasturi asosida tuzilgan bo'lib, talabalar uchun mo'ljallangan. Mazkur darslik kar va zaif eshituvchi bolalar maxsus maktab-internati o'qituvchilari tomonidan qo'llanilishi mumkin.

Taqrizchilar:

M.F.Xakimova pedagogika fanlari nomzodi, professor

M.M.Abdullayeva ped. fan. bo'yicha fals. dok. (PhD), dotsent

I BO‘LIM IMO-ISHORA NUTQI SEGMENTASIYASI FAN SIFATIDA

I BOB. IMO-ISHORA NUTQI SEGMENTASIYASINING MAZMUNI, MAQSADI VA EGALLASH METODLARI

I.1-§. Imo-ishora nutqi segmentatsiyasining mazmuni, maqsadi va egallash metodlari

G.L.Zayseva o‘z “Imo-ishora tili” kitobida (1988) imo-ishora tilining tuzilishini batafsil tasvirlab bergan. U uning ikki turini farqlash kerakligini ko‘rsatdi¹: 1) karlar bir-biri bilan muloqot qilish uchun foydalanadigan og‘zaki imo-ishora tili va 2) asosan tarjimonlar tomonidan rasmiy aloqa shakllarida qo‘llaniladigan kalkillovchi imo-ishora tili. Keyinchalik "og‘zaki imo-ishora nutqi" va "og‘zaki imo-ishora tili" atamasi "rus imo-ishora tili" bilan almashtirildi.

Karlar uchun aloqa tizimlarining ko‘plab tadqiqotlari shuni ko‘rsatdiki, rus imo-ishora tili har qanday chet tili kabi tovushli tildan farq qiluvchi maxsus to‘liq huquqli lingvistik tizimdir.

Imo-ishora tili bilan bir qatorda *kalkalashtiruvchi* imo-ishora tilining aloqa jarayoni mavjud va doimiy ravishda hamroh bo‘ladi .

Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili - bu og‘zaki tilning lingvistik va morfologik tuzilishini kalkalovchi ikkilamchi belgi aloqa tizimi. Bu yerda imo-ishoralar so‘zlarga tengdir. Kalkalash ko‘pincha kech kar yoki eshitish qobiliyati past odamlar, rasmiy tadbirlarda tarjimonlar tomonidan qo‘llaniladi.

Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili asosan televizorda, ta’lim sohasida, konferensiyalar, uchrashuvlar va hokazolarda qo‘llaniladi. Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili rasmiy sohada eshitish qobiliyati zaif odamlarga xizmat ko‘rsatishda qo‘llaniladi. Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili og‘zaki yoki yozma ravishda gaplashadigan eshitish qobiliyati past, kech kar va karlar bilan aloqa qilish uchun ishlatiladi. Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili madaniyat sohasida faol qo‘llaniladi.

Ko‘pgina tadqiqotchilar mazkur ikki turdagi aloqa aloqalarini ajratishga intilib, ular o‘rtasida hech qanday umumiylik yo‘qligini ta’kidlaydilar. Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili bu karlarning bir-biri bilan muloqot qiladigan tili. Ma’lumotni Kalkalashtiruvchi imo-ishora tilida olish ular uchun eng qulay yo‘ldir. Tarjimon ona tilida so‘zlashuvchilarni tushunish uchun uning asosiy qonuniyatlari va me’yorlarini tushunishi kerak. Biroq, axborot oqimini tarjima qilishda, ayniqsa ta’lim tashkilotida, imo-ishora tilini hisoblamasdan qilish mumkin emas. Kalkalashtiruvchi imo-ishora tilidan foydalanish ma’ruzachining majburiy artikulyatsiyasini anglatadi.

Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili ma’lumotni yetkazish uchun so‘zlar, iboralar – imo – ishoralarining ekvivalentlaridan foydalanadi. Har qanday konsepsiyani tushuntirish zarur bo‘lganda, tarjimon kalkalashtiruvchi imo-ishora

¹ Zayseva G.L. Imo-ishora tili. Daktilologiya: Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. - M.: Gumanit. izd. tsentr VLADOS, 2000. - 192 b.

tiliga o'tadi. Voqealar paytida tarjimani kalkalashda ba'zi imo-ishora tili texnikasi ham qo'llaniladi. Ammo umuman olganda, Kalkalashtiruvchi imo-ishora tilidagi so'z tartibi rus tilining sintaksisiga asoslangan. Istisno sifatida barqaror iboralar, so'zlar va maqollarning tarjimasini olish mumkin. Kalkalashtiruvchi imo-ishora tilidan foydalanish kontekstni hisobga olgan holda imo-ishora ekvivalentlaridan foydalanishni talab qiladi. Masalan, "kun" so'zi kontekstga va mo'ljallangan ma'noga qarab "sutka", "quyosh" deb tarjima qilinadi; "oy" – "Sayyora", "vaqt o'dchovi".

Kalkalash orqali tarjima qilish, ayniqsa sinxron tarjima bo'lsa, tarjimondan katta professionallik va ikKalkalashtiruvchi imo-ishora tili a tizimni o'zlashtirishni talab qiladi: Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili va imo-ishora tili

Kalkalash 3 turdagi leksik birliklarni o'z ichiga olishi mumkin:

1. Imo-ishora tili da olingan ekvivalentlardir
2. So'zning daktil belgisi
3. Daktil bilan arlashgan imo-ishoralar (prefikslar, tugashlar).

Surdopedagoglar uzoq vaqtdan beri imo-ishora tili segmentatsiyaga qiziqishgan. Fransuz surdopedagoglaridan biri Peliser (M. Pelissier) 1856-yilda imo-ishora tili "grammatik qonuniyatlardan mahrum" deb yozgan. V.I. Fleri e'tiroficha, tilshunoslikda segmentatsiya - bu nutq oqimining segmentlar deb ataladigan tarkibiy qismlarga chiziqli bo'linishi sanaladi. Segmentlar ularning ustiga o'rnatilgan chiziqli bo'lmagan supersegmental til birliklari bilan taqqoslanadi. To'g'ri, hatto o'tgan asrda ham karlarning imo-ishorali muloqoti haqida o'z davri uchun ajoyib fikrlar bildirilgan. Bir qator mutaxassislarning, jumladan, nemis psixologi V. Vundt (W. Wundt), mahalliy tadqiqotchilar V.I. Fleri, P.M. Boskis, N.G. Morozova va boshqalarning nozik kuzatuvlari va ba'zi qimmatli xulosalariga qaramay, imo-ishora tili segmentatsiyasida lingvistik tavsifini yaratishning imkoni bo'lmagan. Bu, xususan, an'anaviy tasviriy tilshunoslik usullari kuchsiz bo'lib chiqqanligi, imo-ishora tilini bu usullar yordamida tahlil qilib bo'lmasligi bilan izohlanadi. An'anaviy tilshunoslik "gap bo'lagi", "ot", "fe'l", "gap a'zosi" kabi tushuncha va kategoriyalar bilan ishlaydi. Ammo imo-ishora tilida "gap bo'laklari", "gap a'zolari" bo'lmasa, imo-ishorali grammatik qonuniyatlardan xoli, degan xulosa mantiqiydir. Ko'rib turganimizdek, tilshunoslik hali imo-ishora tilini tahlil qila olmagan. Faqatgina yangi yo'nalish – strukturaviy tilshunoslikning rivojlanishi bilan karlarning imo-ishora tilini tubdan ilmiy o'rganish masalalarini qo'yish va hal qilish mkoniyati paydo bo'ldi.

Muammoning zamonaviy talqini birinchi marta 60-yillarda amerikalik olim Stoku (W.C. Stokoe) tomonidan taklif qilingan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, imo-ishora tili segmentatsiyasi — ko'p darajali lingvistik tizim bo'lib, asosiy ma'noviyi (semantik) birlik bo'lgan imo-ishora — murakkab tuzilishga ega.Imo-ishora tilini eshitmaymiz. Ammo ko'ramiz. Fonemalar — tilda o'ziga xos vazifani bajaradigan bo'linmas tovush birliklaridir. Demak, berilgan so'zdagi har bir tovush birligi (fonema) boshqa so'zlardagi fonemalarga qarama-qarshi qo'yilishi mumkin, masalan: tom — tol; tuz — suz; ber — bor. Demak, fonemalar — so'zning tarkibiy qismlari, so'z fonemalardan tashkil topgan. Stoku ishlaridan oldin imo-ishora

bo‘linmas birlik, “iyeroglif” sifatida qabul qilingan. Stoku bunday emasligini ko‘rsatdi. Uning fikrlash jarayoni haqida aniqroq tasavvurga ega bo‘lish uchun keling, ikKalkalashtiruvchi imo-ishora tili a imo-ishorani tahlil qilaylik: ONA va OTA.

Bu imo-ishoralar o‘ng qo‘l bilan bajariladi, ularning barcha barmoqlari buklanadi, xuddi V daktilemasi (qisqacha qilib – V-konfiguratsiya deb aytaylik) yuzga yaqin holatda ko‘rsatilganidek; ONA imo-ishorasini bajarayotganda qo‘l panjasi avval yuzning o‘ng tomoniga, keyin chap tomoniga tegadi. Shunday qilib, qo‘l o‘ngdan chapga harakat qiladi. OTA imo-ishorasini ko‘rsatganda, imo-ishoraning joylashuvi o‘zgarmaydi, konfiguratsiya ham o‘zgarmaydi, ammo qo‘l avval peshonaga, so‘ngra iyakka oboriladi, ya’ni yuqoridan pastga harakatlanadi. Siz ushbu imo-ishoralarni bajarishda ularning ikKalkalashtiruvchi imo-ishora tili a komponenti bir xil ekanligini sezasiz - konfiguratsiya va bajarilish joyi. Biroq, harakatning tabiati har xil - o‘ngdan chapga (ONA) yoki yuqoridan pastga (OTA). Go‘yo oddiy. Ammo ko‘rinib turganidek, bu yaqqol fakt fanda umume’tirof etilishi uchun ko‘p yillar kerak bo‘ldi. Va buni birinchi bo‘lib Stoku aniqladi, u har bir imo-ishorani segmettatsiyani tashkil etgan uchta asosiy komponentni ajratib o‘tgan (fonemalardan so‘z shakllantirilgani kabi): konfiguratsiya, fazoviy joylashuv va harakat. U har bir komponentning xususiyatlarini tasvirlab bergan (Amerika imo-ishora tilida mavjud bo‘lgan konfiguratsiyalar, qo‘l yoki qo‘llarning joylashuvi va harakatlari). Stokudan keyin imo-ishoraning tuzilishi boshqa milliy imo-ishora tillarida ham aniqlandi: ingliz, nemis, shved, fin va boshqalar.

Imo-ishora tilidagi imo-ishoraning tuzilishini tahlil qilamiz. Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili asosiy komponentning xususiyatlarini ko‘rib chiqaylik: konfiguratsiya va harakat (bizning fikrimizcha, fazoviy pozitsiyani harakat komponentining xususiyatlaridan biri sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq).

Konfiguratsiya komponenti barmoqlar va qo‘l panjalarining holati (odatda o‘ng qo‘l) bilan bir qo‘lli imo-ishoralarda, ikki qo‘lli imo-ishoralarda — har bir qo‘lning barmoqlari va panjalarining holati va ikkala qo‘lning nisbiy holati bilan tavsiflanadi. Ba’zi ikki qo‘lli imo-ishoralarni bajarayotganda, o‘ng va chap qo‘llarning konfiguratsiyasi bir xil (TARTIB, HURMAT QILISH imo-ishoralarida bo‘lgani kabi), boshqalarida esa — har xil (MAJBUR, VAZIFA BERMOQ va boshqalar). Konfiguratsiyalarning xususiyatlarini daktil alifboning tegishli harfini yoki raqamning daktil belgisini ko‘rsatishda qo‘lning konfiguratsiyasi bilan taqqoslash asosida berish qulay. Imo-ishora tili da 20 ta asosiy konfiguratsiya ajratib o‘tiladi: A, B, V, 1, 5 va hokazo.

Segmentatsiyada harakat komponenti imo-ishora bajariladigan joy (lokalizatsiya), harakatning yo‘nalishi va sifati bilan tavsiflanadi. Harakatning ushbu uchta xarakteristikasining har biri qat’iy belgilangan xususiyatlar to‘plamidan foydalangan holda tavsiflanishi mumkin: 10 ta alomat imo-ishora tilida imo-ishoralarining barcha asosiy lokalizatsiyalarini; 8 ta alomat - harakat yo‘nalishlarini; 8 ta alomat – harakatlarning sifatini tavsiflash imkonini beradi. Bu yerda biz alomatlarining to‘liq to‘plamini keltirmaymiz, biz faqat misollar

keltiramiz, har bir imo-ishorani uning tarkibiy qismlari xarakteristikasi orqali qanday ifodalash mumkinligini ko'rsatamiz. Yuqorida aytib o'tganimizdek, imo-ishora tilida konfiguratsiya komponentiga bitta parametr bo'yicha, harakat komponentiga esa uchta (lokalizatsiya, yo'nalish, sifat) parametr bo'yicha xarakteristika beriladi:

ONA — V-konfiguratsiya; imo-ishora yuzga yaqin holatda bajariladi; o'ngdan chapga; harakat ravon, uzluksiz;

AYTIB BERMOQ — R-konfiguratsiya; imo-ishora neytral fazoda bajariladi (so'zlovchi korpusining oldida, bu yerda albatta qo'llar erkin harakatlanadi) harakat so'zlovchi tomonidan; bosh va o'rta barmoqlar chertish harakatlarini, takrorlanuvchi harakatlarni bajaradi;

DIREKTOR — P-konfiguratsiya; imo-ishora korpusning o'ng tomonida bajariladi, qo'l belga tegadi; harakat bo'lmaydi;

MAJBURIYAT — ikki qo'lli imo-ishora; chap qo'l; V-konfiguratsiya (kaft yuqoriga va chapga qaragan); imo-ishora neytral fazoda bajariladi; harakat bo'lmaydi; o'ng qo'l; 1-konfiguratsiya; imo-ishora neytral fazoda bajariladi; aylanma harakat, so'ng yuqoriga va yuqoridan pastga, chap qo'lda.

Imo-ishora tuzilishining o'ziga xosligi, birinchi navbatda, uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'lanishlarning o'ziga xosligidadir: ular bir vaqtning o'zida imo-ishorada gavdalanadi. Bu bilan imo-ishora fonemalari vaqt bilan ketma-ket keladigan so'zdan tubdan farq qiladi. Darhaqiqat, biz fonemy [t], [o], [m] ("tom") fonemalarini bir vaqtning o'zida talaffuz qila olmaymiz. Va hech qanday holatda biz avval V-konfiguratsiyani bajarib, keyin qo'lni yuz tomonga ko'tarib, u yerda harakatsiz holda (aytaylik, erkin bo'shashgan barmoqlar bilan) ushlab tura olmaymiz va nihoyat, shunday bo'shashgan qo'l bilan o'ngdan chapga harakat qila olmaymiz. ONA imo-ishorasi o'xshamaydi. Imo-ishora tuzilishining bu xususiyati imo-ishora tilida leksik-semantik va grammatik ma'nolarni ifodalash uchun juda muhim (relevant) hisoblanadi.

Ma'lumki, fonemalarning yoki ularning qarama-qarshiliklarining o'zgarishi turli xil leksik-semantik ma'noga ega bo'lgan so'zlarni ("tom" — "tol") farqlash va grammatik ma'lumotlarni yetkazish ("uy" - "uyalar", ya'ni birlik va ko'plik) imkonini beradi. Ma'lum bo'lishicha, imo-ishoraning bir yoki ikkala komponentining xususiyatlarini o'zgartirish o'zbek imo-ishora tilida bir xil xizmatni amalga oshiradi. Biz yuqorida harakat tabiatining o'zgarishi ONA va OTA imo-ishoralarini qanday farqlashini ko'rsatdik. Imo-ishora xarakteristikalarini o'zgartirish orqali grammatik ma'lumotni yetkazish usuli morfologiya va sintaksisga bag'ishlangan bo'limlarida ko'rib chiqiladi. Bu yerda biz ko'rib chiqilgan AYTIB BERISH imo-ishorasi misoli bilan cheklanamiz (yuqoriga qarang).

Agar ushbu imo-ishorada harakat komponentining xususiyatlaridan biri - uning yo'nalishi o'zgarsa, harakat so'zlovchidan emas, balki so'zlovchi tomon amalga oshiriladi, - bu so'zlovchining harakat sub'ekti emas, balki ob'ekti

ekanligini ko'rsatadigan ko'rsatkichdir. Birinchi holatda, imo-ishora o'zining boshlang'ich shaklida bajarilganda, "men aytib beryapman" ma'nosi, ikkinchi holatda (harakat so'zlovchiga qaratilgan), "menga aytib berishyapti" ma'nosi uzatiladi.

Imo-ishora nutqning segmentatsiyasida, biz yana bir holatga e'tibor qaratamiz. Imo-ishoraning tuzilishini ochib berish va uning tarkibiy qismlarining xususiyatlarini aniqlash yozuv tizimini yoki notatsiyani ishlab chiqishga imkon beradi, uning yordamida imo-ishorani juda aniq, bir ma'noli va tejamli tarzda yozma ravishda belgilash mumkin. Imo-ishora nutqning segmentatsiyasid imo-ishoralar notatsiyaning mumkin bo'lgan variant 1-jadvalda keltirilgan.

1 jadval.

Imo-ishora nutqning segmentatsiyasida imo-ishoralar notatsiyasi

Imo-ishora komponentlari	Komponentlar xarakteristikalar	Notatsiya	Misollar
Konfiguratsiya	A-konfiguratsiya	A	HARBIY
	V-konfiguratsiya	V	ONA TABIAT
	R-konfiguratsiya	R	AYTIB BERMOQ
	1 –konfiguratsiya	1	VAZIFA BERMOQ
Harakat:			
1. Lokalizatsiya	neytral	N	STOL O'YNAMOQ
	fazo		
	yuz oldida	II	O'NA KULMOQ
	o'ng yelka oldida	III	BO'YDOQ
	chap yelka oldida	IV	FRANSIYA XOHLAMOQ
2. Yo'nalish	bel oldida,	V	XARAKTER DIREKTOR
	o'ng tomondan		
	yuqoridan pastga	↓	OTA KUN
	yuqoriga	↑	YOZ O'SMOQ
	chapdan o'ngga	→	TARTIB
3. Sifat	so'zlovchi tomondan	↔	YO'L BO'LADI
	ravon	—	BAJARMOQ
	uziluvchan	----	TARTIB YoMG'IR

	aylanma	⊙	GAPIRMOQ ShAHAR
	chertki	• >	VAZIFA BERMOQ
	takrorlanuvchi	R	AYTIB BERMOQ
Harakat yo‘q		N	DIREKTOR UY

Notatsiyadan foydalanib, biz ushbu bo‘limda tahlil qilgan imo-ishoralarning “formularini” yozamiz: birinchi navbatda konfiguratsiyani, so‘ngra harakatning xarakteristikalarini – lokalizatsiya, yo‘nalish, sifatni belgilab o‘tamiz.

$(p$ — o‘ng qo‘l; l — chap qo‘l)	
ONA	$V P \rightarrow \text{—}$
AYTIB BERMOQ	$R N \bullet > R$
DIREKTOR	$p P V N$
MAJBURIYat	$p 1 N \downarrow$
	$l B N N$

Albatta, notatsiyadan erkin foydalanish uchun jiddiy ishlash kerak. Biroq, imo-ishoralarni belgilash qulayligidan tashqari, notatsiyani joriy etish boshqa afzalliklarni ham keltiradi. Notatsiya imo-ishoralar tuzilishini tahlil qilish, ularning umumiy va farqlovchi xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Aniq va bir ma’noli yozuv kompyuter texnikasidan foydalangan holda imo-ishorali gaplar matnlari bilan ishlash uchun keng istiqbollarni ochadi. Imo-ishora tuzilishini va uning notatsiyasini tavsiflash variantlaridan biri L.S. Dimskis (1998) tomonidan taklif etilgan. Muallif 30 dan ortiq konfiguratsiyalarni, imo-ishora bajariladigan joyning 50 ga yaqin xarakteristikalarini, lokalizatsiyaning 70 dan ortiq xarakteristikalarini va boshqalarni aniqlaydi.

L.S. Dimskis o‘zi taklif qilgan notatsiya variantini to‘liq ishlab chiqilgan, yakuniy deb hisoblashdan yiroq ekanligini ta’kidlab o‘tamiz. Barcha imo-ishoralar notatsiyaga “mos” kelish yoki kelmasligini diqqat bilan tekshirish, ko‘p ish olib borish kerak.

Imo-ishoralar notatsiya tizimini aniqlashtirish imo-ishora tuzilishiga yanada chuqurroq kirib borishga imkon beradi, bu hozir ma’lum bo‘lganidek, juda murakkab va imo-ishora komponentlarining qarama-qarshiliklari leksik-semantik va grammatik ma’nolarni ifodalash uchun mosdir. Imo-ishora tili segmentatsiyasida avval imo-ishoralarni o‘rganish, keyin ularni bog‘lab imo-ishora tili o‘rganish sanaladi. Shunga qaramay, bu savolga javob berish mumkin: Imo-ishora tilida, Imo-ishora nutqi o‘z vazifasini muvaffaqiyatli bajarishi uchun - karlarning norasmiy, oddiy muloqot ehtiyojlarini qondirish uchun kerak bo‘lgan miqdorda imo-ishoralar mavjud. Funksiyaning o‘ziga xosligi imo-ishora tilining

leksik tarkibining o'ziga xos xususiyatlarini belgilovchi ikkalkalashtiruvchi imo-ishora tili a asosiy omildan biridir. Ikkinchi omil – harakat substansiyasining o'ziga xosligi ob'ektlarning, harakatlarning va hokazolarning har qanday tashqi belgilarini bildiruvchi ma'lum ma'nolarni ifodalovchi imo-ishoralarning butun sinfining tuzilishini belgilaydi (tilshunoslikda odatda «denotat» – belgilanadigan atamasi qo'llaniladi). Masalan, imo-ishoralar belgilanadigan ob'ektning konturini chizadi (chizuvchi imo-ishoralar): ShLYAPA, OY va boshqalar; denotatning plastik tasvirini berish (plastik imo-ishoralar): TO'ShAK, PIYOLA va boshqalar; harakatlarga taqlid qiladi: YOZMOQ, YUGURMOQ va boshqalar.

Imo-ishoraning substansiyasi harakatning yo'nalishi va sifatini o'zgartirish orqali ma'nolarni farqlagan holda ifodalash imkonini beradi (bir xil konfiguratsiya bilan). Shunday qilib, KO'TARILISH (toqqa) va TUSHISH (tog'dan) imo-ishoralari harakat yo'nalishi bo'yicha mos ravishda pastdan yuqoriga va yuqoridan pastga qarab farqlanadi; QARAMOQ va KO'ZDAN KECHIRMOQ imo-ishoralari harakat sifatiga ko'ra farqlanadi: birinchi holatda ravon, ikkinchisida — aylanma harakat va boshqalar.

Shunga o'xshash hodisalar ko'plab milliy imo-ishora tillarida qayd etilgan: amerika, ingliz, shved va boshqalar. Bular turli imo-ishora tillarining universal alomatlari yoki universalilardir, albatta, ularning harakat substansiyasining umumiyliigi bilan.

Imo-ishora tilining leksik tarkibiga qanday ta'sir qilishini ko'rib chiqaylik. Avvalo shuni ta'kidlab o'tamizki, so'zlarning ekvivalenti, analogi deb hisoblanishi mumkin bo'lgan imo-ishoralar soni bir necha marta kamroqdir. imo-ishora tili uchun, o'quv jarayonida shakllanadigan ba'zi tushunchalarni ifodalash uchun, masalan, «differensial tenglama», «tana massasi», «klassitsizm» va boshqalar, imo-ishora tilida maxsus belgilar paydo bo'lmagan. Bunday holda, karlar, agar kerak bo'lsa, kalkalovchi imo-ishorali nutqdan yoki og'zaki nutqdan foydalanadilar. Shuni ta'kidlab o'tamizki, imo-ishora nutqda bunday imo-ishoralarning yo'qligi hech qanday holatda uning yetarli emasligi, yuzakiligi belgisi emas, balki bu maxsus funksional maqsadi bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda imo-ishora tili rasmiy muloqot sohasida tobora ko'proq foydalanilmoqda (konferensiyalarda kar ma'ruzachilar imo-ishora tiliga o'tishmoqda va hokazo), shuning uchun zarur imo-ishoralar paydo bo'ladi (LINGVISTIKA, IKKI TILLIK, GRAMMATIKA va boshqalar).

Imo-ishora nutqining suhbat (konsituativlik) holati bilan aniq bog'liqligi uning leksikasining yana bir muhim xususiyatini belgilaydi. imo-Ishora tilining leksik tarkibida «suhbatda doimo mavjud bo'lgan narsa» uchun maxsus belgilar mavjud emas, masalan, tananing qismlari (bosh, qo'l, burun va boshqalar). Bular oddiygina qul, bosh, burun kabilarni ko'rsatish bilan ifodalanadi. Ko'rsatish imo-ishoralar imo-ishora nutqida juda keng qo'llaniladi va keng funksiyalar ko'lamiga ega. Shunday qilib, rasmdagi daraxt tanasi qanday rangda ekanligini aytib, tajribadan o'tuvchi shaxs shunchaki ko'chaga ishora qildi (deraza orqali): «Daraxtning tanasi bu yerda o'sadigan daraxtlarning tanasi bilan bir xil rangda».

Ko'rsatish imo-ishorasidan foydalanish suhbat ishtirokchilarining dastlabki ma'lumotlarining umumiyliigi, ularning atrofdagi hayot haqidagi bilimlari va boshqalar tufayli mumkin bo'ladi. Ko'rsatish imo-ishoralari, ayniqsa, fazoviy munosabatlarni tavsiflashda qo'llaniladi. Masalan, stol ostida chelak borligi haqida xabar berganda, STOL imo-ishorasini bajaradi (siz bu imo-ishorani bilsangiz kerak - u ikki qo'lli), keyin o'ng qo'l olib tashlanadi, faqat chap qo'l buyumni ko'rsatadi; shu vaqtda o'quvchi o'ng qo'li bilan STOL imo-ishorasi ostida «stol ostida» ma'nosiga ishora qiladi. Keyin u ChELAK imo-ishorasini ko'rsatadi. Shunday qilib, ko'rsatish imo-ishorasi birlashtirilgan, sinkretik, farqlanmagan belgi bo'ladi. Birinchi holatda, u orqali aniqlovchi munosabatlar ifodalanadi (daraxt tanasi «kulrang-jigarrang», ikkinchisi holatda — fazoviy: «stol ostida»). Muloqot konsituatsiyasi ma'lum belgisi bilan imo-ishorani to'ldiradi.

Ko'pgina imo-ishora tilida leksik birliklarining sinkretizmi, shuningdek, bitta imo-ishora real dunyoning turli ob'ektlarini (denotatlarni) ifodalash uchun qo'llanilishida namoyon bo'ladi. Bunda, turli ma'nolarni ifodalash uchun bir imo-ishoradan foydalanish ma'lum qonuniyatlarga bo'ysunadi. Shunday qilib, bitta imo-ishora: 1) harakat – harakat quroli (“dazmol” va “dazmollash”, “supurgi” va “supurish” va boshqalar), 2) harakat – bajaruvchi – harakat quroli (“chang'i uchish”, “chang'ichi”, “chang'i” va boshqalar) ma'nosini bildirishi mumkin.

Shu bilan birga, imo-ishora tilining leksik tarkibida ma'nolarni analitik, ajratilgan holda yetkazadigan ko'plab imo-ishoralar mavjud. Ushbu turdagi ifodalar yordamida ‘mebel’: STOL STUL TO'SHAK TURLI; ‘sabzavot’: KATOSHA KARAM BODRING TURLI va hokazolar ma'nolari ifodalanadi. Ajratilganlik tayyor imo-ishorasi bo'lmagan ma'noni ifodalash talab qilinadigan sharoitlarda aniq ifodalanadi. Misol uchun, chernika reza mevasining nomi uchun imo-ishora konstruksiyasi ishlatiladi: REZA MEVA YEYISH TIL QORA; ‘feruza rang’ ifodasi uchun – MASALAN KO'K INKOR (YASHIL INKOR) ARALASHTIRISH. Oxirgi ikkalkalashtiruvchi imo-ishora tili a misol shuni ko'rsatadiki, imo-ishora tilida yangi leksik birliklarning paydo bo'lishiga juda kuchli tendensiya mavjud bo'lib, ularga bo'lgan ehtiyoj muloqot jarayonida paydo bo'ladi.

Ajratishning alohida turi (ko'p so'zlik) imo-ishora substansiyasining o'ziga xosligi bilan bog'liq. Shunday qilib, “ikki oyoqda turibdi”, “bir oyoqda turibdi”, “to'rt oyoqda turibdi”, “stul turibdi” kabilarning har biri turlicha ifodalanadi. Bunday holda, imo-ishora tili substansiyasining o'ziga xosligi maxsus konfiguratsiya va harakat yordamida u yoki bu harakatni tavsiflash imkonini beradi. Shunday qilib, ko'rish orqali ma'lumotni qabul qiladigan suhbatdosh uchun turli xil ma'nolar bevosita ajraladi.

Shunday qilib, imo-ishora tili leksikasida kalkalashtiruvchi imo-ishora tili a tendensiya bir-biriga qarama-qarshi chiqadi – sinkretizm va ajralish. Xuddi shu tendensiyalar boshqa tillarning so'zlashuv shevalarida, shu jumladan rus og'zaki nutqida ham uchraydi. Masalan, erkin muhitda, plitadan qaynoq qozonni olib qo'yish uchun biror narsa so'ramoqchi bo'lganimizda odatda: «Menga tutqich ber»

(sinkretik soʻz) yoki «Menga tutadigan narsa ber» (ifodaning analitik usuli) deymiz.

Imo-ishora tili leksikasini oʻrganishda boʻlgani kabi, imo-ishora nutqda kvantor qiymatlarni ifodalash usullarini tahlil qilishga bagʻishlangan tajribada oʻrganildi. Natijalar shuni koʻrsatdiki, kar oʻquvchilar imo-ishora tilileksikasidan foydalanib, umumiylik va mavjudlik kvantorlarining maʼnolarini yetarli darajada yetkazishadi (G.L. Zayseva, 1987). Bu esa mavhum va ancha murakkab tushunchalardir. Imo-ishora tilida koʻplab tarmoqlangan sinonimik qatorlar mavjud boʻlib, ular nafaqat asosiy maʼnolarni, balki nozik maʼnoviy tuslarni ham aniq farqlash imkonini beradi. Masalan, “imkoniyati yoʻq” maʼnosi beshta sinonimik imo-ishoralar, “bor, mavjud” maʼnosi — uchta imo-ishora (va ularning modifikatsiyalari) bilan ifodalanadi.

Imo-ishora tilining leksik tarkibi haqidagi mulohazani tugatib, shuni aytish kerakki, bu yerda hali ham juda koʻp «oq dogʻlar» mavjud. Faqat imo-ishora nutqida qoʻllaniladigan va imo-ishora tili leksikasiga kiritilmagan imo-ishoralar sinfi kam oʻrganilgan va tavsiflangan. Mavjud imo-ishora lugʻatlarida asosan imo-ishora tili va imo-ishora nutqi uchun umumiy boʻlgan imo-ishoralar, shuningdek, faqat kalkillovchi imo-ishora tiliga tegishli imo-ishoralar qayd etilgan.

Ammo imo-ishora tilining leksik tarkibi haqidagi bilimimiz toʻliq emasligi maʼlum, agar biz faqat imo-ishora tiliga tegishli boʻlgan imo-ishoralar sinfining xususiyatlari, jumladan frazeologizmlar, idiomatik iboralar va boshqalar haqida yomon tasavvurga ega boʻlsak, Imo-ishora tilining leksik tarkibining oʻziga xos xususiyatlari imo-ishoraning substansiyasi va imo-ishora nutqining funksional maqsadi bilan izohlanadi. Imo-ishora tilining imo-ishoralarining birinchi sinfi — imo-ishoralar boʻlib, ularda maʼnolarni ifodalash usuli substansiya bilan belgilanadi va denotatlarning turli tashqi alomatlarini uzatadi. Ikkinchi sinf — semantik jihatdan imo-ishora nutqi funksiyasi bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan imo-ishoralar. Funksional maqsadning oʻziga xosligi ushbu sinf doirasi va uning tarkibiga cheklovlar qoʻyadi, maʼnolarni ifodalash usullarini belgilaydi. Konsituatsiya bilan yaqin aloqa, sinkretizm va ajralishga nisbatan tendensiyalarning qarama-qarshiligi — ikkinchi sinf imo-ishoralarining leksik birliklarini tavsiflovchi eng muhim xususiyatlardir.

Imo-ishora tilining leksik tarkibi erkin, norasmiy muloqotda oʻzbek imo-ishora nutqidan juda muvaffaqiyatli foydalanadigan kar suhbatdoshlarining kommunikativ ehtiyojlarini qondirishni taʼminlaydi. Imo-ishora tilining rasmiy muloqot sohasiga kirib borishi bilan ilmiy, ijtimoiy-siyosiy va boshqa xarakterdagi mazmunni yetkazish uchun zarur boʻlgan yangi leksik birliklar paydo boʻladi.

I.2-§. Karlar, zaif eshituvchilar oʻqitish va tarbiyalash jarayonida imo-ishora nutqi segmentatsiyasi qoʻllanilishidagi tarixiy manbalar

Karlar, zaif eshituvchilar oʻqitish va tarbiyalash jarayonida imo-ishora nutqi segmentatsiyasi qoʻllanilishidagi tarixiy manbalar, surdopedagogikan fan sifatida rivojlanishi bilan uzviy bogʻliqdir. Asosan karlarni tarbiyalashda qoʻllanila

boshlangan imo-ishora tili tufayli o'zlarining subkultural xususiyatlariga ega karlar jamoalari paydo bo'la boshladi. Imperator Mariya Feodorovna eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni ostida "Imo-ishora nutqli o'quvchilari" deb nomlab, kar bolalarni o'qitish davlat ishiga aylanishiga yordam berdi. U tomonidan Sankt-Peterburgda kar va soqovlar uchun maktab tashkil etdi. Uning taklifiga binoan Yevropaning eng yaxshi o'qituvchilari Rossiyaga kelib, rus imo-ishora tilini o'qitish uchun asos yaratdilar. 1926 yilda mamlakatimizda Butunrossiya Karlar Jamiyati (BKJ) tashkil etildi. 1929 yilda esa BKJ II Yig'inida imo-ishora tarjimasini tashkil etish masalasi ko'tarildi. Karlar yangiliklarni boshqa odamlar bilan bir vaqtda bilib olishlari uchun yana 60 yil kerak bo'ldi: ba'zi televizion dasturlar imo-ishora tiliga tarjima bilan birga uzatila boshlandi (keyin subtitrlar bilan almashtirildi, uni hamma ham kuzatib ulgurolmaydi). Imo-ishora tilining kelib chiqishi va rivojlanish tarixi karlarning o'zlari tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Asosan karlarni tarbiyalashda qo'llanila boshlangan imo-ishora tili tufayli o'zlarining subkultural xususiyatlariga ega karlar jamoalari paydo bo'la boshladi. Rossiyada birinchi imo-ishora tilini o'qitish maktabi 1806 yilda Pavlovskda ochilgan; Aqshda bo'lgani kabi, u ham fransuz usuli bo'yicha ishlagan (natijada RIT Amerikaning imo-ishora tili bilan bog'liq bo'lib chiqdi). Moskvada imo-ishora tili maktabi 1860 yilda ochilgan. U nemis usuli bo'yicha ishlagan V.I. Flyori rus imo-ishora tilining birinchi tadqiqotchisi sifatida karlarning rus imo-ishora tilini birinchi tadqiqotlar Rossiyada Sankt-Peterburg maktabi direktori, o'qituvchi Viktor Ivanovich Flyori (1800-1856) tomonidan amalga oshirildi. Hozirda Flyorining rus imo-ishora tilini o'qitishdagi hissasi va imo-ishora tiliga munosabati hammaga ma'lum va uning asarlari keyingi tadqiqotchilarga katta ta'sir ko'rsatdi. Flerining asosiy asari "Kar-soqovlar, ularning holati va tabiatiga xos bo'lgan ta'lim usullari bilan bog'liq holda ko'rib chiqilgan" Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili obidir. U birinchi marta karlarning imo-ishora aloqasini tahlil qiladi. Imo-ishora tilining uch turini ajratib turadigan V.I. Flerining fikricha, karlar jamoasida faqat og'zaki tildan o'ziga xos va o'ziga xos qonuniyatlarga ega bo'lgan maxsus imo-ishora tizimi rivojlanmoqda. Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili obda imo-ishora tilining kar bolani o'qitish va tarbiyalashdagi rolga katta o'rin berilgan. Muallif rus imo-ishora tilining birinchi leksik va leksikografik tavsifini yaratadi, Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili obga birinchi imo-ishora nutqi lug'atini joylashtiradi. Mazkur lug'atda u o'zi to'plagan imo-ishoralarni "doimiy ravishda ishora ishlatidigan kar-soqovlardan" qo'yadi. Flyori tomonidan tasvirlangan bir qator imo-ishoralar o'zgarmaganligini yoki kam o'zgarganligini ta'kidlash joiz. Muallif Parij karlar institutida ishlatilgan rus imo-ishoralari va imo-ishoralarni taqqoslaydi, ularning o'xshashligi va farqlarini ochib beradi, Flyori imo-ishora tilining sintaksisining xususiyatlarini tasvirlashga harakat qiladi va juda ko'p aniq lingvistik tavsiflarni beradi. Masalan, u vaqtni ifodalashning asosiy usullari haqida gapiradi, hozirgi, kelajak va o'tgan zamonni ko'rsatuvchi imo-ishoralar beradi. Flyori zamonaviy tadqiqotchilar imo-ishoraning nomanual xarakteristikasiga katta ahamiyat beradi. U turli ma'nolarni ifodalashda "ko'z chaqnashi", qoshlarning chimirilishi, boshning chayqalishi va hokazolar katta rol o'ynaydi, deb hisoblaydi. Flyori o'z

Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili obida imo-ishora tarjimasi masalasini ham ko'taradi va mexanik tarjimaga qarshi chiqadi. U shunday deb yozadi: "yozma iborani olish va uni yozma so'zga tarjima qilish nafaqat keraksiz va ortiqcha qiyinchiliklarni, balki fikrni o'zlashtirish va uni o'zgartirishni ham keltirib chiqaradi".

Karlarni o'qitishning og'zaki usuli.

XIX asrning oxirida Yevropada va Rossiyada karlarni o'qitishning og'zaki usuli ustunlik qila boshladi, bu imo-ishora tiliga bo'lgan munosabatga ta'sir qilmasligi mumkin edi. Ba'zi tarixchilar imo-ishora tilining siljishi o'sha davrdagi ilmiy va falsafiy fikrning umumiy rivojlanishi bilan bog'liq deb hisoblashadi. Ilm-fanga va evolyutsiyaga ishonish (Darvin nazariyasi) va imo-ishora tili ibtidoiy, birlamchi aloqa shakli degan fikr karlarni o'qitishning asosiy maqsadi insoniyat sivilizatsiyasining eng yuqori yutug'i sifatida og'zaki nutqni o'rgatishkekanligiga olib keldi. Mashhur imo-ishora tili o'qituvchisi N. M. Lagovskiy karlarning imo-ishora tilini, uning "tabiiy" va "sun'iy" shakllarining xususiyatlarini tahlil qilishga harakat qiladi. Biroq, Fleridan farqli o'laroq, u imo-ishora tili grammatik shakllar va qoidalarni bilmaydi degan xulosaga keladi. Biroq, kar bolalar bilan ishlashda katta tajribaga ega bo'lgan holda, u imo-ishora tili yordamchi ta'lim vositasi sifatida foydali bo'lishi mumkinligini tan olmaydi, lekin uni "ruxsat etilgan chegaralarda saqlash qiyin".

Buyuk rus psixologi va defektologi Lev Semenovich Vigotskiyning (1886-1934) karlarni tarbiyalashga oid asarlari zamonaviy imo-ishora tili pedagogikasi va tilshunosligi uchun nihoyatda muhimdir. Uning imo-ishora tili haqidagi fikrlari allaqachon darslikka aylanib bormoqda, ammo so'nggi yillarda L. S. Vigotskiyning imo-ishora tiliga bo'lgan qarashlari va munosabatlarini shakllantirishdagi hal qiluvchi rolini yana bir bor ta'kidlamoqchiman.

Tadqiqotining boshida u imo-ishora aloqasi biroz cheklangan va "mavhum tushunchalar"ga yetib bormagan deb hisoblagan bo'lsada, 30-yillarning boshlariga kelib, L. S. Vigotskiy imo-ishora tili murakkab va o'ziga xos lingvistik tizim, til "juda boy rivojlangan", "uning funksional ma'nosining barcha boyliklarida haqiqiy nutq mavjud degan xulosaga keldi". L. S. Vigotskiyning so'zlariga ko'ra, bu nafaqat karlarning shaxslararo muloqot vositasi ("ularning tili"), balki "bolaning o'zini ichki fikrlash vositasi".

Boskis M. "Kar va eshitish qobiliyati pastlar" asaridagi imo-ishora tilining xususiyatlari to'g'risida²

L. S. Vigotskiyning g'oyalari Rossiyada birinchi marta imo-ishora tilini eksperimental ravishda o'rganishga harakat qilgan R. M. Boskis va N. G. Morozovanning tadqiqotlarida ishlab chiqilgan. "Imo-ishora tili rivojlantirish to'g'risida" (1939) asarida imo-ishora tili rus tili grammatikasidan farq qiladigan o'z grammatikasiga ega degan xulosaga keldi. Afsuski, mazkur eng qiziqarli tadqiqot mualliflari karlar ikki tilda (imo-ishora va og'zaki) gapira olmaydi va ular

²Boskis R. M. Kar va eshitish qobiliyati past bolalar. - M., 2004. — 304 pp. - (Imo-ishora tili pedagogikasining oltin sahifalari).

ogʻzaki tilni oʻzlashtirganlarida, karlarning imo-ishora tili kalsifikatsiya qiluvchi imo-ishora tiliga aylanadi, deb notoʻgʻri ishonishgan.

Zayseva G. L. karlarning imo-ishora aloqasi va ularni oʻrganish jarayonida imo-ishora tilidan foydalanish toʻgʻrisida

1969 yilda "Karlarning imo-ishora tili" nomzodlik dissertatsiyasini yozgan G.L. Zayseva karlarning rus tili boʻyicha tadqiqotlar olib bordi. 1992 yilda G.L.Zaysevaning tashabbusi bilan kar bolalar uchun Moskva ikki tilli gimnaziyasining sinflarida karlarning rus tilidan foydalanadigan birinchi maktab ochildi.

Geylman I. F. karlarning imo-ishora tilining xususiyatlari toʻgʻrisida

Geylman I. F. BKJ (Pavlovsk) ni yaratishda novator boʻlib, direktor sifatida u "sof ogʻzaki usul" davrida karlar noyob markaz oʻqituvchilari boʻlishi mumkinligini taʼminlashga harakat qildi. Mazkur muassasada rassomlar, huquqshunoslar, madaniyat xodimlari, printerlar va imo-ishora tarjimonlari tayyorlandi. Markazda sobiq Sovet Ittifoqining yetakchi maktablaridan biri boʻlgan iqtidorli imo-ishora tili oʻqituvchilarining eng yaxshi jamoasi ishlagan. Bugungi kunda ishonch bilan aytish mumkinki, imo-ishora tili tarjimonlarining mazkur noyob tayyorgarligi hududidagi mamlakatlarda imo-ishora tilining tarqalishi va rivojlanishida oʻzining aniq izini qoldirdi. Sobiq sovet davlatida imo-ishora tilining markazi boʻlib, u ham mamlakatdagi karlarning madaniyatiga maʼlum darajada taʼsir koʻrsatgan. Markaz tarixiy boʻlib, oʻz davri uchun bebaho imo-ishora lugʻatlari nashr etila boshlandi. Masalan, I. F. Geilmanning 4 jildli "Karlar uchun maxsus aloqa vositalari" ishorali lugʻati boʻlib, unda atigi 3 mingga yaqin lugʻat yozuvlari mavjud, ruscha soʻzlarning maʼnolarini yetkazish usullarining tavsiflari keltirilgan. Bu eng mukammal nashrlardan biri edi, va bugungi kunda ham bosma toʻplamlar orasida oʻxshashi yoʻq. Oʻz davri uchun imo-ishora tilining taniqli tadqiqotchisi, u bir qator qimmatli bibliografik nashrlarning muallifi: "Karsoqovlarning qoʻl alifbosi va nutqiy imo-ishoralari"³, "Oʻquv imo-ishoralari", "Tanishing: qoʻl nutqi" va boshqalar. Hayotining soʻnggi yillarida imo-ishora tili boʻyicha ajoyib mutaxassis I. F. Geylmanga talab boʻlmagan, u haqida unutishgan va Pavlovskda hayotining juda kamtarona oʻtkazgan. U har doim BKJ qoshidagi Leningrad reabilitatsiya markazining (LRM) direktori boʻlgan, XX asr oxirida karlarni tarbiyalashga katta hissa qoʻshgan oʻqituvchi sifatida oʻz kasbiga bagʻishlangan.

I.F. Geylman-karlar jamiyatining tarixiy hodisasi, u novatorlik merosiga ega – u SSSRda birinchi boʻlib imo-ishora tilining noyob lugʻatini yigʻdi, birinchi marta uning xususiyatlari va uzatish usullarining qonuniyatlarini oʻrgandi. I.F. Geilman imo-ishora tilini tadqiq qilish tarixidagi titandir, shubhasiz taniqli shaxs boʻlib, uning xizmatlari tarix tomonidan munosib qadrlanadi. U surdotarjimon sifatida professional faoliyatini boshlaganidan beri imo-ishora tilini rivojlantirishga, imo-ishora tarjimonlari uchun tavsiyalar ishlab chiqishga katta hissa qoʻshdi.

"Bilingvual yondashuv" pedagogik tizimi imo-ishora tilini oʻqitishning yangi yoʻnalishidir. Bu tendensiya dunyoda 80-yillarning boshlarida paydo boʻlgan

³I.F. Geylman. Fotoalbom. Kar va soqov darsligining qoʻl alifbosi va nutq imo-ishoralari (lugʻat) M.: KOIZ, 1957 y.

bo'lib, lotincha " bilingvizm", "bilingvual" so'zlari rus tiliga "ikki tilli", "ikki tillilik" (bi -ikki, lingua — til) sifatida tarjima qilingan. Ikki tilli ta'limning uslubiy platformasining asosini sivilizatsiyalashgan jamiyatning o'zgaruvchan mentalitetini, karlarning mikrosotsiumlariga, imo-ishora tiliga yangicha munosabatni aks ettiruvchi ijtimoiy-siyosiy va falsafiy g'oyalar majmui tashkil etadi. Zamonaviy ilmiy paradigma butun o'quv jarayonini tubdan qayta qurish, milliy imo-ishora tilini og'zaki (tabiiyki, hech kim muhim rolni inkor etmaydi) bilan bir qatorda pedagogik ta'sirning asosiy vositalari tizimiga kiritishni ta'minlaydi (G. L. Zayseva, 1998⁴). Dunyoda 5000 dan ortiq tillar va atigi 200 ga yaqin davlatlar mavjud. Ba'zi mamlakatlarda ikki tillilik rasman qonun bilan mustahkamlangan, masalan, Yevropada oltita shunday davlat mavjud. Zamonaviy dunyoning aksariyat mamlakatlarida ikki tilli populyatsiyalar mavjud. Istisnalar dominant tillar deb ataladigan vakillardir: mahalliy ruslar, fransuz, yapon, inglizlar. Yeshitish bilan bog'liq holda, ikki tilli ta'lim g'oyasi yangi emas: masalan, o'rta asrlarda lotin tili ko'plab universitetlarda o'qitilgan; Zamonaviy pedagogikada ikki yoki undan ortiq tillarni ravon bilish ta'lim olishda ham, kelajakdagi karera uchun ham ustunlik berishi odatda tan olingan. Karlarga nisbatan ikki tillilik atamasi 25 yil oldin ishlatila boshlangan. Ko'pchilik karlar, u yoki bu darajada, bir vaqtning o'zida o'z mamlakatining belgisi va og'zaki tilida gapirishadi. Kimdir imo-ishora tilini asosiy til deb biladi, kimdir og'zaki tilni afzal ko'radi, ammo karlar, aloqa holatiga qarab, ikkalasini ham ishlatishi mumkin. Karlarni o'qitishda bilingual yondashuv o'quv jarayonining ikkalashtiruvchi imo-ishora tili a teng va teng vositalaridan foydalanishni ta'minlaydi, ya'ni rus (yoki boshqa milliy til) tili hamda rus (yoki boshqa ishora tili) ishora tili. Ikkala til ham eshitish va kar o'qituvchilar, o'quvchilar va ot-onalar o'rtasidagi muloqotda teng sheriklardir. Karlar uchun ikki tilli ta'lim g'arbiy Yevropada tasodifan paydo bo'lmagan. Imo-ishora tilini o'qitishning Mazkur sohasini rivojlantirishga yordam bergan bir qancha omillarni eslatib o'tish kerak.

*Birinchi*dan, bu imo-ishora tillariga nisbatan tubdan o'zgargan munosabat. Karlar deyarli har doim o'zlarining muloqotlari uchun imo-ishora tilidan foydalanganlar va imo-ishora tilining birinchi tavsiflari IV asrda Avliyo Avgustin tomonidan qilingan. Fransiya (XVIII ars ohiri, abbat de L'Epe) va Rossiyada (1835, V. I. Flyorining "Kar va soqovlar" Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili obi) imo-ishora tillaridan foydalanish faktlari yaxshi ma'lum va ba'zi tavsiflar mavjud. Biroq, XX asrning 70-yillarida faqat milliy imo-ishora tillari haqida V. Stouki (Uilyam Stokoye), M. Brennon (Magu Vgepop), G. L. Zaysevaning fundamental tadqiqotlari shuni isbotladiki, imo-ishora tillari o'ziga xos grammatika, lug'at va morfologiyaga ega bo'lgan to'laqonli, murakkab va boy lingvistik tizimlardir. Ko'pchilik ilgari ishonganidek, imo-ishora tili hech qachon ibtidoiy til emasligi isbotlangan. Bu rus, ingliz, Xitoy tillaridan yaxshiroq yoki yomon emas, balki boshqa til xolos. Imo-ishora tillarining tan olinishi 30-yillarning boshlarida L. S. Vigotskiy aytganidek, ulardan o'qitishda foydalanish imkoniyatini anglatardi.

⁴Zayseva G. L. Zamonaviy imo-ishora tilini o'qitish muammolari bo'yicha L. S. Vigotskiy bilan muloqot // Defektologiya. — 1998. - № 2

Ikkinchidan, jamiyatning "qaysidir ma'noda boshqalarga o'xshamaydigan" odamlar haqidagi qarashlari o'zgardi. "Boshqalar" dunyosini tushunishga ehtiyoj bor edi, ko'pchilik standartlariga bo'ysunish mafkurasi, shaxsiy xususiyatlarni tekislash eskitishni boshladi. Karlarga endi "zaif", nogiron "sifatida qarashmaydi, ularni eshitish qobiliyatiga egalarigayaqinroq qilish kerak. Ular o'zlarining karlar madaniyatini ham, ko'pchilik eshitish madaniyatini ham baham ko'radigan, o'zlarining maxsus rivojlanish yo'llariga ega bo'lgan odamlar sifatida qarala boshladilar. Masalan, kelib chiqishi shved bo'lgan kar Finlyandiya fuqarosi uchta tilda ona tilida so'zlashuvchi va uchta madaniyatga mansub: Fin madaniyati-u yashaydigan davlatning madaniyati; shved madaniyati– bu uning ajdodlari madaniyati; karlarning madaniyati, ya'ni uning eng yaqin do'stlarining madaniyati.

Uchinchidan, Ikkinchi Jahon Urushidan keyin butun dunyoda migratsiya oqimi oshdi. Masalan, AQSh va Buyuk Britaniyaga Osiyo va Afrikadan muhojirlar oqimi ko'paydi va birinchi tili ingliz tili bo'lmagan odamlarni o'qitish muammosi paydo bo'ldi. Bir qator tadqiqotlar natijalari shuni isbotladiki, ona tili qo'llab-quvvatlanadigan va uni ye'tiborsiz qoldirmaydigan holatlarda o'rganish yanada samarali amalga oshiriladi.

To'rtinchidan, og'zaki usul va umumiy muloqot usuli bilan o'rganish natijalaridan yoppasiga norozilik mavjud (o'qituvchining nutqi imo-ishoralar bilan birga bo'lganda). Konradning⁵ 1979 yildagi mashhur tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, Angliyadagi kar maktab bitiruvchilari orasida o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishning o'rtacha darajasi o'rtacha to'qqiz yoshli eshitish bolasida o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish darajasiga to'g'ri keladi. Bu esa butun dunyo bo'ylab imo-ishora tili o'qituvchilari va kar bolalarning ota-onalarini hayratda qoldirdi.

Beshinchidan, asosan Aqshda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, kar ota-onalarning kar bolalari eshitish oilalaridagi kar bolalarga qaraganda yaxshiroq IQ ko'rsatkichlariga ega va bir qator og'zaki bo'lmagan testlarda kar oilalardagi kar bolalar eshitish tengdoshlaridan ustun turadi. Mazkur ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, imo-ishora tilidan erta foydalanish va lingvistik bazaning tabiiy shakllanishi keyingi muvaffaqiyatli o'rganishning kalitiga aylanadi.

Shunday qilib, "yuqoridagilar", ya'ni progressiv o'qituvchilar eski usulda dars berishni xohlamadilar va "quyidalar", ya'ni, kar o'quvchilar va birinchi navbatda ularning ota-onalari eski usulda o'rganishni xohlamadilar. Natijada, karlarni o'qitishga bilingual yondashuv Skandinaviyada davlat tizimiga aylandi; Hozirgi vaqtda buyuk Britaniyadagi karlar maktablarida bilingual yondashuv rivojlanmoqda; u Avstraliya va Tinch Okeani mintaqasidagi, Afrikadagi (Keniya, Uganda, Zimbabve, Zambiya, JAR) ko'plab maktablar, shuningdek Kanada va Aqshdagi, Gollandiya, Germaniya, Belgiya, Shveysariya, Estoniyadagi bir qator maktablarda qo'llaniladi.

G.L. Zayseva (1998) va boshqa mutaxassislar ta'kidlaganidek, o'quv jarayonida imo-ishora tilidan foydalanish o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi barcha aloqa to'siqlarini yo'q qiladi va bolalar va kattalar o'rtasida samimiy,

⁵ Conrad R. (1979). The deaf school child. London: Harper and Row

ishonchli munosabatlarni yaratadi. Shuningdek, u hissiy jihatdan zaryadlangan o'rganishni ta'minlaydi. Aloqa to'siqlarini bartaraf etish o'quv ma'lumotlari hajmini sezilarli darajada oshirish, uni o'quvchilar tomonidan o'zlashtirish va idrok etishni tezlashtirish imkonini beradi. Bu, o'z navbatida, mazkur fanlarni og'zaki nutq tilida o'qitishning murakkabligi tufayli ilgari kar maktab o'quvchilari uchun mavjud bo'lmagan o'quv fanlari (masalan, chet tili, mantiq, etika) va bilim sohalarini kengaytirishga imkon beradi. Kar o'quvchilar uchun 10 yil ichida to'liq o'rta ma'lumot olish uchun haqiqiy imkoniyat mavjud (va buni xorijiy tajriba tasdiqlaydi). Aniqrog'i, umumta'lim maktabining o'quv dasturini to'liq va oddiy eshitish o'quvchilari uchun taqdim etilgan vaqt ichida bajarish uchun haqiqiy imkoniyat mavjud.

Xorijiy ilmiy ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, og'zaki nutqqa asoslangan an'anaviy tizim bo'yicha o'qigan karlar bitiruvchilari bilan taqqoslaganda, ikki tilli tizim asosida o'qigan karlar maktabi bitiruvchilari kengroq umumiy dunyoqarashga ega, til va matematikani chuqurroq bilishadi va ijtimoiy jihatdan yaxshiroq moslashuvchidir. Afsuski, kar bolalar uchun ikki tilli maktab hozirda mualliflarga noma'lum bo'lgan bir qator sabablarga ko'ra ishlamayapti.

O'zbek imo-ishora tili— bu O'zbekiston respublikasi hududida yashovchi eshitish qobiliyati past odamlar bilan muloqot qilish uchun ishlatiladigan tabiiy tildir.

Submadaniyat — bu hayot tarzi bo'lib, U turli xil ijtimoiy institutlarda va kundalik xatti-harakatlarda o'rnatilgan jamiyatning ma'lum ramzlari va qadriyatlari orqali ifodalanadi. Aslida, guruh madaniyati faqat uzoq vaqt qolish holatida muhokama qilinishi mumkin.

Shartlarning umumiyligi umumiy madaniy shaklni - me'yorlar, qadriyatlar, xatti-harakatlar va jamiyat bilan munosabatlar tabiatining umumiyligini keltirib chiqaradi. "Karlar submadaniyati" — "imo- ishora tili submadaniyati" — "imo-ishora tili submadaniyati" mavjud bo'lish huquqiga ega ekanligiga ishonch hosil qilish uchun "submadaniyat" tushunchasini sotsiologik va madaniy kontekstda ko'rib chiqish kerak. Aslida, subkultura konsepsiyasida asosiy narsa sub-qo'shimchasi bo'lib, u katta madaniyat hodisalariga qarshi qaratilgan tarkibiy qarama-qarshilikni bildiradi.

Submadaniyat vakillarining o'ziga xos madaniyati bor, shuning uchun ular katta madaniyat bilan umumiy nutq tiliga ega bo'lib, boshqa his-tuyg'ularni, boshqa tushunchalarni bir xil so'zlarga kiritadilar va bularning barchasi ortida tubdan boshqacha ramziylik mavjud. Ammo, agar biz yangi madaniy shakllarning paydo bo'lishi haqida gapiradigan bo'lsak, ularning paydo bo'lish mexanizmlari haqida savol tug'iladi. Mazkur savollarga javob berishga urinish madaniy shakllar va ularning morfologiyasini shakllantirish va ko'paytirishning mumkin bo'lgan usullarini tahlil qilishni talab qiladi. Karlar jamoasi, boshqalar singari, o'ziga xos ijtimoiy va madaniy me'yorlarga ega, ular eshituvchilar jamoasida qabul qilinganlardan farq qiladi. Karlar dunyosiga olib kirilgan karlar o'zlarini nogiron deb hisoblamaydilar, ularning karligini terining rangi, millati va jinsi bilan bir xil bo'lgan xususiyat sifatida belgilaydilar. Ammo eshitish karlarni nogiron odamlar sifatida qoralash va idrok etishda davom etmoqda, ular eshita olmasliklariga

asoslanib – bu yetishmovchilik, mukammal sogʻliqning yetishmasligi. Ular eshitmasliklari sababli, bu yetishmovchilik, mukammal sogʻliqdagi nuqson sifatida qabul qilinadi.

Biologik va tibbiy konsepsiyada nogironlik eshitish vositasi tomonidan mujassamlangan "norma" dan ogʻish sifatida qaraladi. Tabiiyki, muammoning oʻrganish quyidagilarga qaratilgan: "kar odamning normal holatga qaytarish", quloq kasalliklarini davolash, talaffuz, labdan oʻqish va boshqa eshitish qobiliyatining buzilishi biologik patologiyasini tiklash (shuning uchun bu tushuncha koʻpincha patologik deb ataladi); tibbiy nuqtai nazardan, bu davolanishni talab qiladigan kasallik holos. "Eshituvchilar standartlariga" javob bermaydigan karlar yordamga, gʻamxoʻrlikka muhtoj, ogʻzaki tilni yomon biladigan, muammolari boʻlgan va hokazo nogironlar guruhi sifatida qaraladi.

1970-yillarga kelib gʻarbiy tushunchalar ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy aloqalar tarmogʻi bilan bogʻlangan mikroguruhlariga eʼtibor berish bilan ajralib turdi. Zamonaviy jamiyat endi oʻzini unitar jamiyat sifatida koʻrmaydi: unda integratsiya, madaniyatlararo tendensiyalar va globallashuv parchalanish va lokalizatsiya bilan birga yashaydi. Jamiyat tobora diversifikatsiyalashmoqda: mikroguruhlarining manfaatlari, ularning aʼzolarining xatti-harakatlari, madaniy standartlar va idrok stereotiplari ijtimoiy, etnik va boshqa xususiyatlar jihatidan tobora farq qilmoqda. Mazkur farqlarni hisobga olmasdan, makro jamiyat doirasida mikrosotsiumlarning "tinch-totuv yashashini" taʼminlash mumkin emas. Karlar jamoalari bundan mustasno emas. Karlar oʻziga xoslik huquqiga ega boʻlgan odamlar, eshitish koʻrinishini yaratish shart boʻlmagan odamlar sifatida qabul qilina boshladi. Jamoatchilik mentaliteti oʻzgarmoqda. Aniqrogʻi, karlarning oʻzini oʻzi anglashi oʻsib bormoqda, shu jumladan zamonaviy Rossiya va Gʻarbda mazkur mafkura tomon harakat boshlandi. Mazkur mafkura madaniy plyuralizm, turli jamoalarning alohida manfaatlariga bagʻrikenglik va shaxs sifatida inson huquqlarining ustunligiga asoslanadi. Bir qator rivojlangan mamlakatlarda, 1970-yillarning oxiridan boshlab, karlarni madaniy va lingvistik ozchilik sifatida qabul qilish tobora keng tarqaldi. "Oʻsib borayotgan yangi istiqbol eʼtiborni imkoniyatlar, madaniyat va rivojlangan tilga qaratadi. Shunday qilib, tibbiy model asta-sekin karlarni koʻrib chiqish va tushunish uchun asos sifatida ijtimoiy model bilan almashtirilmoqda", deb yozadi taʼlim sohasidagi amerikalik mutaxassis X. Korson⁶. Shu bilan birga, karlik va eshitish oʻrtasidagi farqlar eshitish normasidan ogʻish sifatida emas, balki madaniy farqlar sifatida koʻrib chiqiladi. Boshqacha qilib aytganda, karlar normal insonlardir: aniqrogʻi, "ijtimoiy-madaniy nazariyaning tizimni shakllantiruvchi konsepsiyasi: karlik– bu insonning alohida holati, aslo patologiya emas"dir.

Kar hamjamiyat aʼzosi sifatida oʻzlarini aniqlash keltirganlar oʻz "turmush tarzi stili"ga ega. Ular "eshituvchilar dunyosi" ga toʻgʻridan-toʻgʻri emas, balki karlarning mikrojamiyat aʼzolari sifatida kiritilishi mumkin. Ular imo-ishora tilini, submadaniyatini va hokazolarni rivojlantirish huquqiga egadirlar. Mazkur

⁶ Corson H.J. Deaf studies: A framework for learning and teaching // Deaf Studies for educators. Washington, DC: Gallaudet University, College for Continuing Education, 1992. - P. 7-16

huquqdan foydalanish karlarning eshituvchilar, etnik ozchiliklar a'zolari bilan tengligini kafolatlaydi.

L.S. Vigotskiy nuqsonli o'smirning ijtimoiy-madaniy rivojlanishini tahlil qilganda, quyidagilarni taklif qildi, "rivojlanishi nuqson bilan murakkablashgan bola oddiy tengdoshlariga qaraganda kam rivojlangan emas, bu bola, lekin biroz boshqacha rivojlangan"⁷. 1980-yillarning boshidan boshlab G'arbiy Yevropa va Aqshning ta'lim tizimida odamlar o'rtasidagi farqlarni tushunadigan va qabul qila oladigan jamiyat rivojlandi va u yerda asta-sekin yangi ta'lim strategiyasi tasdiqlandi. U madaniy xilma-xillikning ahamiyati va hayotiylikini ta'kidlagan holda, ko'p madaniyatli ta'lim konsepsiyasiga asoslanadi. Ilgari hukmron madaniyat bilan assimilyatsiya etnik ozchiliklar uchun madaniy moslashuvning eng yaxshi varianti hisoblangan bo'lsa, endi bu integratsiya jarayonida erishilgan bikulturalizmdir. Analogiya bo'yicha turli xil jismoniy va aqliy xususiyatlarga ega odamlarni tarbiyalash strategiyasi ishlab chiqilmoqda. Muvaffaqiyatli sotsializatsiya nafaqat mustaqil tanlov qilish qobiliyatini shakllantirishni, balki ijtimoiy xulq-atvorda o'zgaruvchanlikni rivojlantirishni, boshqalarga nisbatan ma'lum darajadagi bag'rikenglikning mavjudligini ham o'z ichiga oladi.

K. Vikstrom⁸ Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili a tushunchaning asosiy qoidalarini tizimlashtirdi, bu yerda asosiy fikrlardan biri imo-ishora tiliga munosabatdir. Ular 1-jadvalda keltirilgan.

Jadval 1

Biologik- tibbiy konsepsiya	Ijtimoiy-madaniy konsepsiya
Karlikni patologik holat (nuqson yoki to'siq) sifatida aniqlash; g'ayritabiiy karlarni oddiy eshitish odamlaridan ajratib turadi ⁹ .	Karlikni farqlar, xususiyatlar sifatida aniqlash; ular oddiy karlarni oddiy eshitish qobiliyatidan ajratib turadilar
Karlik dalillarini rad etish, kamsitish va maskalash	Karlikni ochiq tan olish
Karlik uchun vositani izlash; "eshitish nuqsoni", "talofat"ni davolashga ye'tibor qaratish	Kar odamlarning qobiliyatlarini ta'kidlash ¹⁰
Yeshitish asboblari va eshitish idrokini osonlashtiradigan yoki og'zaki nutqqa "e'tibor qaratadigan" boshqa qurilmalardan foydalanishga ustuvor ahamiyat beriladi, masalan, kuchaytirgichlar, taktil va kompyuter nutq asboblari va boshqalar.	Vizual qurilmalar va xizmatlardan foydalanish orqali karlar uchun aloqa qilishning ustuvorligini tan olish; masalan, telekommunikatsiya qurilmalari, subtitrlar qurilmalar, yorug'lik signalizatsiya qurilmalari, imo-ishora tarjimonlari
Nutq va labda o'qishga urg'u berish; "to'siq"deb hisoblangan imo-ishoralar	Barcha kommunikativ til modifikatsiyalarini, shu jumladan

⁷ Vigotskiy L. S. Pedagogik psixologiya. - M., 1991, -480 b.

⁸ Wixtrom C. Two views of deafness // The Deaf American. 38(1), 21, - 1988.

⁹ Corson H.J. Deaf studies: A framework for learning and teaching // Deaf Studies for educators. Washington, DC: Gallaudet University, College for Continuing Education, 1992. - P. 7-16.

¹⁰ Vigotskiy L. S. Pedagogik psixologiya. - M., 1991, -480 b.

va boshqa aloqa usullariga ye'tibor bermaslik ¹¹ .	og'zaki nutqni rivojlantirishni qo'llash.
Yeshitishdan foydalanishga asoslangan aloqa modifikatsiyalaridan foydalanishni targ'ib qilish, hatto qisman vizual modifikatsiyalarni rad etish.	Ko'rishni eshitish idrok kanaliga ijobiy, samarali alternativ sifatida ishlatishni maksimal darajada oshirish.
Imo-ishora tilini og'zaki tilga to'sqinlik sifatida baholash.	Imo-ishora tilini og'zaki tilga teng deb baholash.
Og'zaki tilni barcha odamlar, shu jumladan karlar uchun tabiiy deb tan olish	Imo-ishora tilini karlar uchun eng tabiiy til sifatida tan olish
Mashg'ulotning asosiy maqsadi - og'zaki nutqni o'zlashtirishdir	O'qitishda aloqa uslubiga emas, balki mavzuning mazmuniga ye'tibor qarating: har qanday muloqot qobiliyatlarini kengaytirish.
Yeshitmaydigan odamlar bilan karlarni ijtimoiylashtirishni qo'llab-quvvatlash; ichki o'zaro ta'sirni qoralash.	Karlar jamoasida ham, katta jamiyatda ham ijtimoiylashuvni qo'llab-quvvatlash.
"Normal eshitadigan odam"ni eng yaxshi namuna sifatida baholash	"Muvaffaqiyatli" karlarni kar bolalar uchun ijobiy namuna sifatida tan olish
Karlar bilan professional ishlashni karlarga "o'z to'sig'ini yengib o'tishga" va "eshitish dunyosida yashashni" o'rganishga yordam berish sifatida baholash."	Karlar bilan professional ishlashni eshitish qobiliyatiga ega bo'lgan bir xil huquq va imtiyozlardan foydalanishni ta'minlash faoliyati sifatida tan olish.
Alohida "karlar madaniyati"ni qat'iyon rad etish	Karlarning tili va madaniyatini hurmat qilish, qadr-qimmatini tan olish va qo'llab-quvvatlash

Karlarning o'zlarining karlik haqidagi qarashlari karlar tajribasining ijtimoiy, lingvistik, antropologik va madaniy jihatlar bilan bog'liq. Ularning karlarni aniqlash mezonlari eshitish qobiliyatini yo'qotish darajasi emas, balki karlarning mikrosotsiumining a'zosi sifatida o'zini o'zi identifikatsiyalashdir.

Ijtimoiy-madaniy modelga ko'ra, karlar jamoasiga a'zolikni aniqlashning asosiy mezonlari quyidagilardir:

1. Imo-ishora tilidan foydalanish. Imo-ishora tili karlarni bir makonga birlashtiradi, bu ularni eshitadiganlarning ko'pchiligidan ajratib turadi. Imo-ishora tili avloddan avlodga o'tib keladi. 1984 yilda YuNYeSKO Mazkur rezolyutsiyani qabul qildi: "... Imo-ishora tili qonuniy lingvistik tizim sifatida tan olinishi va boshqa lingvistik tizimlar bilan bir xil maqomga ega bo'lishi kerak". 1988 yilda

¹¹ Wixtrom C. Two views of deafness // The Deaf American. 38(1), 21, - 1988.

Yevropa Kengashi parlamenti barcha davlatlarini milliy imo-ishora tillarini o'z mamlakatlarida rasmiy tillar sifatida tan olishga chaqirdi.

2. Karlik karlar o'zlarini ijtimoiy-lingvistik ozchilik deb tasniflaydigan identifikatsiya mezonini sifatida.

3. Xulq-atvor normalari va qoidalari. Jamiyat a'zolari o'zlari yashaydigan muayyan qoidalar va me'yorlarga ega. Misol uchun, bir-biriga murojaat qilganda, ular o'zlariga ye'tiborni jalb qilish uchun qo'llarini silKalkalashtiruvchi imo-ishora tili adilar, elkalarini silashadi. Imo-ishora tilida karlarning ismlari, qoida tariqasida, taxallusga ega (qisqartirilgan ism);

4. Karlar orasidagi nikohlar. Karlar uchun endogam nikohlar darajasi to'qson foizni tashkil qiladi. Xuddi shu maktab bitiruvchilari o'rtasida kar yoki eshitish qobiliyati past bolalar uchun nikohlar ko'proq uchraydi;

5. Tarixiy meros. Karlar uzluksizlik hissi bilan ajralib turadi. Karlarning har bir yangi avlodi maktabda va jamiyatda o'tgan tarixni meros qilib oladi. Maktab ta'lim muassasalari yoki karlarning jamoat tashkilotlari karlar jamoasining rivojlanishi va uning madaniy va tarixiy merosi to'g'risida xalqaro konferensiyalar va simpoziumlar o'tkaziladi, karlar jamiyati tarixiga oid bosma materiallar nashr etiladi.

Mazkur ijtimoiy-madaniy konsepsiyasiga muvofiq, zamonaviy kar odam tanlash huquqiga ega, o'zini o'zi aniqlash masalasiga mustaqil javob berish huquqiga ega. Eshitish qobiliyati cheklangan odam imo-ishora tilidan voz kechishi va ko'pchilik eshitish bilan hayot yo'lini tanlashi mumkin. Aksincha, ular imo-ishora tilini qadrlashlari va karlarning submadaniyatini asosiy yashash maydoni sifatida tanlashlari mumkin. Ko'rinib turibdiki, kar bitiruvchi to'g'ri, aniqrog'i uning individual xususiyatlari, imkoniyatlari va ehtiyojlariga mos keluvchi tanlov qiladi. Bunda ikkala til tizimini (imo-ishora va og'zaki nutq) bilish, shuningdek, ko'pchilik eshitish madaniyatini va karlarning submadaniyatini bilish va ob'ektiv ravishda qadrlash kerak.

Savol va topshiriqlar

1. Imo-ishora nutqi segmentatsiyasining mazmuni, maqsadini yoriting.
2. G.L. Zayseva “ Imo-ishora tili” kitobida imo-ishora tilining qanday tuzilishini batafsil tasvirlab bergan?
3. Kalkalashtiruvchi imo-ishora tili nima? Misol keltiring.
4. Kalkalash necha turdagi leksik birliklarni o‘z ichiga olishi mumkin?
5. V.I. Fleri e’tiroficha, tilshunoslikda segmentatsiya nima?
6. V.I. Fleri, P.M. Boskis, N.G. Morozova imo-ishora tili segmentatsiyasida lingvistik tavsifini yoriting.
7. Stoku (W.C. Stokoe) imo-ishora tili segmentatsiyasi — lingvistik tizim tavsifini yoriting.
8. Segmentatsiyada harakat komponenti imo-ishora bajariladigan joy (lokalizatsiya) nima bilan tavsiflanadi?
9. Imo-ishora tuzilishining tarkibiy qismlari o‘rtasidagi bog‘lanishlarni yoriting.
10. Imo-ishora nutqning segmentatsiyasida imo-ishoralar notatsiyasini tavsiflang.
11. Imo-ishoralar notatsiya tizimini nimaga imkon beradi?
12. Imo-ishoraning substansiyasi harakatning yo‘nalishi va sifatini o‘zgartirish orqali qanday ma’nolarni farqlagan holda ifodalash imkonini beradi?
13. Imo-ishora tilida leksik birliklarining sinkretizmi tavsiflang.
14. Karlar, zaif eshituvchilar o‘qitish va tarbiyalash jarayonida imo-ishora nutqi segmentatsiyasi qo‘llanilishidagi tarixiy manbalarni yoriting.
15. Zayseva G. L. karlarning imo-ishora aloqasi va ularni o‘rganish jarayonida imo-ishora tilidan foydalanish to‘g‘risida
16. Submadaniyat – jamiyatning qanday ramzlari va qadriyatlari orqali ifodalanadi.
17. Ijtimoiy-madaniy modelga ko‘ra, karlar jamoasiga a’zolikni aniqlashning qanday mezonlari mavjud?
18. Karlik karlar o‘zlarini ijtimoiy-lingvistik tasniflaydigan identifikatsiya mezonini yoriting.
19. Ijtimoiy-madaniy konsepsiya tavsiflab bering.
20. Biologik- tibbiy konsepsiya tavsiflab bering.

II -BOB. DAKTILOLOGIYA SEGMENTASIYASI.

II.1-§. Daktilologiya – qo‘l alifbosi

Daktilologiya – kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqining o‘ziga xos shaklidir. U so‘zlashuv nutqiga imo-ishora nutqiga nisbatan yaqindir. U yozma xarakatga ko‘ra yozma nutqqa o‘xshab ketadi. Uning vositalari grafik belgilar harflar emas, balki qo‘l, barmoq harakatlari hisoblanadi. O‘zbek tilining har bir harfi o‘zining harakatli ifodasiga egadir. Daktil belgilarini uch guruhga tasniflash mumkin:

1. chizuvchi harflar (z, b, d);
2. harf shaklini ifodalovchi harflar (o, l, m, t);
3. shartli belgilar (v, j, n).

Daktil nutqi so‘zlashuv nutqining barcha qoidalariga ko‘ra shakllanadi va uni kar bola egallashi mumkin. Bog‘cha davrda kar bola daktilologiyaga savod o‘rganish uchun murojaat qiladi. Tadqiqot ko‘rsatishicha, daktilologiya eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar so‘zlashuv nutqini shakllantirish uchun yordamchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Daktilologiyani yaxshi egallagan o‘quvchilar so‘zning tovush sostavini to‘liq egallaydi. Ularda so‘zning tovush va daktil obrazi o‘rtasida shartli aloqalar o‘rnatiladi. Lekin so‘zning talaffuzi yozilishdan uzoqlashsa tovush tarkibini o‘rganishda daktilologiya ta’sir ko‘rsatdi. Daktilologiyani va yozma nutqning o‘zaro munosabati juda murakkabdir. Ye.N.Marsinovskaya tadqiqot natijalariga ko‘ra, bu nutq formasining quyidagi belgilarini ochib beradi. Eshituvchi bolalarda daktillash 2,5 marta og‘zaki nutqni bayon qilishga nisbatan orqada qoladi. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni bayon etish va daktillash tempi bir xil bo‘ladi, ba’zan daktillash og‘zaki nutqni bayon etishda oldindan o‘tib ketish hollari ham ko‘zatiladi. Daktilologiya og‘zaki nutqni o‘zida namoyon qiladi, lekin suhbat jarayonida eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar daktil nutqiga nisbatan imo-ishora nutqidan keng doirada qo‘llaniladi. L.A.Novikova va Ye.N.Marsinovskaya tomonidan o‘tkazilgan maxsus tadqiqotlarga ko‘ra daktilologiya ham og‘zaki nutq kabi kinestetik sezgilar asosiga qo‘riladi. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar fikrlash operatsiyalarida faqat artikulyator apparatlarda, balki qo‘l, barmoq muskullarida ham impulsar yuzaga kelgani kuzatilgan. Lekin, artikulyator apparatdagi nutqiy kinestiziyalar, qo‘l kinesteziyalariga nisbatan puxta bo‘lib, tadqiqot ob’ekti sifatidan o‘rganish talab etiladi. Ye.N.Marsinovskiy daktillash tempi og‘zaki nutq talaffuzi yaxlitligiga ta’sirini o‘rgatgan. Bu tajribalar ko‘rsatishicha kar bola daktillash texnikasini yaxshim o‘rganganda daktilologiya og‘zaki nutq tempi va yaxlitligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Daktillash texnikasini yaxshi darajada egallamaslik, talaffuz to‘g‘riligi, nutqni tushunarligiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. S.A.Zikov tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda, bu muammo tadqiq etilgan. Eshituvchi bola savodga o‘rgatishning boshlang‘ich etapida nutqni akustik va harakat obrazlariga tayanadi. Bolani so‘zli yozishidan avval uni ichida yoki ovoz chiqarib o‘qishini ko‘rish mumkin. Kar bola og‘zaki nutqqa ega bo‘lganligi uchun savodga o‘rgatish davrida daktilologiyaga tayanadi. So‘ng bu jarayon bir vaqtda amalga oshadi, bola ham yozadi va

daktillaydi. Soʻzlashuv nutqini egallash darajasiga koʻra daktil kinesteziyalari asta-sekin siqilib, artikulyator kinesteziyalar bilan almashinadi. U ham bola singari soʻzni talaffuz etib, soʻng yozadi. Daktilologiya atrofdagilar nutqini labdan oʻqishda ham muhim vosita sanaladi. Chunonchi, ayrim tovushlar labdan yomon oʻqiladi, shu oʻqishda daktilologiyadan foydalanadi. Lekin labdan oʻqish jarayonida daktilologiyadan foydalanish ham ijobiy samara beradi. Labdan oʻqishning koloreya tizimida oʻz ifodasini topgan. Ponso oʻz metodikasida nutqning turli: ogʻzaki, yozma, daktil va imo-ishora koʻrinishlarini qoʻllaydi. X.P.Bonet (1579-1633) oʻzining 1620 yilda yozilgan «Tovushlar tabiati va kar-soqovni gapirishga oʻrgatish sanʼati» asarida karlarni oʻqitish va tarbiyalashning oʻsha davrdagi maqsad va vazifalarini koʻrib chiqar ekan, ularni soʻzlashuv nutqiga daktil va ogʻzaki nutq orqali oʻrgatish lozimligi haqida soʻz yuritadi. U kar bolalarni maxsus ravishda tayyorgarlikka ega boʻlgan oʻqituvchi oʻqitishi, taʼlim jarayonida nutqni va aqliy faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan ishlar savol-javob shaklidan foydalangan holda olib borilishi alohida eʼtiborli omil sifatida qaraydi. X.P.Bonnet gʻoyalarining keyinchalik taraqqiyotiga Angliyalik J.Vallis (1616-1703) va J.Bulver, Shveysariyalik J.K.Amman (1669-1724), Niderlandiyalik F.M.Van Xelmont (1614-1699), Italiyalik F.L.Tersiy (1631-1687) kabi amaliyotchi olimlar karlarni oʻqitishga alohida urinishlar sifatida oʻz xissalarini qoʻshdilar.¹² E.R.Karrion (1579-1652) oʻz zamondoshlari boy tajribasidan unumli foydalangan holda ularning gʻoyalarini rivojlantirar ekan, karlar taʼlim-tarbiyasida taktil-vibratsiya sezgilariga hamda eshitish qoldigʻiga tayangan holda ish olib boradi. Yuqorida bayon etilgan karlarni yakka tartibda oʻqitishga urinishlar eshitish nuqsoniga ega farzandlari boʻlgan zadogon oilalar ijtimoiy buyurtmasining mahsuli edi. Shu bois taʼlimning bu turi ijobiy tajribaga ega boʻlsada, ushbu toifa bolalari uchun oʻquv muassasalarining tashkil etilishiga uzoq vaqt muvaffaq boʻlinmadi. Faqat 14 asrning 70-yillaridagina kar bolalarni oʻqitish va tarbiyalash uchun maxsus muassasalar tashkil etish va rivojlantirish boʻyicha urinishlar yuzaga kela boshladi. 1770 yilda Fransiyada dunyo tarixida birinchi boʻlib Sharl Mishel de Epe (1712-1789) tomonidan Parijda xususiy maktab - kar-soqovlar instituti ochildi. De Epe tarixda Volter, Deni Didro, Jan Jak Russo kabi fransuz maʼrifatparvarlarining gʻoyalari bilan yoʻgʻriltirilgan mimika (imo-ishora) metodining muallifi sifatida nom qoldirdi. Amaliyotchi olim oʻqitish jarayonida asosiy eʼtibor kar bolalarning har tomonlama: aqliy va jismoniy rivojlanishiga qaratish hamda ushbu tizim kar bolani umumtaʼlim fanlariga oid bilimlarni oʻzlashtirish, jamiyatda yashash va mehnat qilishga tayyorlashi lozimligi masalalariga alohida ahamiyat qaratadi. Ammo ushbu vazifalarni hal etish uchun oʻqitish davomida faqat nutqning imo-ishora shaklidan foydalaniladi hamda kar oʻquvchilar uning asosida yozishni oʻrganadilar. Uning shogirdi R.A.Sikar Sharl Mishel de Epening gʻoyalarini rivojlantirib, imo-ishoralar tilini «metodik belgilar»

¹² Kristin Snoddon - American sign language and early literacy - Gallaudet University Press , 2012, 54 p

bilan boyitadi. Ya'ni ushbu metod asosida o'qitish jarayonida o'quvchilarga tildagi grammatik kategoriyalarni tasvirlash uchun ma'lum bir belgilar o'rgatib boriladi. Ma'lumki, tilda grammatik kategoriyalar juda ko'pchilikni tashkil etadi. O'quvchilar hajmi kundan kunga ortib borayotgan belgilarni o'zlashtira olmasliklari natijasida fanlarga oid bilimlarni ham o'zlashtirishga ulgurmay qoladilar hamda imo-ishora metodi asosida o'qitish tizimi takomillashtirilganiga qaramay, undan amaliyotda foydalanish ta'limning oldiga qo'yilgan vazifalarni to'raligicha hal etish imkonini bermasligini ko'rsatadi. Daktil nutqi – kar bolalarni o'qitishning qudratli vositasi, u lug'at boyligi va natqni o'zlashtirish sifatini, shuningdek kar bolalarning umumiy rivojlanish darajasini bir necha barobar oshirishi mumkin. Kar bolalarni tarbiyalayotgan ota-onalar va boshqa kishilar uni bola bilan muloqotda to'g'ri qo'llash uchungina emas, balki fikrlari, aniqrog'i, bilib-bilmay chiqaradigan hukmlari bolaning to'la qonli tarbiyasiga xalal beradigan kishilarga uning ahamiyatini tushuntirib berish uchun ham daktil nutqning ahamiyatini tushunib yetishlari kerak. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar imo-ishora yordamida muloqotga kirishadilar. Imo-ishora nutqi atrof-olamini tushunishga yordam beruvchi vosita sanaladi. Masalan, kar bola oilada kar bola imo-ishora nutqidan foydalangan holda tarbiyalanadi, lekin uning rivojlanish darajasi yuqori bo'ladi. Shunday qilib, imo-ishora eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun muloqot funksiyasi bajarishni ta'kidlash joiz. Bu jihatdan u og'zaki nutq shakliga o'xshashdir. Lekin u chegaralangan davrada, faqat kar shaxslar o'rtasida muloqot quroli sifatida namoyon bo'ladi. Nutq tafakkur quroli sifatida namoyon bo'ladi. U o'zini birinchi vazifasini bajara olmashi, tafakkur quroli sifatida faoliyat ko'rsata olmaydi. Imo-ishora nutqining qurish materiali mimik belgilar foizidir. So'zdan farqli, imo-ishora belgilari bir qator o'ziga xosliklarga egadir. Ayrim mimik belgilar so'z kabi muloqot elementiga egadir. So'z qat'tiy va universal ahamiyatga ega. Mimik belgilar esa qat'iy bo'lmaydi. Ko'p tushunchalar kar shaxslar o'rtasida bir xil ishora bilan ifodalanadi. Ularning harakteri ta'lim jarayonida so'zlashuv nutqi vositasida o'zgarishi mumkin. So'z tarkibida tovush kompleksi va ma'nosi bo'yicha mustahkamlash aloqasi mavjud bo'lib, uni ixtiyoriy buzib bo'lmaydi. So'zning tovush tarkibi bo'zilsa, u o'zining funksiyasini bajarmay qoladi. Tovush kompleksi uning ma'nosi bilan umumiy bog'liqqa ega emas. Ayrim mimik belgilarda bu aloqa yaqqol nomayon bo'ladi. Ko'p olimlar mimik belgilarini tasniflashga harakat qilganlar (N.G. Morozova, R.M.Boskil, L.V.Zankov, G.L. Zayseva, N.F.Slezina). O'zbek daktil nutqni bizga ma'lum bo'lgan og'zaki nutqning boshqa shakllari bilan taqqoslasak, u yozma nutqqa ko'proq yaqin keladi. Xuddi yozuv kabi undan faqat savodli odam foydalana oladi. Qolaversa, daktil nutqni o'zlashtirish bilan inson savod o'rganadi, zero daktil nutq, xuddi yozma nutq kabi lisoniy nutq shaklidir. Daktil nutqning yozuvdan farqi shundaki, yozuv belgilari o'rniga so'zlovchi barmoqlari yordamida makonda (bo'shliqda) aks ettiriladigan belgilardan foydalanadi. O'zbek daktil alifboda xuddi harflisidagi kabi 29 ta belgi mavjud. Quyidagi jadvalda o'zbek tili alifbosiga asoslangan daktilema alifbosi ifodalangan (1-rasm).

Har bir daktil belgi alifbo harfiga to'liq mos keladi. Daktil tasvirdagi ko'plab belgilar bosma va qo'lyozma harflarni eslatadi. Masalan, **o, l, m, s, sh**. Mimik yoki imo-ishora nutqi. U lisoniy qismlarga bo'linadigan nutqqa qarshi qo'yiladi. Bu nutqda so'z va xatto butun bir jumla bita ishora bilan «aytiladi». Bunda predmetlar, alohida harakatlarga ishoralardan, yuz imosidan foydalaniladi. Imo-ishoralar lisoniy nutqqa xos bo'lgan grammatik shakllarga ega emas, ya'ni turlanmaydi, tuslanmaydi va sh.k. farqiga yetmaydigan kishilar imo-ishora va daktil nutqning o'xshashligi xaqida gapirar ekan, ularning faqat tashqi belgilariga, ya'ni har ikkala nutq shaklida qo'llardan foydalanilishiga e'tibor qiladi. Biroq bu o'rinda ham e'tiborliroq bo'lgan kuzatuvchi jiddiy tafovutlarni ko'ra biladi. Daktil nutqdan foydalanuvchi faqat bitta qo'l barmoqlaridan foydalanadi (ayrim mamlakatlar, masalan Angliyada daktil nutq har ikkala qo'l barmoqlari yordamida ifodalanadi). Imo-ishora nutqida har ikkala nutq qatnashadi, ular harflarni emas, balki turli ishoralarni o'ziga xos kuchli yuz ifodasi bilan ifoda etadi. Biroq og'zaki nutqqa ega bo'lgan va nutqiy tafakkuri rivojlangan kishilarning mimikasini savodi chiqmagan kishilar, ayniqsa nutqni egallamagan kichik yoshdagi bola mimikasi bilan farqlash kerak. Eshitmaydigan, biroq labdan o'qiydigan va gapira oladigan kishilar uchun mimika – tezroq va osonroq o'ziga qaratilgan so'zni idrok etish va boshqalarga fikrini yetkazish vositasi. Nutqni egallagan kishilarga imo-ishora ularga qaratilgan nutqni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Imo-ishoralar og'zaki so'z bilan birga qo'llanilganda, ular go'yo kattalashtiruvchi oyna vazifasini o'taydi. Mimikali nutq qurilishi bu xolda og'zaki nutq qurilishiga bo'ysundiriladi, so'zni idrok etishga ko'maklashadi.

Daktil nutqdan foydalanish – so'zlarning ma'nosini tushunish, tilning grammatik qurilishini egallash demak. Bu nutqni ham og'zaki ham yozma shaklda egallashga ko'maklashadi. Daktil belgini nafaqat idrok etish, balki tovushga qaraganda qayta yaratish ham ancha oson. Xatto ikki yarim yoshli bola ham daktil alifboni o'zlashtira oladi. Uch yoshli bolalar uni 15-30 kunda o'zlashtiradi. Bu juda muhim, chunki bu tarzda bolaga so'z yordamida murojaat qilish, eshitadigan bolaga istalgan predmetni aytish mumkin. Buni so'zni ovoz chiqaribgina emas, balki barmoqlar yordamida ham «talaffuz qilish» kerak. Bunda bola har bir so'zning harf tarkibi va grammatik qurilishini aniq idrok etadi. Shu tariqa uni nutqqa va muloqotga o'rgatish boshlanadi. Bunda xuddi eshitadigan boladagiga o'xshash jarayon kechadi. Vaqt o'tishi bilan, tovushlarni talaffuz qilishga o'rgangan bola barmoqlari yordamida «ayta oladigan» so'zlarini va iboralarini og'zaki shaklda ham qo'llaydi.

Taniqli surdopedagog F.A. Rauning kuzatishlariga ko'ra, bunda xuddi biz hamma vaqt telefonda gaplashgandagiga o'xshash jarayon o'rin tutadi. Ma'lumki, telefon orqali hamma tovushlarni ham farqlab bo'lmaydi, biroq tanish so'zlarda buni biz his qilmaymiz, eshitib idrok qilingan tanish so'z konturidan, suhbat kontekstidan kelib chiqib, aniq eshitmagan tovushni faxmlaymiz. Biroq notanish familiyani talaffuz qilishganida, uni harflab aytishlarini so'raymiz, toki eshitib idrok qilish qiyin bo'lgan tovush ismlarning tanish birikmasida birinchi bo'lib chiqsin.

Soʻz bilan daktil nutqda tanishib, uning maʼnosini oʻzlashtirib, harf tarkibini egallab, bola bu soʻzni labdan ancha oson oʻqiydi, aniq koʻrinmagan yoki umuman koʻrinmagan tovushlarni xotiradan toʻldiradi. Gap shundaki, labdan oʻqiyotib, talaffuz qilingan tovushlarning faqat bir qismini idrok qilish mumkin. **a, o, u, i, e** unlilari oson farqlanadi. **p- b-mundoshlar** guruhit, **n, dyoki sh, ch, jundoshlaridan** farq qiladi. biroq bu guruhlarining har birida harflar, masalan **p-b-m** koʻrinishdan bir xildek idrok etiladi. **k, g, x** undoshlari esa umuman koʻrinmaydi. Shu oʻrinda avvaldan daktil nutqda oʻzlashtirilgan soʻzning ijobiy roli namoyon boʻladi. Baʼzida daktil nutq undan foydalanish estetik emasligi bois ota-onalarning noroziligiga sabab boʻladi. bunda maʼlum maʼnoda haqiqat bor. Biroq daktil nutq kar bola uchun noqulay boʻlgan muloqotning umum tomonidan qabul qilingan shakli oʻrniga emas, balki atrofdagilarning eʼtiborini yanada koʻproq jalb qiladigan mimika oʻrniga taklif qilinadi. Koʻpchilikni daktil nutqdan foydalanish bolalarning talaffuziga zarar yetkazishi, daktil muloqotga oʻrganib qolib, bolalar eng kam qarshilik yoʻlidan borib, ogʻzaki nutqdan foydalanmasligi xavotirga soladi.

Koʻp yillik kuzatishlar bu xavotirlar asossiz ekanidan dalolat beradi. Bolalarni daktilologiyadan foydalanish bilan parallel tarzda talaffuzga toʻgʻri, malakali oʻrgatilganda, labdan oʻqishni muntazam mashq qildirilganda, bolalarning ogʻzaki nutqi ularning individual imkoniyatlariga mos tarzda rivojlanadi. Bolaning ogʻzaki nutqi qanchalik tushunarli boʻlsa, bola daktilologiyadan oʻzini tiyib, ogʻzaki nutqdan shunchalik tez foydalana boshlaydi. bundan tashqari, bolaning nutqda yaxshi oʻzlashtirilmagan tovushlardan foydalanishi (bolalar shunday qilishga majbur, soʻzni boshqacha ifoda qilish imkoni yoʻq) talaffuzni buzadi, hali aniqlashmagan talaffuzni mustahkamlaydi. Daktil belgilar tovushlarni qoʻyishni tezlashtirish zaruratini yoʻqqa chiqaradi, talaffuz ustida batafsil ishlash imkonini beradi. Boshqa sharoitlar bir xil boʻlgani holda bolaning yomon ogʻzaki nutki uning talaffuziga extiyotsizlik bilan munosabatda boʻlish, kattalar tomonidan xar kunlik eʼtibor va nazoratning yoʻqligi natijasi sanaladi.

Biz ogʻzaki nutkdan foydalanishga qarshi eʼtirozlarni inkor etishga, ularning asossiz ekanini isbotlashga urinib koʻrdik. maksadimiz – kar bolani oʻkitishda uning samaradorligini va zaruratiga ishonch xosil qilish. Biroq ogʻzaki nutqning axamiyatini anglab yetishning oʻzi yetarli emas. Natija kar bola bilan mulokot kiluvchilarning xammasi daktil alifbodan qanchalik toʻgʻri foydalana bilishiga bogʻlik. Belgilarni mohirlik bilan koʻrsata olish (daktillash) birinchi dastlabki shart. Buning uchun ayrim qoidalarni bilish kerak: oʻng koʻl bilan «soʻzlash» kerak. koʻlni koʻkrak qafasi darajasida tutiladi. Oʻng tirsak oʻng yonga siqilgan. koʻl bilan «gaplashganda», asosan, barmoqlar harakatlanishi lozim. Bunda yozish va oʻqishdagi jarayon bilan maʼlum umumiylik koʻzga tashlanadi: soʻzlarni daktillab, yozuv jarayoni oʻziga xos tarza takrorlanadi, uni idrok qilayotgan bola esa oʻkish jarayonini takrorlaydi. Yozuvda boʻlgani kabi soʻzlarda xarflar aloxida belgilar sifatida emas, balki yaxlit joylashadi (buning uchun harfni koʻrsatayotib, qoʻlni xayolan keyingi belgi xolatiga tayyorlash kerak boʻladi).soʻzlar orasida sukut kilinadi, u yozuvda bir soʻzni boshkasidan ajratib turadigan boʻsh makonga mos keladi. Yozuvda xarflar chizikda tekis yozilgani kabi, bu oʻrinda ham koʻl bir

xil darajada (balandlikda) bo'lishi, belgilar aniq va ravshan ko'rsatilishi kerak, biroq yozuvdagidan farqli o'laroq, qo'l harakatsiz qoladi. Bu kabi aniklikni bolada avval boshdan tarbiyalab borish lozim. to'g'ri, bolani bunga o'rgatish uning taklid ko'nikmalarini rivojlantirish uchun mashklardan boshlanadi. ko'l to'g'ri turishi kerak; kaft harakatsiz, fakat barmoqlar harakatlanishi lozim. **i, sh, s** kabi harflarni ko'rsata turib, kaftni yengil buring. **i** ni ko'rsatganda, barmoqlarni vertikal qo'yish shart emas, ko'lni gorizontal holatda saqlash mumkin, zero bu belgini, odatda, boshqalari bilan adashtirishmaydi. Bir paytning o'zida gapirilsa va daktillansa, buning uchun daktillash texnikasi juda yaxshi rivojlangan bo'lishi talab kilinadi, talaffuz biroz sekinlashtiriladi, biroq bo'ginlab talaffuz kilinmaydi, aks xolda bu bolaning ogzaki nutqida, uning labdan o'qishida va talaffuzida salbiy okibatlariga olib kelishi mumkin.

Daktilologiya atrofdagilar nutqini labdan o'qishda ham muhim vosita sanaladi. Chunonchi, ayrim tovushlar labdan yomon o'qiladi, shu o'qishda daktilologiyadan foydalanadi. Labdan o'qish jarayonida daktilologiyadan foydalanish ham ijobiy samara beradi. Kar bolada og'zaki nutqni tarbiyalash uchun, eng avvalo, uning diqqatini, kuzatuvchanligi, taqlidni tarbiyalash lozim. Shu sababli siz bola uchun qiziqarli bo'ladigan va bolada zarur sifatlarni, ko'nikmalarni tarbiyalashga ko'maklashadigan mashg'ulotlar, o'yinlar, o'yinchoqlar, kitobchalarni tanlay bilishingiz kerak.

Eshitish qobiliyatida nuqsoni bor maktablarning tayyorlov sinflarda maxsus maktabgacha muassasalarda tarbiyalanmagan, nutqi mavjud bo'lmagan bolalar o'qitiladi. Bu kategoriyadagi bolalarni o'qitishda juda katta qiyinchiliklarga duch kelinadi, chunki bunday bolalarda nutqini shakllantirishning qulay vaqtlari boy berilgan, nutqning yo'qligi esa bolaning psixik rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'ladi. Maktabga borish, yangi sharoit bilan tanishish, yangi do'stlar, bular hammasi bolalarga o'zaro muloqotga kirishishi talab etadi. Tarbiyachi va o'qituvchining vazifasi – ularning atrofdagilar bilan muloqot qilish ehtiyojini qondirishdir. Buning uchun ularni og'zaki nutq bilan muloqot vositasi sifatida qurollantirish ko'zda tutiladi. Agar maktablarda so'zlashuv nutqiga yaxshi ahamiyat berilgan bo'lsa, butun pedagogik jamoa faoliyati nutqni muloqot vositasi sifatida o'qitishga qaratilgan bo'lsa, bunda bolalar kommunikatsiyaning bu turidan ko'proq foydalanadilar. Jonli muloqotdan noto'g'ri foydalanish bolalarda imo-ishora bilan gapirish yo'lini tanlashga olib keladi. Maxsus o'qitish jarayonida kar bolalarda tovush bilan ishlash, nutq nafasi, ayrim tovushlar ustida ishlash, talaffuzini shakllantirish amalga oshiriladi. Og'zaki nutqni talaffuz qilish va shakllantirish o'qituvchi hamda bolalardan katta mehnat talab qiladi. Eshituvchi o'quvchilar kabi, eshitish qobiliyatida nuqsoni bor o'quvchilar uchun og'zaki nutq muloqot uchun juda katta ahamiyatlidir.

Kar bolalarni og'zaki va yozma so'z nutqini shakllantirishdagi qiyinchiliklar daktil nutqiga murojaat qilishga sabab bo'ldi. Daktil nutqi karlar o'rtasida muloqot (aloqa)larining amalga oshirish uchun yaratilgan. Daktil nutqini o'zlari uchun sukut saqlab yashash turmush tarzini qabul qilgan Ispan monaxlari tomonidan ixtiro qilingan. Nutqning og'zaki nutqga o'xshash bo'lgan bu ko'rinishidan faqat

bevosita (yuzma-yuz) muloqotda bo'lganda foydalanish mumkin. Daktil nutqi yozma nutqga ham o'xshash bo'lib, har bir harfga aniq bir daktilema to'g'ri keladi. O'zbek tili daktilema alifbosi quyidagi jadvalda o'z ifodasini topgan. Nutqning bu ko'rinishini egallash uchun karlardan nutqning og'zaki va yozma ko'rinishlarini qanday darajada egallash talab qilinmaydi. Daktil nutqi yordamida bolalar o'z xohish, istaklari va iltimoslarini bildirishlari va daktil nutqdan foydalanayotgan boshqa kishilarni tushunishlari mumkin. Tayyorlov sinfining o'quvchilari, katta maxsus tayyorgarliksiz ham daktil belgilarini tezda o'zlashtirisha oladi. Daktil nutqidan tilni egallashning boshlang'ich formasi sifatida foydalanish kar bolalarda og'zaki nutqni shakllantirish va atrofdagilar bilan nutq aloqlarini o'rnatish imkoniyatini beradi. Shuningdek, kar bolalarni tilga o'rgatishda daktil nutqini qo'llanishi asosiy maqsad emas, kar bolalarni og'zaki nutqini shakllantirish maqsadida foydalanadigan majburiy choradir. Xususan, tayyorlov sinflarida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qituvchining daktillashiga taqlid qilish asosida daktillamalar o'rganadilar. Og'zaki nutqga o'rgatish jarayonida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar daktil belgilari va daktillash texnikasini birga egallaydilar. Materialni idrok etish va egallash jarayonini yengillashtirish uchun daktil belgilar ifodalangan so'zli ifoda jadvalidan foydalaniladi. So'zli ifoda jadvalini qo'llab o'quvchi, daktilema belgilarini qo'li vosita amalga oshiradi. Daktil belgilari ifodalangan so'z o'quvchilar to'liq eslab, qolmaguncha, yig'ma polotnoga osib qo'yiladi. O'qituvchi daktil shaklda berayotgan nutqiy materialni og'zaki bayon etadi. Bu o'qituvchi nutqiga qo'yiladigan asosiy talab hisoblanadi. Nutqiy materialni og'zaki daktil bayon etish tayyorlov sinfi yili oxirigacha asosiy talabdir. O'qituvchi o'ng quli bilan daktillaydi, barmoqlar uni labini o'ng tarafida joylashgan holatda bo'ladi. Barcha daktil belgilar aniq ko'rsatilishi zarur. Ta'limning birinchi yilida daktillash bilan birga bayon etiluvchi og'zaki nutq sekin timpda bog'langan va aniq bo'lishi talab etiladi. O'qituvchining og'zaki daktil nutqi bolalar uchun yaxshi namuna bo'ladi va ularni daktil nutqini egalash jarayonini tezlashtiradi.

Bu bosqichda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning daktil nutqiga qat'iy talablar qo'yiladi. O'quvchilar har bir harf va so'zni daktillashi aniq, to'g'ri bo'lish kerak. So'zlarni eslab qolish o'qituvchi tomonidan tashkil etilgan maxsus mashqlar asosida amalga oshiriladi. O'qituvchi bolalarda nutqqa ehtiyojni talab etuvchi o'yin, mehnat, o'quv faoliyat turlarini tashkillashtiradi. Masalan, sinfdagi umumiy faoliyat bolalar ismini bilishni talab etadi, o'quvchilarga topshiriq, vazifalar bayon etish jarayonida o'qituvchi ularni ismini nomlaydi. O'quvchi ismini og'zaki daktil nomlanadi va so'zli ifoda jadvali ko'rsatiladi. O'quvchilardan o'rtog'ini ismini aytish so'raladi. Tabiiy sharoit o'quvchilarga yangi so'z ma'nosini tushunishga yordam beradi. Jamoa faoliyatida so'zlarni og'zaki daktil bayon etish uni ma'nosini eslab qolishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilar so'zni, tovush tarkibini og'zaki bayon etish imkoniga ega bo'lgunlariga qadar uni og'zaki daktil bayon etadilar. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar so'z tarkibini daktil nutqini qo'llamasdan o'rgatish nutqiy muloqotni buzilishi va nutqiy rivojlanishni sekinlashishiga olib keladi. Lekin o'quvchilar tomonidan xaddan ortiq daktil

nutqini qo'llash og'zaki nutqni rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunonchi, daktil nutqi boshlang'ich nutq shakli sifatida qo'llab, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar og'zaki nutqini shakllantirish ishini boshlab o'qituvchi butun faoliyatini og'zaki nutqni muloqot quroli sifatida shakllantirishga qaratishi lozim.

Daktil nutqiga o'rgatish bilan yonma-yon (parallel) ravishda bolalarni og'zaki va yozma nutqqa o'rgatish ham olib boriladi. Bolalarni og'zaki nutqqa o'rgatish, daktil formasida egallangan so'zlarini ovoz chiqarib aytish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Talaffuzni o'zlashtira borish bilan birgalikda o'quvchilar tomonidan daktillangan so'zlarni gapirish aniqligi ortib boradi. Og'zaki nutq xatolarini to'g'rilash talaffuz qilingan tovush namunalarini ko'rsatish orqali amalga oshiriladi va unga mos ravishdagi daktilamani ko'rsatish bilan mustahkamlanadi. Daktil nutqini egallash o'qish va yozishga o'rgatishda yordam beradi. Daktil orqali so'zlashganda, bolalar so'zini va o'qish so'zlarini analiz va sintez qiladi. Bu esa o'qish va yozish ko'nikmalarini asosini tashkil qiladi. Qo'l harakatlari yoki katakcha orqali daktillangan so'zni qabul qilganda kar bolalar daktil shriftini o'qishni o'rganadi. Asta-sekin daktil belgilarini o'rganadilar, harflar yozish va o'qish malakasini egallab boradilar. O'quvchilar o'z daktillariga suyangan holda yozma so'z va iboralarni o'qishni boshlaydilar, xatolarini to'g'rilaydilar. Daktil nutqidan foydalanish savodga o'rgatish jarayonini yengillashtiradi va tezlashtiradi.

Shunday qilib, kar o'quvchilar nutqini shakllantirish jarayonida daktil nutqidan foydalanish so'zlashuv nutqini muloqot quroli sifatida tez va samarali shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Nutq o'rgatishning dastlabki bosqichi o'z ichiga tayyorlov sinfni qamrab olgan bo'lib o'ziga xos vazifalari uslubiy qo'llanmalari bordir. Boshlang'ich sinfda kar bolalar muomila (muloqot) sifatida so'z nutqi bilan tanishadilar, ularda atrofdagilar bilan aloqada bo'lish, o'z istak va ehtiyojlarini ifoda etish uchun nutqdan foydalanishning dastlabki ko'nikmalar yuzaga keladi. Kar bolalarni nutqqa bo'lgan ehtiyoj ruhida tarbiyalamasdan, bu masalalarni yechimini topish mumkin emas.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar maktabi ta'lim jarayonining bosh maqsadi ularning og'zaki nutqini shakllantirishdir. Daktil nutqni o'zlashtirish bilan inson savod o'rganadi, zero daktil nutq, xuddi yozma nutq kabi lisoniy nutq shaklidir. Daktil nutqning yozuvdan farqi shundaki, yozuv belgilari o'rniga so'zlovchi barmoqlari yordamida makonda aks ettiriladigan belgilardan foydalanadi. Daktil nutqi og'zaki nutqni rivojlanishida yordamchi vosita sanaladi. Daktilologiya atrofdagilar nutqini labdan o'qishda ham muhim vosita sanaladi. Chunonchi, ayrim tovushlar labdan yomon o'qiladi, shu o'qishda daktilologiyadan foydalanadi. Lekin labdan o'qish jarayonida daktilologiyadan foydalanish ham ijobiy Samara beradi. Daktil belgilar tovushlarni qo'yishni tezlashtirish zaruratini yo'kka chikaradi, talaffuz ustida batafsil ishlash imkonini beradi. Daktil nutqi kar bolalarni o'qitishning qudratli vositasi, u lug'at boyligi va nutqni o'zlashtirish sifatini, shuningdek kar bolalarning umumiy rivojlanish darajasini bir necha barobar oshirishi mumkin. Kar bolalarning maktabgacha va maktab ta'limida daktil nutqdan foydalaniladi. Daktil nutq – og'zaki nutqning bir ko'rinishibo'lib, undan foydalanish – so'zlarning ma'nosini

tushunish, tilning grammatik qurilishini egallashdir. Bu nutqni ham og‘zaki ham yozma shaklda egallashga ko‘maklashadi. Daktil belgini nafaqt idrok etish, balki tovushga qaraganda qayta yaratish ham ancha oson. Xatto ikki yarim yoshli bola ham daktil alifboni o‘zlashtira oladi. Uch yoshli bolalar uni 15-30 kunda o‘zlashtiradi. Bu juda muhim, chunki bu tarzda bolaga so‘z yordamida murojaat qilish, eshitadigan bolaga kabi istalgan predmetni aytish mumkin. Buni so‘zni ovoz chiqaribgina emas, balki barmoqlar yordamida ham «talaffuz qilish» kerak. Bunda bola har bir so‘zning harf tarkibi va grammatik qurilishini aniq idrok etadi. Shu tariqa uni nutqqa va muloqotga o‘rgatish boshlanadi. Bunda xuddi eshitadigan boladagiga o‘xshash jarayon kechadi. Vaqt o‘tishi bilan, tovushlarni talaffuz qilishga o‘rgangan bola barmoqlari yordamida «ayta oladigan» so‘zlarini va iboralarini og‘zaki shaklda ham qo‘llaydi. Ota-onalar oldida ikkita vazifa turadi: har bir belgini to‘g‘ri ko‘rsatish va u alifbodagi qaysi harfni anglatishini bilish. Unutmaslik kerakki, belgilarni mohirlik bilan ko‘rsata olish lozim. Daktillashning shartlari: o‘ng qo‘l bilan «so‘zlash» kerak. Qo‘lni ko‘krak qafasi darajasida tutiladi. O‘ng tirsak o‘ng yonga siqilgan. Qo‘l bilan «gaplashganda», asosan, barmoqlar harakatlanishi lozim. Bunda yozish va o‘qishdagi jarayon bilan ma’lum umumiylik ko‘zga tashlanadi: so‘zlarni daktillab, yozuv jarayoni o‘ziga xos tarza takrorlanadi, uni idrok qilayotgan bola esa o‘qish jarayonini takrorlaydi. Bir paytning o‘zida gapirilsa va daktillansa, buning uchun daktillash texnikasi juda yaxshi rivojlangan bo‘lishi talab qilinadi, talaffuz biroz sekinlashtiriladi, biroq bo‘g‘inlab talaffuz qilinmaydi, aks holda bu bolaning og‘zaki nutqida, uning labdan o‘qishida va talaffuzida salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

II.2-§. Daktilologiya turlari: bir qo‘lli, ikki qo‘lli, kaft daktilologiyasi. Bir qo‘lli daktilologiyaning afzalliklari.

Daktilologiya (yunoncha dactilos logos) - bu milliy tilning grafemalarini aks yettiruvchi maxsus barmoq alifbosi, uning birligi daktilema deb ataladi. Daktilologiyaning vizual va taktil turlari mavjud: Daktilologiyaning vizual turi eshitish qobiliyati zaif odamlar tomonidan qo‘llaniladi va vizual idrok etish uchun mo‘ljallangan, daktilologiyaning taktil turi bevosita eshitish va ko‘rish qobiliyati zaif odamlarning muloqoti uchun ishlatiladi, vizualdan biroz boshqacha qo‘l yozish texnologiyasi bilan farq qiladi.

Daktilemalar o‘z leksik ma’nosiga ega emas va barmoqlarning ma’lum bir pozitsiyasini ifodalaydi, milliy alifboning tegishli grafemalarini (harflarini) bildiradi. Daktilologiyaning ajralmas komponenti artikulyatsiya, aniqrog‘i daktillangan so‘zlar yoki iboralarni talaffuz qilishdir, bu ayniqsa yuqori yozish tezligida (daqiqada taxminan 300 belgi) suhbatdoshni tushunishni sezilarli darajada osonlashtiradi.

Daktilologiya ko‘pincha barmoq alifbosi deb nomlanishiga qaramay, u yozma nutqdan sezilarli darajada farq qiladi. Biz yozma so‘z yoki jumlaning bir vaqtning o‘zida to‘liq ko‘ramiz, aniqlik kiritish uchun orqaga qaytib, yana o‘qishimiz mumkin. Daktillovchi qo‘ldan o‘qish – bu qisqa vaqt ichida vizual ravishda paydo

bo'ladigan va o'zgaruvchan daktillarni harfma-harf o'qish sanaladi. Xabarning barcha elementlarini aqliy ravishda "to'plash" va uni dekodlash kerak. Shuni ta'kidlash ortiqcha bo'lmaydi, xuddi oddiy qo'l yozuvi singari, har bir kishi faqat o'ziga xos shaxsiy qo'l yozuviga ega, keyin daktilatsiyada individual qo'l yozuvi mavjud.

Shunday qilib, daktil yozuvni o'qish juda murakkab jarayondir. Bu nafaqat ma'lum ko'nikmalarni, yaxshi vizual xotirani va kuchli ye'tiborni, balki o'zbek tilining ma'lum bir lug'atini ham talab qiladi. Aks holda, xabar, ayniqsa notanish so'zlar, atamalar va hk., ko'p karlar uchun notanish ma'lumot bo'ladi. Bu o'zbek harflarida xorijiy so'z yoki iborani yozishga o'xshaydi.

Shunday qilib, o'zbek daktilologiyasi bir tildan ikkinchisiga o'zbek tilidan o'zbek imo-ishora tiliga o'tishning "ko'prik" dir. Imo-ishora tilini o'qitishda daktilologiya nafaqat o'quv jarayonida yordamchi kommunikativ va nutq vositasi sifatida, balki yozma va og'zaki nutq shaklini shakllantirish vositasi sifatida ham qo'llanilishi bejiz emas.

Bir qo'lli va ikki qo'lli daktilatsiya qoidalar.

1. Daktillovchi qo'l tirsakda egilib, biroz oldinga olib boriladi va ko'krak darajasida, artikulyatsiyani to'sib qo'ymaydi. Kaft elka darajasida. O'ng va chap qo'l bilan daktilat qilish mumkin, lekin buni o'ng bilan qilish odatda qabul qilinadi, chunki chap qo'l bilan o'qish biroz noqulay.

2. Daktilatsiya artikulyatsiya bilan birga keladi, bu matnni idrok etish va tushunish darajasini oshiradi. (eshitmaydigan suhbatdosh nafaqat daktilni, balki og'zaki nutqni ham qabul qilmaydi).

3. Barmoq izlarini olishda qo'lning holati suhbatdoshga kaft bilan yoki kaftning chetiga kichik barmoq tomondan qaraydi. Qo'lning o'zi harakatsiz, faqat qo'l harakatchan. Qo'lning to'satdan yuqoriga va pastga harakatlari yoki oldinga va orqaga " xat yozuvi" ko'rishni qayta yo'naltirish zarurati bilan o'qishni sezilarli darajada murakkablashtiradi.

4. Daktilatsiya imlo me'yorlariga muvofiq amalga oshiriladi. Tinish belgilari ko'rsatilmaydi. Istisno sifatida yozuv uchun matnni diktatsiya qilishni aytish mumkin.

5. Daktilashda ikki baravar undoshlar ikki baravar undoshni o'ngga yoki chapga siljitish orqali ko'rsatiladi.

6. Daktilashda so'zlar bir-biridan kichik pauzalar bilan ajralib turadi. Pauza paytida qo'l keraksiz harakatlardan qochib, oldingi so'zning oxirgi daktilemasining konfiguratsiyasini saqlab qoladi (chunki suhbatdoshni chalkashtirib yuborish mumkin— u o'z-o'zidan harakatlarni o'qishga harakat qiladi). Gap oxirida uzunroq pauza mavjud. Xabar oxirida qo'l tushiriladi

Daktilologiya xalqaro tizim emas. Turli xil chet tillari mazkur tilga xos bo'lgan o'ziga xos daktil tizimlariga egadir. Ular bir qo'lli yoki ikki qo'lli bo'lishi mumkin, alifbo harflari (grafemalar) soniga mos kelishi yoki fonemalar tasviriga asoslangan bo'lishi mumkin, ular butun bo'g'inlarni, iyerogliflarni belgilashi mumkin.

O'zbek daktilologiyasi bir qo'lli bo'lib, ko'p hollarda grafemalarning konturlarini barmoqlarning ma'lum bir statik konfiguratsiyasi (pozitsiyasi) bilan nusxalaydi yoki konfiguratsiya kaftning ma'lum bir harakati bilan to'ldiriladi. Masalan, A, B, V, G, D, Ye, J, I, K, L, M, N, O, P, R, S, T, U, F, X, Ch, Sh, Ё, E, Yu, Ya daktilemlar statik konfiguratsiyali; bundan tashqari, D, Yo, Z, Y, S, Ё, ' , daktilemlari konfiguratsiyasiga qo'lning harakati qo'shiladi.

O'zbek daktil alifbosida 29 ta grafema va shunga mos ravishda 29 ta daktilema mavjud.

An'anaga ko'ra, daktil yozuvni o'rganishda daktilemlar 7 guruhga bo'linadi (6-ilova):

1. Mushtga o'ralgan qo'l asta-sekin daktil konfiguratsiyasini shakllantiradi: A, Ye, Yo, S, V.
2. "A" pozitsiyasidan qo'l barmoqlari navbatma-navbat to'g'rilanib, daktilemlarni hosil qiladi: Z, B, K, D, S, Ya; bundan tashqari, Z, K, D, S, kaft harakati bilan bajariladi
3. "V" pozitsiyasidan qo'lning barmoqlari navbat bilan bosh barmog'iga tegadi, bunda daktilemlarni hosil qiladi: O, R, N, Sh;
4. kaft barmoqlar bilan pastga tushiriladi. ye G, P, L, M, T. rasmlari navbat bilan "A"pozitsiyasidan taqlid qilinadi; F, Yu, Ch. Surati ko'rinadi.
5. "A" pozitsiyasidan kaft yuqoriga, kombinatsiyalarda: bosh barmog'i kichik barmoq, ko'rsatkich barmog'i kichik barmoq, halqa barmog'i kichik barmoq, daktilemlar U, I tizadi. Qo'lning burilishi bilan-Y daktili yasaladi.
6. Barcha barmoqlar bosh barmog'idagi cho'zilgan konfiguratsiyaga o'ralgan, tumshug'i shaklida, bu J daktilemaning tasviridir, kichkina barmoq, bosh barmog'i, kichik barmog'i va halqa barmog'i holatining ketma-ket o'zgarishi F, Yu, Ch. tasvirni beradi.
7. "A" pozitsiyasidan egilgan ko'rsatkich barmog'i asta – sekin ochiladi - " X " konfiguratsiyasi paydo bo'ladi, kengaytirilgan bosh barmog'i qo'shiladi bu Ye daktili, ko'rsatkich barmog'i to'g'rilanadi, lotincha "L" ga taqlid qiladi va kaftni o'ngga yoki chapga burab, ' va belgilari tasvirlangan bo'ladi.

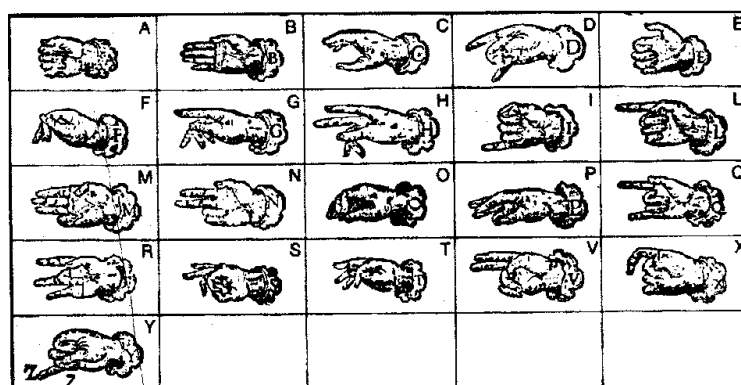
Ovoz tilida bo'lgani kabi, "nutq nuqsoni" tushunchasi mavjud, shuning uchun daktilologiyada daktil ishlashining noaniqligi, ayniqsa konfiguratsiyasi o'xshash, xuddi shu ta'sirni keltirib chiqaradi. Bu, ayniqsa, M-T, L-P, R-N daktilari uchun to'g'ri keladi.

II.3-§. Dunyo mamlakatlarining daktil alifbosi

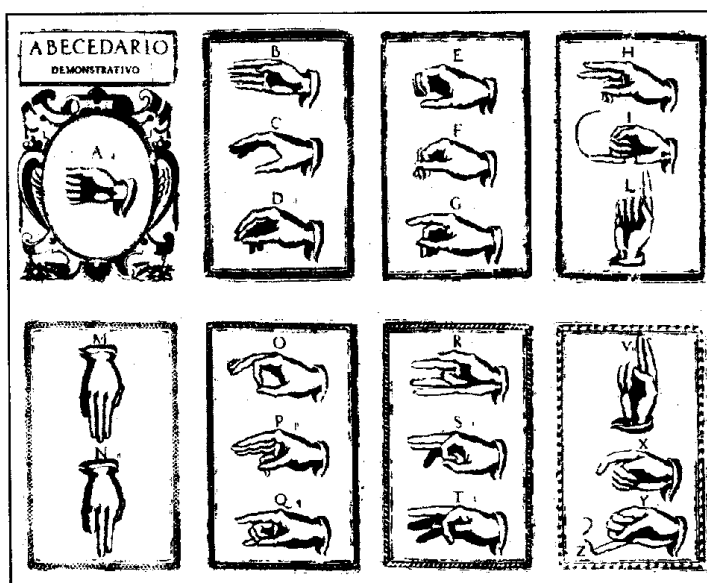
«Daktilologiya» atamasi (grekcha *dactilos* — barmoq, *logos* — so'z) ikkita asosiy ma'noda qo'llaniladi. Birinchidan, bu qo'l barmoqlari (qo'llar) bilan ifodalangan alifboning nomi. Shu ma'noda bu so'z: «o'zbek daktilologiyasi — bir qo'lli», «ingliz daktilologiyasi — ikki qo'lli» kabi iboralarda qo'llaniladi.

Daktil alifboni kim birinchi bo'lib ixtiro qilgani aniq ma'lum emas. Ma'lumki, barmoq harflarining tasvirlari X asrning Lotin Injilida uchraydi. Ehtimol, ba'zi qo'l belgilari, shu jumladan harflar qadimgi zamonlardan beri ishlatilgan.

Tadqiqotchilarning fikricha, daktil alifbo birinchi marta 1593 yilda ispan rohibi de Vebra (M. de Vebra) tomonidan nashr etilgan (1-rasm). Karlarni o'rgatishda daktil nutq ispan rohibi Pedro Ponce de Lion (Pedro Ponce de Lion) tomonidan qo'llanila boshlandi, uning faoliyati XVI asrga borib taqaladi. Karlarni o'qitish uchun yaratilgan maxsus daktil alifbo (2-rasm) 1629 yilda Bonet (J. P. Bonet) tomonidan nashr etilgan. XVIII asrda Bonetning daktil alifbosi Fransiyadagi karlarning birinchi o'qituvchilari – Pereyra (R. Pereira) va Delepe (Ch. M. De L'Epee) tomonidan fransuz daktil alifbosi, shuningdek, XIX asr boshlarida Gallodet (T.N. Gallaudet) va Klerk (L. Clerc) tomonidan ishlab chiqilgan amerika daktil alifbosi asosiga kiritilgan. Birinchi nashri 1698 yilga to'g'ri keladigan Britaniya daktil alifbosi esa boshqacha asosda tuzilgan. Ispan, fransuz, amerika va boshqa ko'plab tillardan farqli o'laroq, ushbu alifbo — ikki qo'lli. Uning zamonaviy modifikatsiyasi (3-rasm) Buyuk Britaniyadan tashqari, Avstraliya, Janubiy Afrika va boshqa joylarda ham keng qo'llaniladi.

1-rasm. De Vebraning ispan daktil alifbosi (S. Carmel, 1982)

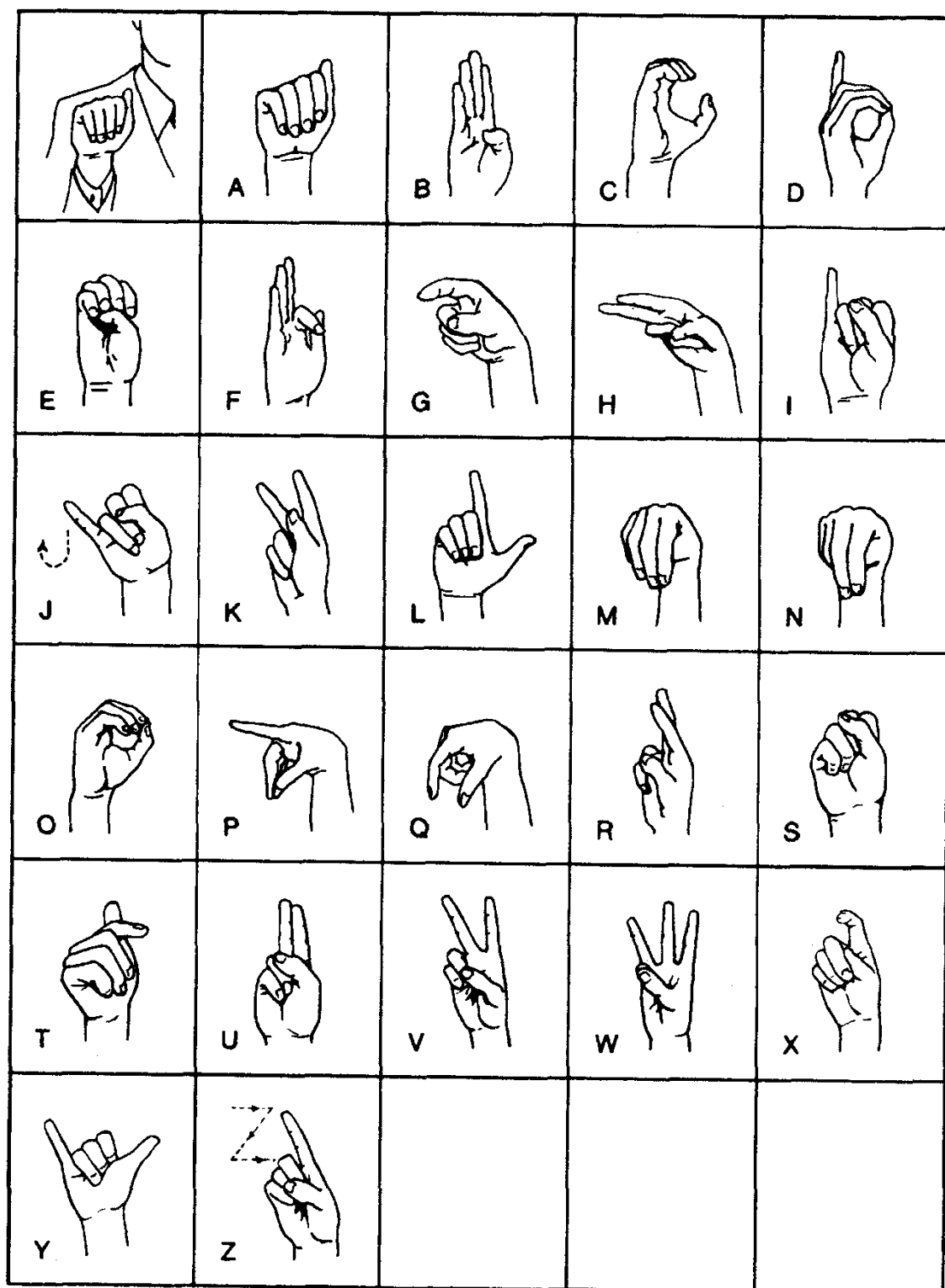
2-rasm. Bonetning ispan daktil alifbosi (S. Carmel, 1982)

3-rasm. Britaniya ikki qo'lli daktil alifbosi

						
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж
						
З	И	Й	К	Л	М	Н
						
О	П	Р	С	Т	У	Ф
						
Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ъ	Ы
						
	Ь	Э	Ю	Я		

4-rasm. Rus daktil alifbosi

5-rasm. Xalqaro daktıl alifbo (S. Carmel, 1982)

2 STROKES	2 STROKES	1 STROKE	2 STROKES	4 STROKES
3 STROKES	1 STROKE	3 STROKES	1 STROKE	1 STROKE
2 STROKES	1 STROKE	1 STROKE	1 STROKE	1 STROKE
2 STROKES	2 STROKES	2 STROKES	1 STROKE	2 STROKES
1 STROKE	1 STROKE	1 STROKE	2 STROKES	2 STROKES
1 STROKE				

6-rasm. Kar-koʻrlar uchun xalqaro daktil alifbosi. Oʻqlar harakat yoʻnalishini koʻrsatadi, raqamlar ularni bajarish tartibini koʻrsatadi. (S. Carmel, 1982)

Rus daktil alifbosi 1835 yilda V. I. Fleri tomonidan nashr etilgan – u oʻsha paytda pedagogik jarayonda qoʻllanilgan daktil alifboni tasvirlab bergan. Ushbu daktil alifboda, shuningdek, Sankt-Peterburg kar-soqovlar oʻquv yurti direktori G.A. Gursevning «Ensiklopedik kurs» (1838) kitobiga kiritilgan daktil alifboda, Bonetdan kelib chiqqan anʼana aniq kuzatiladi: harfning grafik tasvirini barmoq bilan ifodalash. G.A. Gursevning kitobida keltirilgan daktilomalarning aksariyati zamonaviy rus daktil alifbosiga kiritilgan (4-rasm).

Hozirgi vaqtda milliy tillarning, jumladan, ukrain, belarus, oʻzbek, arman tillarining daktil alifbolari yaratilgan va keng qoʻllanilmoqda (A.G.Gerankina,

1972; I.F.Geylman, 1981). dunyoning 59 ta davlatida qo'llaniladigan 43 ta daktil alifbo tavsiflangan (S. Carmel, 1982)¹³.

Xalqaro daktil alifbo ishlab chiqilgan, undan 1963 yildan beri Jahon karlar federatsiyasi konferensiyalarida qo'llaniladi (5-rasm).

E'tibor bering, ba'zi mamlakatlarda kar-ko'rlar uchun maxsus daktil alifbolar ham qo'llaniladi, ular asosida milliy daktil alifbolar yotadi. Kar-ko'rlar uchun xalqaro daktil alifbo ham mavjud (6-rasm).

Birinchi daktil alifbolarning yaratuvchilari va ularning izdoshlari barmoqlar va qo'l(lar) shunda konfiguratsiyasini tanlashga intilganlarki, daktilemalar harflarni eslatishi kerak edi. Shu bois, milliy tillar alifbosini daktil alifbeda ifodalash yo'llarini tahlil qilishar ekan, tadqiqotchilar o'z tavsiflari asosiga «o'xshashlik tamoyili»ni kiritishga intilishgan. Ammo boshqa mezonlar ham qo'llaniladi. Shunday qilib, I.F Geylman (1981) tomonidan taklif qilingan daktilemalarning tasnifi, uchta mezondan foydalanishga asoslangan: tarkib (bir qo'lli, ikki qo'lli, kombinatsiyalangan), shakllanish usuli (nusxa ko'chiruvchi, variantli va boshqalar), belgilash tamoyili (harfli, bo'g'inli, birlashtirilgan). Ushbu tasnifga ko'ra, masalan, rus, ispan va boshqa daktil alifbolar bir qo'lli, nusxa ko'chiruvchi (ya'ni daktilemaning harf bilan o'xshashligiga intiluvchi) va harfli hisoblanadi, ingliz daktil alifbo — ikki qo'lli (C harfidan tashqari), nusxa ko'chiruvchi va harflidir. Bu tasnifdagi xitoy daktil alifbosi esa kombinatsiyalangan, variantli va birlashtirilgan deb ta'riflanadi. Gap shundaki, zamonaviy xitoy daktil alifbosi ikki to'plam daktilemalardan iborat: birinchi to'plam boshlang'ich bo'g'inning undoshlari uchun (7-rasm), ikkinchi to'plam yakuniy bo'g'inlarning barmoq bilan bajariladigan belgilaridir (8-rasm).

So'zning daktil ifodalanishi paytida ikkita qo'l bir vaqtning o'zida harakat qiladi – chap qo'l boshlang'ich bo'g'inni, o'ng qo'l esa oxirgi bo'g'inni ifodalaydi. Ko'rib turganimizdek, xitoy, shuningdek, yapon va boshqa ba'zi daktil tizimlar daktilemalarning harflar bilan o'xshashligi asosida emas, balki milliy yozuvning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi tamoyillar asosida qurilgan.

Daktil alifbolar tuzilishining qiziqarli tahlilini V.G. Xalatyan (1973) o'tkazdi. Sakkizta daktil alifboni (rus, polyak, rumin, eston va boshqalar) o'rganib chiqib, u daktil alifbolarini tuzishda harf belgilari bilan o'xshashlikka yo'naltirilganlik ustun turishini aniqladi. Daktilemalar - aksariyat alifbolardagi shartli belgilar faqat beshdan yoki oltidan bir qismni tashkil qiladi. Shu bilan birga, ba'zi alifbolarda harflar emas, balki fonemalarni anglatuvchi daktilemalar mavjud. Masalan, polyak tilida 32 ta harf bor, daktilemalar soni esa 39 ta. Harflarni ifodalovchi daktilemalardan tashqari, bu alifbo fonemalarning yettita barmoq bilan ifodalanadigan belgilarini o'z ichiga oladi, ular yozuvda ikkita harf birikmasi yoki maxsus satr ustidagi belgilar bilan tasvirlangan (9-rasm).

¹³ Carmel S.J. International Hand Alphabet Charts. — Maryland, 1982. — 117 p. 20

 A	 B	 C	 D	 E	 F
 G	 H	 I	 J	 K	 L
 M	 N	 O	 P	 Q	 R
 S	 T	 U	 V	 W	 X
 Y	 Z	 ZH	 CH	 SH	 NG

7-rasm. Xitoy harfli daktil alifbosi (S. Carmel, 1982)

 an	 ang	 in	 ing	 un
 ong	 ian	 iang	 uan	 uang
 ai	 uai	 ei	 uei	 ao
 iao	 ou	 iou	 ie	 üe

8-rasm. Xitoy bo‘g‘inli daktil alifbosi (S. Carmel, 1982)

To‘g‘ri, fanda bu daktilemalar harflarga to‘liq o‘xshaydi, boshqalari esa qisman o‘xshash yoki umuman o‘xshash emas, deb ta’kidlash uchun qat’iy mezonlar mavjud emas. Rus daktil alifbosida 33 ta daktilema (rus tili alifbosidagi harflar soni bilan bir xil) mavjud. V.G. Xalatyan ushbu alifboning tuzilishini sinchiklab tahlil qilish asosida, uning fikricha, G I Y L M O P S T U S Sh II E harflariga mutlaqo o‘xshash daktilemalarni ajratib ko‘rsatdi; biroz o‘xshash: A Ye Yo K N R F X Ё, umuman o‘xshash emas, ya’ni shartli belgilar hisoblanadi: B J Z Ch ‘ Yu Ya. I.F. Geylman (1981) ham xuddi shunday tahlilni bajargan. V.G. Xalatyan va I.F. Geylman 14 ta daktilema rus harflariga mutlaqo o‘xshash ekanligini ta’kidlashadi: G L M O P va boshqalar; ikkalasi ham K F X harflarini qisman o‘xshash deb hisoblaydi. Lekin ikki mutaxassis tomonidan berilgan ko‘pgina daktilemalar xususiyatlari har xil. V.G. Xalatyan I daktilemasi to‘liq, A daktilemasi esa o‘zining harfiga taxminan o‘xshash deb hisoblaydi. I.F. Geylman,

aksincha, A daktilemasida to‘liq, I daktilemasida esa faqat qisman harfga o‘xshashlikni ko‘radi.

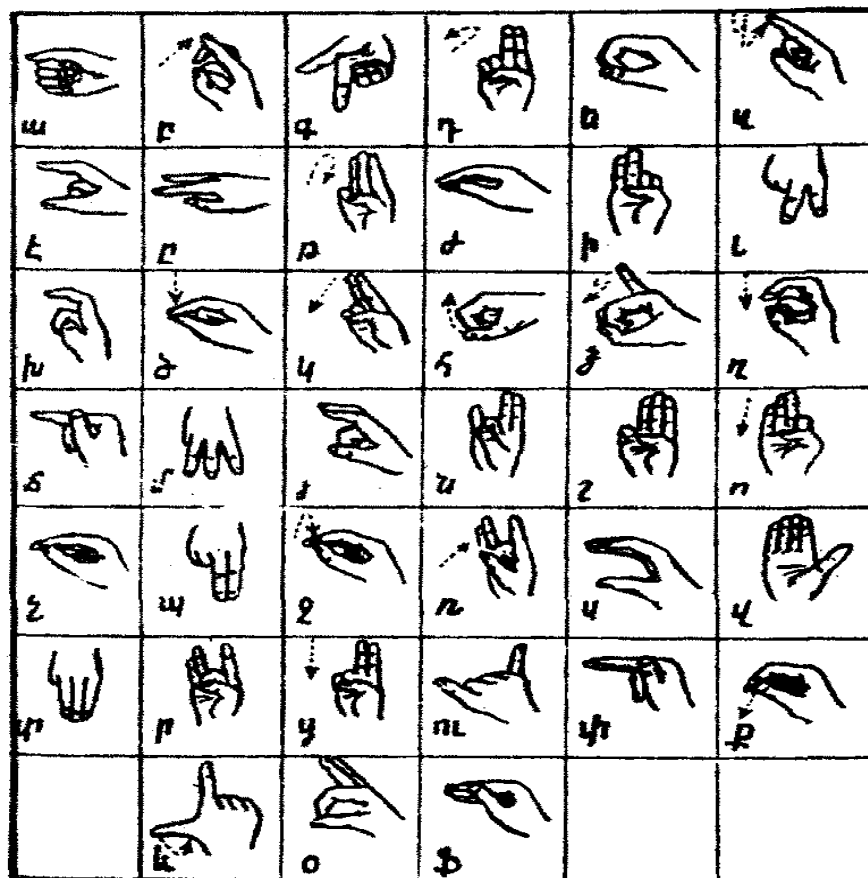
Birinchidan, mavjud daktil alifbolarda milliy tillar harflarini ifodalash usulini o‘rganish yangi daktil alifbolarni yaratish tamoyillarini ishlab chiqish imkonini beradi. Ikkinchidan, daktil alifbolarning tuzilishini ochib berish daktilologiyani o‘qitishning yanada oqilona usullarini topish imkonini beradi. Misol uchun, yaqinda yuzaga kelgan arman daktil alifbosining yaratuvchisi V.G. Xalatyan turli daktil alifbolarning tuzilishini tahlil qilish ma’lumotlaridan bunday foydalangan.

9-rasm. Polyak daktilemalar

V.G.Xalatyan arman tilining daktil alifbosini yaratishda dastlab o‘zi aniqlagan an’anaga amal qilgan: harflarga imkon qadar o‘xshash daktilemalar tuzishga intilgan. Shu tarzda tuzilgan alifboda mos ravishda arman harflariga 56% to‘liq o‘xshash va 31% qisman o‘xshash daktilemalar bor edi. Biroq, eksperimental tekshiruv davomida yaratilgan alifbo muloqotda foydalanish uchun juda noqulay ekanligi ma’lum bo‘ldi. Arman alifbosining tarkibi va grafik tuzilishi juda o‘ziga xosdir. Arman alifbosida 39 ta harf bor, bu boshqa tillarga qaraganda ko‘proq (masalan, fransuz va ingliz tillarida – 26 ta, rus tilida – 33 ta). Arman harflarining grafik ko‘rinishi juda murakkab, shu bilan birga ular boshqa alifbolarning harflariga qaraganda kamroq kontrastlidir, masalan, rus yoki ingliz. Arman harflari yozuvining asosini kvadrat shakli (boshqa tillarning aksariyat alifbolarida bo‘lgani kabi dumaloq emas) tashkil etadi. Harflarga «maksimal o‘xshashlik» tamoyili bo‘yicha daktilemalarning tuzilishi ko‘plab daktilemalarning muqarrar ravishda juda o‘xshash bo‘lishiga olib keldi. Tajriba shuni ko‘rsatdiki, ularni farqlash juda qiyin bo‘lib chiqdi, ifodalash esa mushaklarning sezilarli kuchlanishini talab qilgan, bu esa daktillashtirish texnikasiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Bunda V.G. Xalatyan dadil qaror qabul qiladi: u arman tilining fonetik tizimiga (harflarning grafik tasvirining o‘ziga xos xususiyatlariga emas!) asoslangan daktil alifboning yangi versiyasini yaratadi. Rus tilida o‘z analoglariga ega bo‘lgan arman tovushlari uchun mos ravishda rus alifbosining 25 ta daktilemalari kiritilgan. Arman tilining ko‘plab fonemalarini uzatish uchun boshqa rus daktilemalari (I III ‘ dan tashqari) ham ishlatilgan. Rus daktilemlariga murojaat qilish ular faqatgina boshqa tillarda bir xil yoki o‘xshash fonemalarni bildirishi uchun emas, balki Armanistondagi maxsus maktablarda eshitish qobiliyati zaif bo‘lgan ko‘plab o‘quvchilar arman tilidan tashqari rus tilini va shunga mos ravishda rus daktil alifbosini ham o‘rganishlari uchun mantiqiydir. Qolgan harflarni ifodalash uchun V.G. Xalatyan

yangi daktilemlarni maxsus ravishda ishlab chiqdi. Arman daktil alifbosi shu tarzda yaratilgan (10-rasm), eksperimental tekshiruv shuni ko'rsatdiki, u muloqot uchun juda sodda va qulaydir.

10-rasm. Arman daktil alifbosi

Pedagogika institutlari talabalari va tarjimonlarga daktil nutqni o'rgatishning turli yondashuvlari ham rus daktil alifbosining tuzilishini tahlil qilishga asoslangan. A.G Gerankina (1972) tomonidan taklif qilingan metodikaga ko'ra, daktilologiyani o'rganishni eng sodda daktilemalarni: G 3 L M O S ifodalash bilan boshlash tavsiya etiladi. Bu daktilemalar o'zlarining harflariga juda o'xshash va keskin farq qiladi. So'ngra, uch bosqichda qolgan daktilemlar endilikda alifbo tartibida kiritiladi. Daktilema bilan harflarni ifodalash usuli I.F Geylman (1981) tomonidan tavsiya etilgan usulning asosiga kiritilgan.

O'zbek tilida daktil harflarini guruhlarda daktillashni o'rganish maqsadga muvofiq deb hisoblaydi, bu yerda daktilemalar o'zlarining shakllanishi va konfiguratsiyasining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda birlashtiriladi. Ish I guruh - besh daktilemani o'rganishdan boshlanadi, ularni bajarish paytida qo'l barmoqlari asta-sekin ochiladi (10-rasmga qarang): A Ye Yo S V. Keyin II guruh o'rganiladi (barmoqlar navbatma-navbat birlashtiriladi) : O R N Sh III. So'ngra daktilemalarni o'rgatish tartibi quyidagicha: III guruh (K I Y N U) - qo'l panjasi ko'tarilgan, barmoqlar tekis holatda ochiq; IV guruh (3 D S Ya B) – qo'l panjasi ko'tarilgan, tekis barmoqlar bir-biriga tegadi; V guruh (G P L M L T) – qo'l

panjasi tushirilgan, barmoqlar to'g'ri holatda; VI guruh (Ch J F Yu) - qo'l panjasi ko'tarilgan, barmoqlar to'g'ri ochiladi; VII guruh (X E ') - qo'l panjasi ko'tarilgan, bosh va ko'rsatkich barmoqlar navbatma-navbat tekislanadi.

II.4-§. Daktil nutqning segmentatsiyasi mohiyati va uning og'zaki so'zlashuv, og'zaki va yozma nutqqa nisbatan o'ziga xos xususiyatlari

O'zbek daktil alifbosida (boshqa ko'plab daktil alifbolarida bo'lgani kabi) daktilemalar harflarni ifodalaydi. Shuning uchun, tabiiyki, daktil nutq yordamida muloqot qilishda so'zlovchilar nutqning yozma shakli qoidalariga, boshqacha aytganda, o'zbek tilining orfografik me'yorlarga amal qiladilar. Shu bilan birga, daktillash, albatta og'zaki nutq bilan birga keladi. Daktillanayotgan so'z va iboralarning talaffuzi orfoepik me'yorlarga mos kelishi kerak.

Dastlab, o'zbek tiliga xos bo'lgan orfografik va orfoepik me'yorlar o'rtasidagi nomuvofiqlik daktil nutqdan foydalangan holda muloqot qilishni qiyinlashtiradi. Axir, masalan, m-a-k-t-a-b- so'zini daktillayotganda, so'zlovchi bir vaqtning o'zida [maktab] deya talaffuz qiladi. Maxsus o'quv mashqlari yuzaga keladigan qiyinchiliklarni yengishga imkon beradi.

Daktil nutq, qoida tariqasida, vizual tarzda so'zlovchining daktillashini va vizual tarzda (yoki eshitish-vizual) og'zaki nutqini idrok etadigan kar suhbatdoshga qaratilgan. Buni hisobga olish kerak. Daktillovchi qo'l shunday holatda bo'lishi kerakki, kar odam suhbatdoshning yuzi va lablarini aniq ko'rib turishi kerak. Odatda o'ng qo'l bilan daktillaydilar, bunda qo'l panjasi so'zlovchining yelkasi darajasida bo'ladi.

Daktillash paytida qo'l harakatsiz qolishi yoki chapga siljishi — suhbatdosh o'ngdan chapga daktilemalarni «o'qishi» uchun, haqida turli xil fikrlar mavjud. Kar suhbatdoshlari bilan suhbatda daktil nutqdan foydalanadigan karlarning qo'li qanday holatda ekanligini diqqat bilan kuzatsangiz, ular odatda tirsak bo'g'imida harakatsiz qo'l bilan daktillayotganini ko'rasiz. Demak, bu holat ular uchun qulayroq. Shuning uchun daktil nutq yordamida muloqot harakatsiz (tirsak bo'g'imida) qo'l bilan amalga oshiriladi.

Barmoqlar, qo'l panjasi doimiy harakat holatida bo'ladi. Har bir daktilemani aniq daktillash orqali (idrok qilish jarayonida o'xshash daktil harflar aralashmasligi uchun) so'zlovchi bir vaqtning o'zida so'zni ajralmas nutq birligi sifatida daktillaydi va oldingi daktil harfdan ikkinchisiga sekin-asta o'tadi. Daktillashning yaxlitligi keraksiz harakatlarning qoldirilishi bilan ta'minlanadi. Aytaylik, «koptok» so'zini daktillash kerak. K harfini daktillagandan so'ng, so'zlovchi barcha barmoqlarini bo'shashtirmaydi, qo'l panjasini asl holatiga qaytarmaydi, balki K daktil harfida ishtirok etgan ko'rsatkich barmog'ini bosh barmog'i bilan birlashtiradi, uni to'g'rilaydi, bir vaqtning o'zida qolgan uchta barmoqni ko'taradi va shu tarzda O daktilemasini ifodalaydi. so'ng, P harfini daktillayotganda, ko'rsatkich barmog'ini bosh barmog'i bilan birlashtirib, pastga tushiradi, o'rta barmog'ini esa bosh barmog'i bilan birlashtiradi, keyin bosh

barmog'i bilan ko'rsatkich barmog'ini birlashtiradi, o'rta barmog'ini esa ko'taradi (ikkinchi O daktilemasi uchun) va hokazo.

Har bir daktilemani boshlang'ich pozitsiyasidan boshlasangiz, bu daktillash tezligini sekinlashtiradi, yaxlitlikni buzadi, so'zni idrok etishni qiyinlashtiradi (tasavvur qiling, biz so'zni fonemik talaffuz qilamiz!). Agar siz hali ham ortiqcha harakatlar qilayotgan bo'lsangiz — mashq qiling va shunda aniq va ravon daktillashga erishasiz.

Daktil nutq karlar tomonidan shaxslararo muloqotda, shuningdek, eshituvchi odamlar tomonidan karlar bilan muloqotda qo'llaniladi; kamroq holatlar – karlar eshitadiganlar bilan muloqot qilganlarida.

Karlar bir-birlari bilan muloqot qilganda daktilologiyaga qanchalik tez-tez murojaat qilishlari turli xil vaziyatlarga bog'liq: kommunikativ vaziyatga, yoshga, imo-ishora va og'zaki nutqning rivojlanish darajasiga, shu jumladan talaffuz qobiliyatlari va og'zaki nutqni idrok etish holatiga bog'liq.

Eshitish qobiliyati zaif bo'lgan bolalarni o'qitish va tarbiyalashning zamonaviy tizimida daktil nutq maktabgacha yoshdan boshlab og'zaki va yozma nutq — surdopedagogik jarayonning asosiy vositalari bilan bir qatorda qo'llaniladi. Hozir, daktil nutqning funksiyalari haqida gapirar ekanmiz, daktil nutqni o'zlashtirishda kar maktab o'quvchilari, yosh bolalar bir-biri bilan muloqot qilishda undan keng foydalanishlarini ta'kidlab o'tamiz. Og'zaki nutq bilan birgalikda daktillashni qo'llab, bolalar so'zning tovush-harf tarkibini mustahkamroq eslab qoladilar va sinfdoshlariga ularning nutqini eshitish-ko'rish orqali tushunishlarini osonlashtiradilar. Tengdoshlar va katta yoshdagi kar insonlar bilan erkin norasmiy muloqot sharoitida karlar, qoida tariqasida, imo-ishorali nutqdan foydalanadilar. Biroq, imo-ishora tilidan foydalangan holda, ular o'zlarining imo-ishoralarida daktillanadigan so'z va iboralarni, masalan, ba'zi bir nomlar, ilmiy atamalar va boshqalarni qo'llaydilar.

Eshituvchi odamlar (ko'pchilik karlarning ota-onalari va qarindoshlari, ularning do'stlari, o'qituvchilari va tarjimonlar) karlar bilan muloqot qilishda ko'pincha daktil nutqdan foydalanadilar. Darhaqiqat, eshitadigan odamlar — eshitadilar, va karlar odatda og'zaki nutq orqali ularga murojaat qiladilar. Ammo agar suhbatdosh aytilgan so'zni tushunmasa, kar odam aytilganlarni takrorlagan holda va o'qituvchi yoki ota-onalarga gapini tushuntirishga harakat qilib; ko'pincha bu so'zni daktillaydi. Shunday qilib, daktil nutq karlarning kommunikativ faoliyatiga, kar va eshituvchi odamlar muloqoti tarkibiga kiradi.

Daktilologiya karlar bilan muloqotda XVI — XVII asrlarda qo'llanila boshlandi. Keyinchalik dunyoning ko'pgina mamlakatlarida keng qo'llaniladigan daktil alifbolar ham yaratildi. Birinchi rus daktil alifbosi 1835 yilda nashr etilgan.

2. Daktilemalar ko'pincha milliy yozuvlarning harflarini ifodalaydi. Daktilemalarni ifodalash usullari asosiy mezon bo'lib, uning asosida daktil harflarning tavsifi va tasnifi amalga oshiriladi – yangi daktil alifbolarini yaratish va daktillashni o'rgatish usullarini ishlab chiqish maqsadlarida.

3. Daktil nutq karlarning shaxslararo kommunikativ faoliyatining tarkibiy qismlaridan biri sifatida, shuningdek, kar va eshituvchi odamlarning muloqotida

qo‘llaniladi. Daktil nutq o‘zbek tilining orfografiya qoidalariga muvofiq tuziladi va orfoepik me‘yorlarga mos keladigan og‘zaki nutq bilan birga keladi.

4. Zamonaviy mahalliy surdopedagogika konsepsiyasiga ko‘ra, daktilologiya verbal mulohazot shakli sifatida o‘quv-tarbiyaviy jarayonning yordamchi nutq vositasi hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Daktilologiya – qanday nutq shakli ?
2. Daktil belgilarini qanday uch guruhga tasniflash mumkin?
3. Daktilologiya turlarini tavsiflang.
4. Daktilologiyaning vizual va taktil turlarini yoriting
5. Bir qo‘lli, ikki qo‘lli, kaft daktilologiyasi mazmunini yoriting
6. Bir qo‘lli daktilologiyaning afzalliklarini izohdang.
7. Bir qo‘lli va ikki qo‘lli daktillab ko‘rsating.
8. Dunyo mamlakatlarining daktil alifbosini qiyosiy tahlil qiling.
9. De Vebraning ispan daktil alifbosini (S. Carmel, 1982)tavsiflang.
10. Bonetning ispan daktil alifbosini tavsiflang.
11. Britaniya ikki qo‘lli daktil alifbosini tavsiflang.
12. Rus daktil alifbosi tavsiflang.
13. Xalqaro daktil alifbosini (S. Carmel, 1982) tavsiflang.
14. Kar-ko‘rlar uchun xalqaro daktil alifbosini tavsiflang.
15. Xitoy harfli daktil alifbosini (S. Carmel, 1982) tavsiflang.
16. Xitoy bo‘g‘inli daktil alifbosini i (S. Carmel, 1982) tavsiflang.
17. Polyak daktilemalar alifbosini tavsiflang.
18. Arman daktil alifbosini tavsiflang.
19. O‘zbek daktil alifbosini tavsiflang
20. Daktil nutqini og‘zaki va yozma nutq bilan munosabatini tavsiflang
21. Daktil nutqning segmentatsiyasi mohiyati va uning og‘zaki so‘zlashuv, og‘zaki va yozma nutqqa nisbatan o‘ziga xos xususiyatlarini yoriting.
22. Daktil nutqini ta’lim jarayonidagi o‘rnini aniqlang.
23. Daktillashning shartlarini ochib bering.
24. Daktil nutqiga o‘rgatish mazmunini yoriting.
25. Daktil nutqini eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarni og‘zaki va yozma nutqini shakllantirishdagi ahamiyatini tavsiflang.

II BO'LIM IMO-ISHORA NUTQI SEGMENTASIYASIGA O'RGATISH ASOSLARI

III -BOB. DAKTIL BELGILARNING SEGMENTATSIYASI TA'RIFI

III.1-§. Eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga daktil nutqi segmentatsiyasi o'rganishga qo'yilgan talablar bo'yicha bilimlarni shakllantirish.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ogzaki nutkni mulokot kuroli sifatida shakllantirish maxsus tashkil etilgan ta'lim tarbiya tizimining bosh maksadi sanaladi. Daktil nutqi – kar bolalarni o'qitishning qudratli vositasi, u lug'at boyligi va natqni o'zlashtirish sifatini, shuningdek kar bolalarning umumiy rivojlanish darajasini bir necha barobar oshirishi mumkin. Kar bolalarni tarbiyalayotgan ota-onalar va boshqa kishilar uni bola bilan muloqotda to'g'ri qo'llash uchungina emas, balki fikrlari, aniqrog'i, bilib-bilmay chiqaradigan hukmlari bolaning to'la qonli tarbiyasiga xalal beradigan kishilarga uning ahamiyatini tushuntirib berish uchun ham daktil nutqning ahamiyatini tushunib yetishlari kerak. Daktilologiyani yaxshi egallagan o'quvchilar so'zning tovush sostavini to'liq egallaydi. Ularda so'zning tovush va daktil obrazi o'rtasida shartli aloqalar o'rnatiladi. Lekin so'zning talaffuzi yozilishdan uzoqlashsa tovush tarkibini o'rganishda daktilologiya ta'sir ko'rsatdi. Daktilologiyani va yozma nutqning o'zaro munosabati juda murakkabdir. S.A.Zikov tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda, bu muammo tadqiq etilgan. Eshituvchi bola savodga o'rgatishning boshlang'ich etapida nutqni akustik va harakat obrazlariga tayanadi. Bolani so'zli yozishidan avval uni ichida yoki ovoz chiqarib o'qishini ko'rish mumkin. Kar bola og'zaki nutqqa ega bo'lganligi uchun savodga o'rgatish davrida daktilologiyaga tayanadi. So'ng bu jarayon bir vaqtda amalga oshadi, bola ham yozadi va daktillaydi. So'zlashuv nutqini egallash darajasiga ko'ra daktil kinesteziyalari asta-sekin siqilib, artikulyator kinesteziyalar bilan almashinadi. U ham bola singari so'zni talaffuz etib, so'ng yozadi. Chunonchi, og'zaki nutkni mustaqil qo'llashga o'rgatish ikki yo'l bilan amalga oshiriladi. Birinchi yo'l, butun o'kuv tarbiyaviy jarayon davomida o'qituvchi nutqini eshitish va eshituv – ko'rish asosida idrok etish bilan amalga oshadi. Bu xolatda talaffuz malakalarini shakllantirish maxsus o'qitishlarsiz informal tarzda amalga oshiriladi. Talaffuzga o'rgatish informal yo'li – nutq xarakat organlarini faollashtirishga xizmat qiladi, ba'zi talaffuz malakalarini egallashga zamin yaratadi. O'qituvchi o'z diqqatini nafaqat bolaning nutq tovushlari talaffuziga emas, balki ovozig, bolalar nafasiga, nutkning bog'liqligiga qaratadi. Ushbu ishda katta yordamni ovoz kuchaytirgich apparatlari ko'rsatadi, ular o'quvchilarga o'kituvchi nutkni kabul kilish imkonini beradi. O'kituvchi bilan birga yoki uning ortidan barcha materialni ko'rish, eshitish orkali kabul kilib bolalarni gapirishga doimiy undash nafakat ularning nutqiy apparatini faollashtiradi, balki ularda ogzaki nutkni ko'llashning doimiy malakasini tarbiyalaydi.

Biroq nutqning talaffuz tamoyilini shakllantirish uchun birgina informal yo'lning o'zi kifoya emas. Ikkinchi yo'l ham darkor – talaffuz malakalarini

maxsus, rejali shakllantirish. Ushbu ish ogʻzaki nutq darslarida, yakka mashgʻulotlarda, fonetik mashqlar davomida amalga oshiriladi va oʻz ichiga tovushlarni, soʻz iboralarni ishlab chiqishni normal ovoz va toʻgʻri nutqiy nafasni ishlab chiqishni qamrab oladi. Talaffuzni shakllantirish nutqni ifodalashning aniqligini rivojlantirishda katta oʻrni musiqiy – ritmik mashgʻulotlarga ajratiladi.

Eshitish buzilganda nutqning rivojlanish darajasi bir xil boʻlmaydi va quyidagi omillarga bogʻliqdir: eshitishning buzilganlik darajasi; eshitish analizatori nuqsonining yuzaga kelish vaqti; eshitish analizatori faoliyati buzilganidan keyin bolaning qanday pedagogik sharoitlarda boʻlgani; bolaning individual xususiyatlari. Sanab oʻtilgan omillarning har biri bolalar nutqini baholashda katta ahamiyatga ega. Eshitishning pasayish darajasi va nutqning rivojlanishi bevosita bogʻliqdir. Bolaning eshitishi qanchalik pasaygan boʻlsa, nutq shuncha koʻp zarar koʻradi. Eshitish pasayish darajasi sezilarli boʻlmasa, nutqdagi buzilishlar yorqin ifodalanmaydi. Eshitish pasayishining yuqori darajasida bola maxsus taʼlimning boshlanishigacha soqov boʻlib qolaveradi. Eshitish pasayishining oʻrta darajasida nutqning fonetik, leksik, grammatik tomonida buzilishlar kuzatiladi. Eshitish bola hayotining turli bosqichlarida buzilishi mumkin. Nuqsonning ikkilamchi koʻrinishlari mavjud yoki mavjud emasligi vaqt omili bilan bogʻliq. Nuqson qancha erta yuzaga kelsa, u nutqiy funksiyaning shakllanganligiga shuncha koʻp taʼsir oʻtkazadi. Ikki yoshgacha boʻlgan, nutq shakllanmagan davrda kar boʻlib qolish nutqning mavjud boʻlmasligiga olib keladi. 3-3,5 yoshgacha davrda eshitishning yoʻqotilishi shakllangan nutqning yoʻqotilishiga olib keladi. 4-5 yoshda eshitish toʻliq boʻlmasa, maxsus taʼlim oʻz vaqtida boshlanmasa, nutq deyarli toʻliq boy beriladi. 6-7 yoshda eshitishni yoʻqotish bola nutqining keskin buzilishiga olib keladi, maxsus pedagogik yordamsiz esa bolaning nutqi asta-sekinlik bilan yomonlashib boraveradi. Bola 7 yoshdan keyin eshitmay qolsa, savol egallash koʻnikmalari boʻlsa, nutq saqlab qolinishi mumkin, buning uchun tizimli korreksion ish olib borish talab qilinadi.

Eshitish qisman boy berilganda bolalarda vaqt omili shuningdek muhim sanaladi – u nutqning rivojlanish darajasini belgilaydi. 3 yoshgacha boʻlgan bolalarda eshitishning sezgarsiz pasayishi nutqning kechikishi yoki yetarlicha rivojlanmasligiga olib keladi. 3 yoshdan keyin eshitishning pasayishi nutqiy rivojlanishda u qadar jiddiy nuqsonlarni keltirib chiqarmaydi. Eshitishning pasayishi oqibatlarini bartaraf qilishga qaratilgan ham tibbiy, ham pedagogik chora-tadbirlar qanchalik erta koʻrilsa, bola shuncha muvaffaqiyatli rivojlanadi. Oilada nutqiy muhitning shakllantirilishi, eshitishni erta protezlash, nutqiy idrok va nutqni rivojlantirish boʻyicha maxsus ishlarni tashkil etish bolaning muvaffaqiyatli rivojlanishini belgilaydi.

Individual xususiyatlar ham nutqning rivojlanishiga taʼsir oʻtkazadi. Nutq egallash jarayonida bola shaxsining faolligi, tafakkur jarayonlarining harakatchanligi katta rol oʻynaydi. Barqaror koʻrish diqqati va xotira nutqiy nuqsonni kompensatsiyalash va nutqni rivojlantirishga koʻmaklashadi.

Kar bolalarda nutqni shakllantirish maxsus oʻqitish sharoitida qoldikli analizatorlardan foydalanishga asoslanadi. Koʻrib va eshitib idrok idrok etish,

kinestetik sezgi, taktik vibratsiyali sezgirlik faol jalb qilinadi. Surdopedagog kar bolaga nutqiy apparat harakatlarini egallash, eshitib idrok etishni rivojlantirishda (ovoz kuchaytirish apparaturasidan majburiy foydalanish bilan) ko'maklashadi.

Zaif eshituvchi bolalarning nutqini rivojlantirish tabiiy yoritish sharoitida qoldiqli eshitish asosida amalga oshiriladi. Xatto og'zaki nutqni idrok etish to'liqsiz bo'lsa-da, bola og'zaki nutqni mustaqil, biroq turli buzilishlari bilan, egallashga qodir. Intensiv rivojlanish va eshitishdan foydalanish uchun sharoit yaratilganida nutqning grammatik qurilishini mustaqil o'rganish imkoniyati tezkorlik bilan ortadi.

Keyinchalik kar bo'lib qolgan bolalar shakllangan, rivojlangan nutqqa ega. Ularda nutq saqlanganligining turli darajasini kuzatish mumkin. Eshitish yo'qotilguniga qadar keyin kar bo'lib qolgan bolada nutqning rivojlanishi va lisoniy tafakkurning shakllanishi eshitish asosida tabiiy nutqiy muloqot sharoitida kechadi. Keyinchalik kar bo'lib qolganlarning ko'pchiligi og'ir darajadagi eshitish nuqsoniga ega. Korreksion ta'limda nutqni ko'rish yoki ko'rish-eshitish asosida (ovoz kuchaytirish apparaturasi yordamida) idrok etishni shakllantirish vazifasi birinchi planga qo'yiladi. Keyin kar bo'lib qolgan bolalar og'zaki nutqni ko'rib idrok etish ko'nikmalarini nutqni egallash vaziyatining o'zidan keyin egallashlari lozim. Shu bilan ular eshitishida nuqsoni bo'lgan boshqa bolalardan farq qiladi.

Nutqiy rivojlanish bolaning shaxs sifatida rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Eshitishning pasayishi ijtimoiy muloqotning cheklanishini belgilaydi. Bu cheklanish bola psixikasining shakllanishiga ta'sir etadi. Bilish faoliyatining barcha sohalari defitsitga uchraydi (qiyinlashadi). Nutq, idrok, xotira, diqqat, tasavvur, tafakkur zarar ko'radi.

Hayotining dastlabki 2-3 oyida kar va eshitadigan bola o'rtaidagi tafovut deyarli ko'zga tashlanmaydi (YE.F.Rau, F.F.Rau). kar bolaning baqirig'i va g'o'ldirashi eshitadigan bolanikidan u qadar farq qilmaydi. Kar bolalarda g'o'ldirash paydo bo'ladi, ammo o'z talaffuzini nazorat qilish imkoni yo'qligi sababli u asta-sekin yo'qolib boradi.

Maktabgacha yoshda kar bolalarda ta'lim olib borilmasa, nutq shakllanmaydi. Turli ovoz reaksiyalari, tovush birikmalari, g'o'ldirash kuzatiladi. Ta'limsiz ovoz reaksiyalari soni kamayib boradi, ular tobora bir xillashib boradi, 5-6 yoshga kelib butkul yo'qoladi. Ba'zan katta maktabgacha yoshdagi, nutqqa o'rgatilmagan, bolalar o'zining nutqiy muammolarini anglab yetadi, kishilar bilan muloqotga kirishni unchalik istamaydi, kattalar va eshitadigan bolalar bilan aloqadar o'zini olib qochadi. Muloqotning nolisoniy vositalari miqdori bola kattalashgani sari kengayib boradi. Tabiiy imo-ishoralar ko'payadi, bolalar bularni kattalardan nusxa oladi yoki o'zi o'ylab topadi. Ularning emotsional holatini tavsiflovchi bir xildagi qarashlar rivojlanadi.

To'rt yoshdan keyin kar va og'ir darajali zaif eshituvchi bolalar nutqida tafovutlar yanada sezilarli bo'ladi. Zaif eshituvchi bolalarda xatto maxsus o'qitishsiz ham talaffuz qilinadigan so'zlar miqdori ortib boradi. Ayrim bolalar «Oyi, te (Oyi, keling), oyi be (Oyi, bering)» tipidagi qisqa, agrammatik jumalarni o'zlashtiradi.

Nutqni rivojlantirish bo'yicha ishlarni olib borishning asosiy shartlaridan biri eshitish-nutqiy muhitni yaratish sanaladi. U bola bilan eshitish apparatlaridan foydalanib, doimiy nutqiy muloqot qilishni ko'zda tutadi. Go'dak yoshidagi bolalarning nutqini rivojlantirish ishlari kattalarning yuzi, nutqi, predmetlarga ko'rish va eshitishni jamlashga qaratiladi. Bu ish bola bilan kun davomidagi muloqot jarayonida, shuningdek, tizimli maxsus mashg'ulotlarda uzoq muddat olib boriladi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar hayotining 2-3-yilida nutqiy rivojlanish nisbatan yuqori sur'atga ega bo'ladi. Turli predmet, hodisalarni bilgani tufayli bolada ularning nomlari lug'ati, predmetlar bilan harakatlar shakllanadi. Tuzilishiga ko'ra sodda jummalardan doimiy foydalanish ularning ayrimlari, tobora ko'p takrorlanadigani tushunarli bo'lishiga olib keladi. Bolani fe'llarning ma'nosini tushunishga o'rgatish muhim, zero bu jummalarni tushunish va qo'llash uchun zarur. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ilk yosh davrida boshlangan ishlar davom ettiriladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalar bilan oilada olib boriladigan ishlarni tashkil qilish va ularning mazmuniga talablar ilk yoshdagi bolalar bilan ishlarga qo'yiladigan talablardan farq qilmaydi. Biroq turli yo'nalishlardagi ishlar mazmuni kengaytiriladi va chuqurlashtiriladi. Turli xil ishlarni o'z ichiga oladigan mashg'ulotlar har kuni olib boriladi. Bola bilan ishlar davomida eshitish apparatidan foydalaniladi.

Bolaning har tomonlama barkamol rivojlanishi jismoniy, mehnat tarbiyasi, atrof olam bilan tanishtirish, o'yin faoliyati, tasviriy faoliyatni rivojlantirish, nutqni rivojlantirish ishlari, boshlang'ich matematik tasavvurlarni shakllantirish, shuningdek o'qishni o'rgatishni o'z ichiga oladi.

Bola maktabga qabul qilinganda nutqni, idrokni, xotirani va umuman, tafakkurni rivojlantirish ishlari davom ettiriladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning potensial imkoniyatlari favqulodda keng. Tibbiyot bu kabi bolalarning eshitish qobiliyatini qaytarishga qodir emas. Biroq eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar umumiy va nutqiy rivojlanish darajasi bo'yicha eshitadigan tengdoshlariga yaqin kela oladi.

Agar bolalar rivojlanishda qo'shimcha nuqsonlarga ega bo'lmasa, adekvat va maqsadli korreksion ishlar esa bola hayotining dastlabki oylaridan boshlansa, 3-6 yoshiga kelib, umumiy va nutqiy rivojlanish darajasini yosh normalariga yaqinlashtirish mumkin (xatto og'ir darajadagi zaif eshitish holatida ham). Bunday bolalar keng jumlati (frazali) nutqqa ega, bolalar kabi kattalar bilan ham erkin muloqot qiladi, ko'rganlari va hayotidagi ayrim voqayealar haqida hikoya qila oladi, ularga qaratilgan nutqni yaxshi tushunadi (ko'rib-eshtib idrok etadi), she'rni yoddan aytib va xatto qo'shiq xirgoyi qilib bera oladi. Ularning o'z nutqi jarangi odatda eshitadigan bolalar nutqidan u qadar farq qilmaydi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar eshitish apparatlaridan foydalanadi. Keyinchalik ya'ni hayot davomida kar bo'lib qolgan bolalar (4-5 yoshida eshitmay qolgan va bungacha nutqi saqlangan bolalar) ishlar o'z vaqtida boshlangan va maqsadli olib borilgan sharoitda shunday yuqori natijalarga erishishi mumkin. Mavjud nutqiy ko'nikmalarni saqlab qolish va ulrani takomillashtirishga, shuningdek. Qisqa

muddatlarda ogʻzaki kommunikatsiyani boshqa sensor (koʻrish-eshitish, koʻrish, koʻrish-vibrotaktil) asosda tiklashga erishilsa, keyin kar boʻlib qolgan maktabgacha yoshdagi bola xatto eshitish qobiliyatini yoʻqotguniga qadar tarbiyalangan muassasasida qoldirilishi va ommaviy maktab sharoitida ogʻzaki oʻqitishga tayyorlanishi; keyin kar boʻlib qolgan maktab oʻquvchisi esa kasallikkacha oʻzi oʻqigan sinfda taʼdimni davom ettirishi mumkin.

Oʻqitish kech boshlangan kech kar boʻlib qolgan bolalar 2-3 yoshga kelib qator ijobiy omillar oʻrin tutgani holda umumiy va nutqiy rivojlanishda yuqori darajaga erisha oladi. Bunday omillarga bolaning oʻzining yuksak potensial imkoniyatlari, uning shaxsiy xususiyatlari (kommunikabelligi, faolligi, jismoniy chidamliligi, ishchanlik qobiliyati), shuningdek sistemali, intensiv, adekvat oʻqitishni kiritish mumkin. Mashgʻulotlar yakka tartibda, kichik guruhlarda (6-8 bola), qoʻshimcha yordam koʻrsatilgan holda (nutqiy ritmika va sh.k.), oilaning bola taʼlimi va tarbiyasida faol ishtiroki sharoitida olib boriladi.

Vatanimiz surdopedagogikasiga eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalarni har tomonlama rivojlantirishning mumkinligi masalasida optimistik qarashlar xos. Vatanimiz psixologiyasida mavjud, individ psixikasi rivojlanishini uning tabiiy va ijtimoiy muhit bilan oʻzaro hamkorligi sifatida tushunish bilan bogʻliq qoidalariga muvofiq, surdopedagogika bola nuqsonining oqibatlarini muvaffaqiyatli bartaraf qilish va uni har tomonlama rivojlantirish uchun maqbul ijtimoiy, jumladan maxsus amaliy shart-sharoitlarning hal qiluvchi roli haqidagi qoidani ilgari suradi.

Hozirgi kunda mamlakatimizda qabul qilingan majburiy umumiy taʼlim sharoitida karlar uchun maktab unda taʼlim olayotgan bolalarning turli toifalari uchun mumkin boʻlgan taʼlim darajalarini differensiatsiyalashni taʼminlashi, ishning ustivor yoʻnalishlarini, eshitmaydiganlar uchun taʼlimning yangi vazifalarini belgilab berishi zarur.

Maxsus (korreksion) maktab bolalarni bilimlarning tayanch darajasi bilan qurollantirish bilan birga bitiruvchilarning ijtimoiy adaptatsiyasi, ularning mehnat faoliyatiga kirishishi va munosib hayot darajasini taʼminlash; ularda turli sharoitlarda, stress vaziyatlarda mustaqil qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish, kerakli axborotni olish va oʻz bilim hamda koʻnikmalaridan foydalanish qobiliyatini rivojlantirishga chaqirilgan. Bu vazifalarni maktabda oʻqiyotgan bolalarning turli guruhlari xususiyatlarini hisobga olgan holda hal qilish nazariya, amaliyot va eyesperimental taʼlimning oʻzaro birligini talab qiladi.

Fan, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi taʼlim jarayonini qayta qurishni, eʼtiborni bolalarning rivojlanishi, ularning oʻqishga, bilimlarni toʻldirib borishga boʻlgan istagida jamlash zaruratini keltirib chiqarmoqda.

Kar va zaif eshituvchi bolalar muammolarini tadqiq qilgan koʻp sonli mutaxassislar taʼkidlaydiki, bolalarning koʻpchiligi ham jismoniy, maxsus mashgʻulotlar olib borilmagan holda esa ham intellektual rivojlanishda orqada qoladi. Bu holat korreksion mashgʻulotlarni maktabgacha yosh davridayoq boshlash zaruratini belgilaydi. Jismoniy orqada qolish borasida, N.A.Rau fikricha, kar va zaif eshituvchi bolalarda yurishning mustahkam emasligi, oyoqlarini sudrab bosishi, harakatlarning qoʻpolligi kuzatiladi. Vestibulyar apparatning buzilganligi

ko'pincha muvozanatning beqarorligi va yo'qolishiga olib keladi. Karlik va zaif eshituvchilik nutqning shakllanmaganligiga sabab bo'ladi, bu o'z navbatida bilish faoliyati va lisoniy-mantiqiy tafakkurning tormozlanishiga olib keladi. Aynan shuning uchun pedagoglar maktabgacha yoshdagi kar va zaif eshituvchi bolalar tarbiyasiga katta e'tibor qaratadi. Korreksion ishlar qanchalik erta boshlansa, ularning samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda barcha psixik jarayonlar, jumladan, tafakkur, xotira, idrok va sh.k. larning kuchli rivojlanishi kuzatiladi. Nuqsoni tufayli eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar o'z tengdoshlaridan ortda qoladi, shuning uchun ham bu hollarda maqsadli tizimli tarbiya-ta'lim talab etiladi.

Kundalik hayotda jonli ishtirok etadigan, kattalar va tengdoshlari bilan muloqot qilgan bola faol rivojlanadi. Uning nutqi shakllanadi, atrof olam haqidagi tasavvurlari yuzaga keladi. Maktabgacha ta'lim muassasasida kar va zaif eshituvchi bolalar bilan olib boriladigan mashg'ulotlar ularning yoshiga mos bilim va ko'nikmalarni egallashi, maktabga tayyorlanishida ko'maklashadi, intellektual faoliyatini rivojlantiradi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar muammolari bilan ko'plab tadqiqotchi-pedagoglar shug'ullanishgan. N.A.Rau, B.D.Korsunskaya, A.A.Katayeva, N.G.Morozova, T.I.Obuxova ishlariga asoslanib aytish ma'lum xulosalar qilish mumkin bo'ladi. Bunday bolalarga Maxsus maktabgacha ta'lim muassasalarida maxsus ta'lim va tarbiya talab etiladi, garchi eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar rivojlanishining umumiy yo'nalishlari sog'lom bolalarniki bilan umuman mos keladi. Kar va zaif eshituvchi bolalar qator xususiyatlarga ega. Ularda:

- ko'rib idrok etish borasida yetarlicha rivojlanmaganlik, jumladan, predmetlarni idrok etish shva tanib olish tezligi past ekani;
- taqlidning sekin shakllanishi, shuningdek namunaga qarab tanlashda qiyinchiliklar;
- nutqning yo'qligi va nutqqacha muloqotning kamligi kuzatiladi.

Bu bilish faoliyati va lisoniy-mantiqiy tafakkurning rivojlanishidagi kechikishga olib keladi. Aynan shuning uchun zaif eshituvchi bolalarning aqliy rivojlanishiga katta e'tibor qaratish talab etiladi.

Maxsus mashg'ulotlarda bolalar atrof olamdagi predmet va hodisalar, predmetlarning tuzilishi va ularning vazifalari qida tasavvurlarga ega bo'ladi. Bundan tashqari, inson va hayvonlarning hayotiy faoliyati haqida dastlabki ma'lumotlar beriladi. Mashg'ulotlar ko'rgazmalilik, tabiiy narsalardan keng foydalangan holda olib boriladi. Ekskursiyalar, kino va videofilmlar namoyishi uyushtiriladi. Parallel ravishda nutq o'stirish bo'yicha mashg'ulotlar olib boriladi, ularda maktabgacha yoshdagi bolalar turli predmetlar bilan manipulyatsiya jarayonida egallagan lug'atini mustahkamlaydi.

Ma'lumki, atrof olamni bilish asosida hissiyot va idrok yotadi. Ko'rish, his qilish, eshitish, kinesteziya, hid bilish, ta'm bilish bolalarga atrofda voqelikning ma'lum manzarasini tuzish imkonini beradi. Boshqa tomondan, idrok va hislar kabi psixik jarayonlarning rivojlanishi bolaning intellektual rivojlanishiga ham olib keladi.

Birinchi mashg'ulotlardayoq eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar sensorikani rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlarni bajaradi. Buning uchun turli ko'rgazmali qurollar: yorqin o'yinchoqlar, tabiiy buyumlardan foydalaniladi. Bolalar predmetlarni qarab chiqish, predmetlarning u yoki bu xossalarini aniqlash, predmetlarni o'zaro qiyoslashga o'rganadi. Samaradorlikni oshirish uchun bola o'rganilayotgan narsani o'z qo'lida tutib ko'rishi, aylanma harakatlar bilan uni ko'rsatishi kerak. Ayni paytda yangi so'z jadval bo'yicha qayta yaratiladi.

Mayda motorikani rivojlantirish bolalarning o'qituvchining qo'l harakatlariga taqlidi jarayonida amalga oshiriladi. Masalan, predmetlar bilan manipulyatsiyalash oldidan bola: yuvinish, kir yuvish, mix qoqish va sh.k. harakatlarni imitatsiyalaydi. Natijada harakatlar murakkablashadi. Bola bilan daktil alifbo belgilari o'rganiladi. Taqlid qilish malakasi bolalarda ma'lum ma'lum o'yinlar: ko'zgu, mozaika, namuna asosida tayoqchalardan naqsh tuzish yordamida shakllantiriladi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning sensor tarbiyasiga, ayniqsa eshitish idrokini rivojlantirishga katta e'tibor beriladi. Nutq va nolisoniy tovushlarni farqlashga mashqlar bajariladi. Mashg'ulotlar jarayonida bolada tovushlar olami haqida ma'lum tasavvurlar shakllanadi, bu og'zaki nutq sifatiga ijobiy ta'sir qiladi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ayniqsa lug'aviy nutqni erta o'rganish juda muhim. Normal eshitadigan bolada nutqni egallash uchun sensitiv davr uch yoshgacha bo'lsa, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolada shu nuqson tufayli orqad qolish kuzatiladi. Nutqning shakllanmaganligi intellektual rivojlanishning kechikishiga olib keladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni maktabgacha o'qitish normal eshitadigan bolalar bilan ortib boradigan tafovutlarni bartaraf qilish imkonini beradi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bola nutqni egallashi uchun zaruriy shart bolalar muassasasida nutqiy muhitning yaratilganligidir. Bola o'zlashtirishi zarur bo'lgan nutqiy material o'xshash vaziyatlarda kattalar nutqida doimiy qo'llanishi, natijada, bolalar tomonidan takrorlanishi lozim.

Nutqning rivojlanishi nafaqat mashg'ulotlarda, balki maishiy turmush sharoitida, kattalar va tengdoshlari bilan muloqot jarayonida, shuningdek amaliy faoliyat davomida amalga oshadi. Kichkintoylar nutqiy muhitga har bevosita bir bolaga yakka tartibda murojaat qilish bilan kiritiladi. So'zlarning minimal to'plami nashr qilingan jadvallar va kartochkalar ko'rinishida beriladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqiy materialni eshitib-ko'rib idrok etadi. Ta'limning ikkinchi yilida bola jadvalda keltirilgan so'z va jummalarni pedagog yordamida og'zaki-daktil gapirishi amalga oshiriladi. Muloqot jarayonida bolalar nutqning daktik shaklidan faol foydalana boshlaydi.

Bola yo'l qo'yadigan og'zaki nutqdagi xatoliklar kattalar tomonidan, albatta daktil nutq yordamida to'g'rilab boriladi. Bu eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarga o'z nutqini tahlil qilishda yordam beradi.

Bolaning og'zaki nutqni egallashi asosida taqlid yotadi. Kattalar ortidan Ayni bir materialni turli vaziyatlarda ko'p marta takrorlab, bolalar uni eslab qoladi. Asta-sekinlik bilan ko'p qo'llanadigan so'zlar bolaning faol lug'ati tarkibiga

qo'shilib boradi. Bundan tashqari, bolalarda zaruriy nutqiy materialni ovoz chiqarib gapirish ko'nikmasi yuzaga keladi, nutqiy tafakkur rivojlanadi.

Tadqiqotlar ko'rsatdiki, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda og'zaki nutq syujetli-rolli o'yinlar davomida tobora samarali shakllanadi. Shu maqsadda nutq o'stirish mashg'ulotlarida bolalarga tanish ertaklar sahnalashtiriladi, syujetli-rolli o'yinlar o'ynaladi, bunda bolalar o'z roliga muvofiq tarzda bir-biri bilan hamkorlik qiladi va muloqotga kirishadi. Bunda so'zning tabiiy sur'ati, ritmik strukturasi, intonatsiyaga alohida e'tibor qaratiladi. Aynan shuning uchun pedagog va tarbiyachilar nutqi ham tabiiy, odatiy sur'at va intonatsiyaga ega bo'lishi lozim. Katta yoshdagi ayrim kishilar eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar bilan har bir bo'g'inni sekin aytib gaplashashga urinadi. Natijada, bola muloqotning shu kabi uslubini o'zlashtiradi. Ularning nutqi g'ayritabiiy va atrofdagilar uchun tushunarsiz bo'lib qoladi.

Mashg'ulotlarda nutq o'stirish ishlari uchta yo'nalishda olib boriladi:

- mavzular bo'yicha taqsimlangan nutqiy materialni o'zlashtirish va mustahkamlash;

- nutqiy faoliyat turlarini (og'zaki nutq, o'qish, yozish, eshitib-ko'rib idrok qilish, daktillash, tingalsh) shakllantiriladi;

- so'z ma'nolarini bilish uchun tilga oid maxsus kuzatuvlar, so'zning tovush-harf tahlili, so'zning butun gap strukturadagi grammatik shakllari ustida ishlash.

Og'zaki nutq darslarining mazmuni nafaqat talaffuz ustidagi ishlarni, balki ushbu nutq shaklidan muloqotda foydalanishga o'rgatishni nazarda tutadi. O'qitish materiali og'zaki nutq dasturiga ko'ra ajratilgan va Rau, Slezinalar tomonidan ishlab chiqilgan talaffuzni o'rgatishni ishlab chiqishning ma'lum izchilligini hisobga oladi.

Og'zaki nutq darslarida so'zning tovush tarkibi ustida ish olib boriladi. Shuning o'zida (yerda) so'zining ma'nosi yoritiladi, bolalar uni talaffuz qilishni, muloqotda qo'llashni o'rganishadi. Talaffuz ustidagi ish uning ma'nosini yoritib berilgandan so'nggina boshlanadi. Shu maqsadda og'zaki nutq darslarida daktil nutqiga o'rgatish metodik usullarida qo'llaniladi. Bu sharoitlarda kerakli so'z qo'llanilishi shart.

Aniq (konkret) ahamiyatga ega so'zlar ma'nosini (F.F.Rau va boshqalar) darsligida keng yoritilgan turli ish turlarini qo'llash yo'li bilan ochiladi. Predmetning rasmini ko'rsatish, rasmni nomlash, so'zning grafik elementlariga ko'ra so'zni og'zaki shaklda ifoda etish (xarf, bo'g'in, so'zlarni o'qish, harakatga ko'ra so'zni ifodalash). So'zni berish uslubiyati (metodikasi) quyidagicha:

O'qituvchi predmtni (rasmni) ko'rsatadi, uni og'zaki daktilda nomlaydi, bolalarni birgalikda talaffuz etishga undaydi. Bolalar uni eshituv – ko'ruv orqali idrok etadilar, og'zaki – daktilda ifodalaydilar. So'ng har bir o'quvchiga so'zni mikrafon orqali talaffuz etish imkoni beriladi va o'qituvchi ishlab chiqilayotgan tovushning talaffuzini baholaydi. Bolalar tovush tarkibini o'zlashtirib olganlaridan so'ng ular so'zni daktillashsiz talaffuz etadilar. Talaffuz malakalari yakka mashg'ulotlarda mustahkamlanadi. Shunday qilib, tovush talaffuzi ustidagi ishning boshlang'ich materiali uchun butun so'z xizmat qiladi. U avval butunligicha, so'ng

qismlarga bo'lib talaffuz qilinadi. O'qituvchi bolalar diqqatini fonemalarni bo'g'inlarda va yakka talaffuz etishga qaratadi. Bunday analizdan so'ng so'zni sintez qismi ustida ish boshlanadi, ya'ni fonemalarni bo'g'inlarga, bo'g'inlarni so'zlarga bog'lash. Talaffuz ustida ishlashning bunday yo'li talaffuzga o'rgatish analitikosintitik metodiga mos tushadi.

Og'zaki ekspressiv nutqqa o'rgatish qisqartirilgan fonemalar tizimida qabul qilingan tovushlarni qo'yish tartibiga ko'ra tanlangan materialda olib boriladi. Talaffuzga o'rgatishning konsentrik metodi qisqartirilgan fonemalar tizimini qo'llashga asoslanadi. Talaffuzning barcha bilimlari bo'yicha talabalarning ortib borish izchilligini nazarda tutadi. Boshlang'ich (ilk) o'qitish ikki konsentrdan iborat, ularning birinchisi tayyorlov sinfi bilan mos tushadi, ikkinchisi birinchi va ikkinchi sinflarni qamrab oladi. Tayyorlov sinfida o'quvchilar asosiy 17 fonemaning aniq talaffuzini egallaydilar: "a", "o", "u", "e", "u", "p", "t", "k", "f", "m", "s", "sh", "x", "v", "m", "n", "l", "r" – va ikki jarangli tovushlarni: "b", "z". Ushbu tovushlardan tuzilgan so'zlarni artikulyatsiya bo'yicha yaqinlarning o'rindoshi hisoblanadi, maslan, "s", - "z", - "z". Tovush ustidagi ish izchilligi dasturda keltirilgan, darslik betlarida o'z ifodasini topgan. Tayyorlov sinfini 4 – choragiga kelib kar o'quvchilar asosiy tovushlar talaffuzini egallashadi. Og'zaki nutq darslarini bu davrdagi material bo'lib daktil nutqida egallangan ibora, so'zlar hisoblanadi. Bu esa 4 – chorakka kelib darslarning nutqiy mazmuni ancha kengayishini anglatadi va bu bolalarga og'zaki nutqni muloqot quroli sifatida o'qitish ishlarini ancha jadal kechishi imkonini beradi. Bu davrda o'qituvchi talaffuzni ikki turlanishlari ifodalovchi bolalar nutqini sinchkovlik bilan kuzatib borishi kerak. Birinchisi – 17 asosiy tovushlarni so'zlardaniq talaffuz etish (og'zaki va daktil nutqi dasturidagi so'zlar), ikkinchisi – qisqartirilgan fonemalar tizimiga ko'ra asosiylari bilan almashtiriladigan tovushlarni o'z ichiga oluvchi so'zlarni talaffuz etish. 4- chorakka qadar bolalar nutqida talaffuzning uchinchi turi ham mavjud bo'ladi. Hali egallanmagan asosiy fonemalar va tovushlar imkon darajasida talaffuz etiladi. Bu holatda kerakli tovush o'rnida o'quvchilar faqat artikulyatsiya elementini berishadi. yoki tovushni butkul tushurib qoldirishadi, qisqartirilgan fonemalar tizimida keltirilmagan tovush bilan almashtiriladi.

Shunday qilib, og'zaki nutqning talaffuz malakalarini shakllantirish o'zaro bog'langan ikki yo'l orqali amalga oshiriladi. Birinchisi – informal (maxsus o'qitishsiz) – butun o'quv tarbiyaviy jarayon mobaynida o'z o'rniga ega va barcha darslarning nutqiy materialida amalga oshiriladi. Ikkinchi yo'l fonetik tamoyilga ko'ra tanlangan materialda talaffuz malakalarini ravon ishlab chiqishni nazarda tutadi va yakka mashg'ulotlarga o'tkazish bilan ogzaki nutk darslarida amalga oshiriladi. Tovushlarni ro'yishda bolalarning barcha saqlangan analizatorlari mavjud eshituv qoldig'idan foydalaniladi.

Demak, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning og'zaki nutqini muloqot quroli sifatida shakllantirishda maqsadga yo'naltirilgan, tizimli ish olib borish maqsadga muvofiq

Bolada og'zaki nutq atrofdagilar bilan muloqotda rivojlanadi. Eshituv idroki yordamida bola atrofdagilar og'zaki nutqini idrok etadi, 5-6 yoshlarga

eshituvchilar tovushlarni to'g'ri talaffuzini egallaydilar. Lug'at boyligi va gap grammatik qoidalarini amaliy egallaydi. Maktabgacha yoshdagi kar bola bu yo'l bilan nutqni egallay olmaydi, chunki u atrofdagilar nutqini eshitmaydi. Agar eshituchi bola bog'chaga maktabga shakllangan nutq bilan borsa maktabgacha yoshdagi kar bola og'zaki nutqi mavjud bo'lmagan holda boradi. Unda nutqni boshidan boshlab shakllantirish kerak. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, maktabgacha yoshdagi kar bolada eshituvchi bolaga nisbatan nutqiy nafas olish bir qator xususiyatlari egadir. U bo'lingan havo oqimidan foydalana olmaydi va frazalarni qismlarga bo'la olmaydi. Maxsus mashqlar davomida maktabgacha yoshdagi kar bolalarda nutqiy nafas olish shakllanadi. Ularning ovozi ustida ham ish olib boriladi. Ko'p miqdordagi maktabgacha yoshdagi karlarda ovoz bo'g'iq, modullashmagan bo'ladi. Maxsus mashqlar jarayonida tarbiyalovchi kar bolani ovozini eshituvchi bola ovoziga yaqinlashtirishga harakat qiladi, lekin bu har doim ham kerakli natijalarga olib kelmaydi. Maktabgacha yoshdagi kar bola nutqi ovoziga butun xayoti davomida o'ziga xos otsenkaga ega bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi kar bolalarni og'zaki nutqqa o'rgatishning muhim qismi ularda turli talaffuzni shakllantirishdir. O'zbek tilidagi har bir fonema maktabgacha yoshdagi kar bolada maxsus usullar bilan qo'shiladi. Saqlangan analizatorlar ko'ruv, sezgi, harakat analizator faoliyatini qo'llab, tarbiyachi oldi tovush talaffuzini ko'rsatadi va taqlid asosida talaffuz etiluvchi tovushlar "p", "b", "m" qo'shiladi, so'ng bo'g'in, so'z birikmalariga o'tiladi. Shu tartibda boshqa nutqiy tovushlar talaffuziga o'tiladi.

Bu jarayonni amalga oshirishda eshituv qoldig'iga tayaniladi. Maktabgacha yoshdagi kar bolada og'zaki nutqni shakllantirishda ko'ruv, harakat va sezgi analizatorlari yordami bilan maydonga chiqadi. Eshituvchi bola o'z talaffuzini eshitish orqali nazorat qiladi, xato qilsa bu xatoni eshitib so'ng to'g'irlaydi. Maktabgacha yoshdagi kar bola talaffuzini dastlab oyna oldida, so'ng ko'ruv va harakat sezgilari orqali nazorat qiladi. Tovush artikulyatsiyasi qanchalik aniq va yaxshi bo'lish kinestik sezgilar shunchalik differensiyalashgan bo'ladi. Bu sezgi turi maktabgacha yoshdagi kar bola talaffuzini shakllantirishda muhim o'rin hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi kar bolaning og'zaki nutqini shakllantirishda eshitish qoldig'i ham katta ahamiyat kasb etadi.

Chunonchi, maktabgacha yoshdagi kar bolalar pedagogik ta'limi ularda so'zlashuv nutqini shakllantirish asosida tashkil etiladi. Agar oldin nutqiy ta'limotdan amaliyotga o'tsa, so'zlashuv nutqini shakllantirish muloqotni shakllantirishga o'qitiladi, lekin bu amaliyot grammatik jihatdan tashkil etilgan. Qisqartirilgan fonemalar tizimi asosida og'zaki nutqqa o'rgatishda tezroq maqsadga erishish uchun talaffuzni yengil bo'lgan, hosil bo'lish o'rniga ko'ra o'xshash fonemalar o'zaro almashtirib o'rgatiladi. Bu lug'at boyligi oshirish so'zlarni muloqotga kiritish, maktabgacha yoshdagi kar bola nutqiy amaliyoti imkonini oshiradi. Bunday psixologik yondashuv maktabgacha yoshdagi kar bolalarni tilga o'qitishning boshlang'ich etapida saqlangan bo'lishi mumkin. Shunga o'xshash holat eshituchi bolani nutqiy rivojlanishida ham kuzatiladi. Eshituvchi bola 2-5 yoshlar o'rtasida ma'lum tovushlarni to'g'ri talaffuz eta

olmaydi. Bu bosqich bolaning nutqiy apparati to'liq shakllanmaganligi va hosil bo'lishiga ko'ra murakkab bo'lgan tovushlar talaffuziga tayyor emasligi bilan almashtiradi, tushirib qoldiradi. Bunda so'zning tovush tarkibi o'zgarsa ham u o'zining mazmunini o'zgartirmaydi. Vaqt o'tishi bilan bu xatolik o'z – o'zidan yo'qolib ketadi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar imo-ishora yordamida muloqotga kirishadilar. Imo-ishora nutqi atrof-olamini tushunishga yordam beruvchi vosita sanaladi. Masalan, kar bola oilada kar bola imo-ishora nutqidan foydalangan holda tarbiyalanadi, lekin uning rivojlanish darajasi yuqori bo'ladi. Shunday qilib, imo-ishora eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun muloqot funksiyasi bajarishni ta'kidlash joiz. Bu jihatdan u og'zaki nutq shakliga o'xshashdir. Lekin u chegaralangan davrada, faqat kar shaxslar o'rtasida muloqot quroli sifatida namoyon bo'ladi. Nutq tafakkur quroli sifatida namoyon bo'ladi. U o'zini birinchi vazifasini bajara olmashi, tafakkur quroli sifatida faoliyat ko'rsata olmaydi. Imo-ishora nutqining qurish materiali mimik belgilar foizidir. So'zdan farqli, imo-ishora belgilari bir qator o'ziga xosliklarga egadir. Ayrim mimik belgilar so'z kabi muloqot elementiga egadir. So'z qat'iy va universal ahamiyatga ega. Mimik belgilar esa qat'iy bo'lmaydi. Ko'p tushunchalar kar shaxslar o'rtasida bir xil ishora bilan ifodalanadi. Ularning harakteri ta'lim jarayonida so'zlashuv nutqi vositasida o'zgarishi mumkin. So'z tarkibida tovush kompleksi va ma'nosi bo'yicha mustahkamlash aloqasi mavjud bo'lib, uni ixtiyoriy buzib bo'lmaydi. So'zning tovush tarkibi bo'zilsa, u o'zining funksiyasini bajarmay qoladi. Tovush kompleksi uning ma'nosi bilan umumiy bog'liqqa ega emas. Ayrim mimik belgilarda bu aloqa yaqqol nomayon bo'ladi. Imo-ishora nutqida qo'shimcha gaplarga nisbatan sodda gaplar ko'p qo'llaniladi. Gap tarkibidagi yuklama qo'shimchalar imo-ishora nutqida kam qo'llaniladi. Imo-ishora nutqi egallash jarayoniga kar bolani so'zlashuv nutqini egallash darajasi ta'sir ko'rsatadi. Imo-ishora nutqi ham so'zlashuv nutqi shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi, lekin bu ta'sir salbiy ko'rinishga ega bo'ladi. Ba'zan yozma yoki og'zaki nutqda gap tuzish imo-ishora nutqidagi barcha nuqsonlarni o'zida ifodalaydi: gap bo'laklarini o'rnini almashib qolishi, so'zlarni grammatik aloqasini buzilishiga olib keladi.

Shunday qilib, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni imo-ishora nutqi so'zlashuv nutqidan juda katta farq qiladi. Bu farq uning vazifasi, tarkibiy qismlari va mimikasiga ham xosdir. U asosan so'z va mimik belgini solishtirganda, gapdagi so'z bo'laklarini bu ikki turda nutq shaklida namoyon bo'lishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Og'zaki nutqga nisbatan chegaralanganligi, takomillashmaganligiga qaramay imo-ishora nutqi kar shaxslari uchun asosiy muloqot qurolidir. Pedagogik jarayonida imo-ishora nutqidan foydalanish ilk bosqichlarda yaxshi samara beradi. Eshitadigan bolaning og'zaki nutqi kabi (mimika) imo – ishora nutqi muloqot ehtiyojidan kelib chiqadi. Bola dastlab foydalanadigan imo – ishoralar juda sodda, tabiiy (masalan, u nimanidir hohlasa, predmetga ishoa qiladi). Asta – sekin ular murakkablashadi, muloqot vazifasini bajara boylaydi, shartli xarakter kasb etadi. Biroq eshitish sezgilari asosida shakllanadigan og'zaki nutqdan farqli o'laroq, mimika – ishora nutqi boshqa natomik – fiziologik asosda - ko'rish va harakat

sezgilari asosida yuzaga keladi. Soʻzning realizatsiya vositasi uning tarixan shakllangan va barqaror tovush yoki grafik qobigʻi boʻlsa, mimik belgini realizatsiyalash vositasi qoʻl harakati va yuzning tegishli mimik ifodasi sanaladi. Bosh miya qobigʻi harakat uchastkalarining mimika – ishora nutqi shakllanishi uchun ahamiyati afaziyalarda nafaqat nutqiy, balki harakat funksiyalari ham buzilishi, jumladan baʼzan mimika – ishora va daktil nutq buzilishi roʻy berishi mumkinligi bilan oʻz tasdigʻini topadi.

Maʼlumki, til ikkita asosiy vazifa bajaradi. U fikrlash quroli va muloqot vositasi sanaladi. Mimika – ishora nutqi shu vazifalarga egami?

Maʼlumki, karlar mimika yordamida murojaat qilish va oʻzaro tushunishga erisha olishadi. Mimika – ishora nutqi ular uchun atrof olamni bilishga koʻmaklashuvchi vosita hamdir. Masalan, kar – soqov ota – ona oilasida kar bola asosan mimika vositasida muloqot qilib rivojlanadi, birooʻq shunga qaramay, uning intellektual rivojlanish darajasi anchagina yuqori boʻlishi mumkin.

Shunday qilib, mimika karlar uchun muloqot funksiyasini bajarishini inkor etish notoʻgʻri boʻladi. Bu jihatdan u odatiy nutq bilan maʼlum oʻxshashlikka ega. Biroq mimika va tilning bu funksiyani realizatsiyalashida jiddiy farqlarni kuzatish mumkin. Mimika – ishora nutqi faqat insonlarning juda cheklangan doirasi – kar-soqovlar uchun muloqot vazifasini bajarishi mumkin. Ogʻzaki nutqni egallamagan, mimikani bilmaydigan boshqa kishilar bilan erkin muloqot qila olmaydi. Til esa umumxalq muloqot vositasi sanaladi.

Til muloqot funksiyasini bajargani uchungina fikrlash quroli boʻlib xizmat qila oladi. U muloqot vositasi boʻlmas ekan, oʻzining ikkinchi funksiyasini ham yoʻqotadi.

Bir qarashda, qarama – qarshilikka duch kelgandaymiz. Agarki fikrlash quroli til va fikrlar faqat til asosida yuzaga kelar ekan, demak uni, yaʼni tilni egallamagan kar - soqovlarlarda fikrlash asosi yoʻq. Biroq aslida bunday emas: ularning xulqi aqlli, anglashilgan, biroq fikrlar boshqa asosda – saqlangan sezgi aʼzolari (koʻrish, hid bilish, taktil – vibratsiya analizatorlari) tufayli yuzaga keladigan obrazlar, tasavvurlar, idrok asosida shakllanadi. Tadqiqotlar koʻrsatadiki, kar odamlar fikrlashida mimika ham qatnashadi, biroq bu masala hali yaxshi oʻrganilmagan vash u sababli karlarda fikrlash qoʻroli mimika, deb toʻliq ishonch bilan aytishga hali erta.

Tilning eng muhim tarkibiy qismlari uning lugʻat tarkibi va grammatik qoʻrilishi sanaladi. Mimikani til bilan qiyoslaaganda, uning ham ayrim tarkibiy qismlarini shartli ravishda ajratish mumkin.

Mimika – ishora nutqi uchun oʻzaga xos qurilish materiali maʼlum, nisbatan shakllanib ulgurgan mimik belgilar frndi sanaladi. Ularni soʻz bilan qiyoslaganda farqli jihatlar oʻxshashlariga nisbatan koʻproq boʻladi. ayrim mimik ishorlar soʻzlar kabi umumlashtirish elementiga ega. Bu ularning maʼlum diffuzligida, boʻlinmasligida ifodalanadi (masalan, *ishlamoq*, *ishchi*, *qilmoq*, *bolgʻa bilan qoqmoq* tushunchalari karlarning ayrim jamoalarida aynan bir belgi bilan ifodalanadi. Har bir tilning soʻzlari barqaror va universal maʼnoga ega. Aynan bir predmetning nomi shut il tarqalgan butun hudud doirasida saqlanadi. Mimik

belgilar bunchalik barqaror emas. Karlarning turli jamoalarida aynan bir tushunchalar turlicha belgilar bilan ifodalanishini ko'rish mumkin. Ularning xarakteri aynan bir jamoada lisoniy nutqni o'rganish jarayonida uning ta'sirida ham o'zgarishi mumkin. bularning bari so'zlarga xos emas. So'zda tovush kompleksi bilan ma'no – mazmun o'rtasida mustahkam tarixan shakllangan aloqa mavjud bo'lib, u ixtiyoriy tarzda buzilishi mumkin emas. So'zning tovush tarikbini o'zgartirar ekanmiz, u o'zining signal funksiyasini shu zahoti yo'qotishi mumkin. Tovush kompleksi, odatda, u ifodalagan mazmun bilan hech bir umumiylikka ega emas. ayrim mimik (masalan, ko'rsatish, plastik) belgilarda esa bu aloqa anchagina yaqqol ko'zga tashlanadi.

Mimik belgilar xarakteri kar bolalarni lisoniy nutqqa o'rgatish jarayonida jiddiy o'zgarishlarga uchraydi – ularning ma'nosi aniqlashtiriladi, yanada differentsiatssiyalanadi. Dastlab bola hamma qurilmalarni *uy*, avtomobillarning hammasini *mashina* belgisi bilan ifodalasa, keyinchalik lisoniy nutq ta'sirida yangi alohida differentsiatssiyalangan belgilar (*katta uy, kichi kuy, bir qavatli uy*), shuningdek yengil va yuk avtomobilini ifodalash uchun alohida belgilar paydo bo'ladi. Mimik belgilar konkretligi va yetarlicha umumlashtirilmagani sababli mavhum tushunchalarni ifodalaydiganlari soni u qadar ko'p emas. Bu holda ba'zida mimik belgilar kompleksidan foydalanishga to'g'ri keladi.

Har bir mimik belgi qandaydir obyektiv reallik, qandaydir predmet, yorqin ifodalangan belgili harakatni ifodalagani sabali ko'plab belgilar barqaror ma'nolarini saqlab qoladi va karlarning turli bir - biridan uzoq bo'lgan guruhlar uchun bir xil sanaladi. Bu avvalo ko'rsatish, plastik, imitatsiyalaydigan belgilarga taalluqli (*uy, qush, kitob, ishlamoq, yemoq*). Shu bilan birga ayrim mimik belgilar avtonom bo'lib, turli jamoalarda turlicha tushunchalarni ifoda etadi. Masalan, predmet yoki harakat qator raqobatdosh belgilarga ega bo'lsa, ayrim hollarda bitta belgi, boshqa hollarda boshqasi mimik belgi uchu nasos bo'la oladi.

Emotsional ottenka mimik belgida so'zga qaraganda yorqinroq ifodalanadi. Mimikada predmet, belgi va unga munosabatni ifodalash go'yo uyg'unlashib ketadi va bir paytning o'zida ifodalanadi.

Tilning yana bir muhim belgisi uning grammatik qurilishi sanaladi.

Mimika – ishora nutqida ergashgan qo'shma gaplar kam qo'llanadi. Yordamchi so'zlar deyarli qo'llanmaydi.

Lisoniy nutqni o'zlashtirish mimik ishora gap qurilishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Mimika ham lisoniy nutq shakllanishiga – umuman salbiy – ta'sir o'tkazadi. ba'zida og'zaki yoki yozma nutqda gap mimik – ishora nutqidagi kamchiliklarni saqlab qoladi.

Shunday qilib karlarning imo – ishora nutqi lisoniy nutqdan tubdan farq qiladi. Bu farqlar funksiyalar, kabi til va mimikaning tarkibiy qismlariga ham oid. pedagogik jarayonda mimikadan foydalanishga yo'l qo'yiladi. Biroq maktabning vazifasi bolalarda lisoniy nutqni shakllantirishni yoddan chiqarmmaslik lozim bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

1. Imo-ishora nutqi segmentasiyasiga o'rgatish asoslarini ёритинг
2. Daktil belgilarning segmentatsiyasi ta'rifini тавсифланг.

3. Eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga daktil nutqi segmentatsiyasi o'rganishga qo'yilgan talablarni ёритинг.
4. Daktil nutqini og'zaki va yozma nutq bilan munosabatini tavsiflang.
5. Daktil nutqini ta'lim jarayonidagi o'rnini aniqlang.
6. Daktil nutqiga o'rgatish mazmunini yoriting.
7. Daktil nutqini eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni og'zaki va yozma nutqini shakllantirishdagi ahamiyatini tavsiflang.
8. Tayyorlov sinfida daktil shaklida yangi nutqiy material bilan tanishtirish usullarini ko'rsating.
9. Imo-ishora nutqi qanday vosita sanaladi?
10. Mimik belgilar xarakteri kar bolalarni lisoniy nutqqa o'rgatish jarayonida qanday o'zgarishlarga uchraydi?

IV-BOB. KAR VA ZAIF BOLALARNI IMO-ISHORA NUTQI SEGMENTATSIYASINI EGALASHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

IV-1-§. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilar bilan olib boriladigan o'quv- tarbiyaviy ishlarida daktil,imo-ishora nutqni qo'llashga qo'yilgan asosiy talablar.

Bola dastlab foydalanadigan imo – ishoralar juda sodda, tabiiy (masalan, u nimanidir hohlasa, predmetga ishoa qiladi). Asta – sekin ular murakkablashadi, muloqot vazifasini bajara boylaydi, shartli xarakter kasb etadi. Biroq eshitish sezgilari asosida shakllanadigan og'zaki nutqdan farqli o'laroq, mimika – ishora nutqi boshqa natomik – fiziologik asosda - ko'rish va harakat sezgilari asosida yuzaga keladi. So'zning realizatsiya vositasi uning tarixan shakllangan va barqaror tovush yoki grafik qobig'i bo'lsa, mimik belgini realizatsiyalash vositasi qo'l harakati va yuzning tegishli mimik ifodasi sanaladi. Bosh miya qobig'iharakat uchastkalarining mimika – ishora nutqi shakllanishi uchun ahamiyati afaziyalarda nafaqat nutqiy, balki harakat funksiyalari ham buzilishi, jumladan ba'zan mimika – ishora va daktil nutq buzilishi ro'y berishi mumkinligi bilan o'z tasdig'ini topadi.

Ma'lumki, karlar mimika yordamida murojaat qilish va o'zaro tushunishga erisha olishadi. Mimika – ishora nutqi ular uchun atrof olamni bilishga ko'maklashuvchi vosita hamdir. Masalan, kar – soqov ota – ona oilasida kar bola asosan mimika vositasida muloqot qilib rivojlanadi, biroo'q shunga qaramay, uning intellektual rivojlanish darajasi anchagina yuqori bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, mimika karlar uchun muloqot funksiyasini bajarishini inkor etish noto'g'ri bo'ladi. Bu jihatdan u odatiy nutq bilan ma'lum o'xshashlikka ega. Biroq mimika va tilning bu funksiyani realizatsiyalashida jiddiy farqlarni kuzatish mumkin. Mimika – ishora nutqi faqat insonlarning juda cheklangan doirasi – kar-soqovlar uchun muloqot vazifasini bajarishi mumkin. Og'zaki nutqni egallamagan, mimikani bilmaydigan boshqa kishilar bilan erkin muloqot qila olmaydi. Til esa umumxalq muloqot vositasi sanaladi. Til muloqot funksiyasini bajargani uchungina fikrlash quroli bo'lib xizmat qila oladi. U muloqot vositasi bo'lmas ekan, o'zining ikkinchi funksiyasini ham yo'qotadi. Ko'plab tadqiqotchilar mimik belgilarni tasniflashga uringan (N.G.Morozova, R.M.Boskis, L.V.Zankov, I.M.Solovev, G.L.Zayseva, N.F.Slezina, A.G.Gerankina). Ularning tadqiqotlari natijalariga to'xtalib, mimik belgilarning quyidagi tur va guruhlarini ajratish mumkin:

1. Ko'rish sezgilariga asoslangan belgilar:
 - a) ko'rsatish mimik belgilar (burun, ko'z, stol, shkaf, u);
 - b) predmet chizgisini (konturini) beradigan yoki uning xarakterli belgisini ta'kidlaydigan belgilar (yulduz, oy, g'oz, matros);
 - v) harakatni qisman yoki to'liq imitatsiyalaydigan belgilar 9yurmoq, yemoq, o'qimoq).

2. His qilish sezgilariga asoslangan belgilar (tosh, yengil).
3. Hid bilish sezgilariga asoslangan belgilar (hid, novshatil).
4. Teri sezgilariga asoslangan belgilar (issiq, sovuq, tikan).
5. Ta'm bilish sezgilariga asoslangan belgilar (shirin, sho'r, nordon, asal).
6. Vibratsiya sezgilariga asoslangan belgilar (chaqmoq, portlash, silkinish).
7. Organik sezgilariga asoslangan belgilar (ochlik, chanqoqlik, yorug'lik).
8. Emotsional holatlarni ifodalaydigan belgilar (xafalik, muhabbat, quvonch, nafrat).
9. Mimik – daktilologik belgilar (a'lo, jarima, qo'pol).
10. Tabiiy belgilar (yo'q, jim, qila olmayman).
11. Kelib chiqishini aniqlash qiyin bo'lgan sun'iy belgilar (sariq, bu va sh.k.).

12. Sonlarni ifodalaydigan belgilar.

13. Tarjima mimik belgilar, ular kar bolalar ta'lim jarayonida egallagan yangi so'zlarning go'yo aynan tarjmasi sanaladi (ko'zbo'yamachilik, promfinplan).

Mimik belgilar tarkibi beqaror va turlicha. Karlar tomondan yangi tushunchalar o'zlashtirilgani va tilda yangi so'zlar paydo bo'lgani sari yangi mimik belgilar ham paydo bo'laveradi (atom bombasi, raketa, kompyuter).

Ayrim mimik belgilar, bir tomondan, konkretlik va ko'rgazmalilik, boshqa tomondan esa, diffuzlak va differensiatsiyalanmaganlik bilan xarakterlanadi (masalan, *uy* belgisi qurilmalarni – kulba, ombor, katta ko'p qavatli uyni ifodalash uchun ishlatilishi mumkin)

Mimik belgilar xarakteri kar bolalarni lisoniy nutqqa o'rgatish jarayonida jiddiy o'zgarishlarga uchraydi – ularning ma'nosi aniqlashtiriladi, yanada differensiatsiyalanadi. Dastlab bola hamma qurilmalarni *uy*, avtomobillarning hammasini *mashina* belgisi bilan ifodalasa, keyinchalik lisoniy nutq ta'sirida yangi alohida differensiatsiyalangan belgilar (*katta uy*, *kichi kuy*, *bir qavatli uy*), shuningdek yengil va yuk avtomobilini ifodalash uchun alohida belgilar paydo bo'ladi. Mimik belgilar konkretligi va yetarlicha umumlashtirilmagani sababli mavhum tushunchalarni ifodalaydiganlari soni u qadar ko'p emas. Bu holda ba'zida mimik belgilar kompleksidan foydalanishga to'g'ri keladi.

Har bir mimik belgi qandaydir ob'ektiv reallik, qandaydir predmet, yorqin ifodalangan belgili harakatni ifodalagani sababi ko'plab belgilar barqaror ma'nolarini saqlab qoladi va karlarning turli bir - biridan uzoq bo'lgan guruhlar uchun bir xil sanaladi. Bu avvalo ko'rsatish, plastik, imitatsiyalaydigan belgilarga taalluqli (*uy*, *qush*, *kitob*, *ishlamoq*, *yemoq*). Shu bilan birga ayrim mimik belgilar avtonom bo'lib, turli jamoalarda turlicha tushunchalarni ifoda etadi. Masalan, predmet yoki harakat qator raqobatdosh belgilarga ega bo'lsa, ayrim hollarda bitta belgi, boshqa hollarda boshqasi mimik belgi uchu nasos bo'la oladi.

Emotsional ottenka mimik belgida so'zga qaraganda yorqinroq ifodalanadi. Mimikada predmet, belgi va unga munosabatni ifodalash go'yo uyg'unlashib ketadi va bir paytning o'zida ifodalanadi.

Tilning yana bir muhim belgisi uning grammatik qurilishi sanaladi.

Mimikkani «agrammatik» deb hisoblashadi. Biroq bu mimika xaotik ko‘rinishga ega degani emas. E’tibor berib qaralsa, bu o‘rinda ham gap qo‘rishning ma’lum tendensiya va qoidalari ko‘zga tashlanadi. Mimik belgining shakli esa xatto boshqalari bilan birikkanda ham o‘zgarmaydi. Mimik bnlgi so‘z bilan qiyoslanganda grammatik amorfdir, biroq mimk gap qurilishida u ayrim bo‘laklar, so‘z turkumlarining joylashishida ma’lum tendensiya kuzatiladi.

Sodda yig‘iq gaplarni qiyoslaganda mimik va lisoniy nutqda farq kuzatilmaydi. Ko‘p bo‘lakli gaplarda esa farqlar kuzatiladi. Mimikada so‘z tartibi lisoniy nutqdagidan farq qilishi mumkin. mimikada hodisalarning sabab bog‘liqliklari va izchilligini ifodalash ham o‘zaga xos. Go‘yo ko‘zgudagi ketma-ketlikka rioya qilinadi, avval sabab keyin oqibat ko‘rsatiladi. Mimika – ishora nutqida ergashgan qo‘shma gaplar kam qo‘llanadi. Yordamchi so‘zlar deyarli qo‘llanmaydi. Lisoniy nutqni o‘zlashtirish mimik ishora gap qurilishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Mimika ham lisoniy nutq shakllanishiga – umuman salbiy – ta’sir o‘tkazadi. ba’zida og‘zaki yoki yozma nutqda gap mimik – ishora nutqidagi kamchiliklarni saqlab qoladi. Shunday qilib karlarning mimika – ishora nutqi lisoniy nutqdan tubdan farq qiladi. Bu farqlar funksiyalar, kabi til va mimikaning tarkibiy qismlariga ham oid. pedagogik jarayonda mimikadan foydalanishga yo‘l qo‘yiladi. Biroq maktabning vazifasi bolalarda lisoniy nutqni shakllantirish ekanini yoddan chiqarmaslik lozim bo‘ladi.

Shu o‘rinda imo-ishora nutqi segmentatsiyasiga o‘rgatishda imo-ishora tilini to‘g‘ri shakllantirish so‘zlarni boshqa so‘zlar bilan birlashtirish, kommunikativ maqsadni mos uzatish uchun kerakli ishorani tanlash, birlamchi leksikani qayta tushunilishiga qarab imo-ishora tili bog‘lanishlaridan foydalanish, mulohazani grammatik to‘g‘ri qurish, modal manoni muloqot vaziyatiga mos ravishda izhor etish, gaplarni mantiqan iboralarga bog‘lash, grammatik vositalarni mulohazalar axborotlilikiga erishish uchun to‘g‘ri ishlatish, nutqiy formulalardan foydalanish, matn mazmunini yetkazish va uni talqin qilish, turli dialoglarni qurish, baholovchi mulohazalar bilan rezyume, esse, insholarni yozish, tanishtiruv, ko‘zdan kechirish, izlash o‘qish vositalarni egallash, qayta ifodalash jarayonida tarjima tili vositalari bilan qayta ifodalash tarjimaviy transformatsiyalardan iborat qobiliyat va ko‘nikmalar qamrab oladi. Lingvistik kompetentlik shaxs sifatida fonematik etishish qobiliyati, til simmetriyasi, nutqiy kompressiya, funksional uslub, tanqidiy tafakkur, nutqiy faollik xislatlari mavjud bo‘lishi talab etiladi. Surdopedagoglarga imo-ishora nutqi orqali yetkaziladigan axborot kar bolalar uchun atrof dunyoni bilish va karlarni ijtimoiylashuvining samarali vositasidir. Shuning uchun bo‘lajak surdopedagoglarga o‘qish davrida kar o‘quvchilar bilan muloqot qilish va ta’lim jarayonini tashkil etish vositasi sifatida ishora nutqini egallash zarur. O‘qituvchi imo-ishora tilini ilk bor o‘rganayotgan bo‘lajak surdopedagoglar bilan ishlashi sababli u ishora va ishora iboralarni bajarish, imo-ishora kommunikatsiya bo‘yicha hamkorni tegishli harakatlarini idrok qilish ko‘nikmalar va hokazolarga zarur bo‘lgan o‘ziga xos harakat ko‘nikmalarni shakllantirishga alohida ahamiyat berishi kerak. Imo-ishora tilini o‘rgangan tarjimonlarda odatda bunday zarurat paydo bo‘lmaydi. Bu

masalani yechishda imo-ishora nutqiga o'rgatish bo'yicha surdopedagoglarni oliy ta'lim tizimida tayyorlashning yangi mazmunini ifodalaydigan quyidagi omillar inobatga olindi:

- milliy imo-ishora nutqining rasmiy mavqei o'zgarganligi;
- davlat tomonidan uni maktabda o'qitish va tarbiyalash vositalaridan biri sifatida tan olinishi;
- eshitishda nuqsoni bor bolalar uchun maktablarning o'quv rejasiga
- "Imo-ishora nutqi madaniyati" korreksiyalash komponentini kiritilishi;
- mazkur predmet bo'yicha dasturlar mazmuni.

Imo-ishora nutqi segmentatsiyasiga o'rgatishning nazariy jihatlarini uni samarali amalga oshirish sharoitlarida pedagogik tizimning yaxlitligiga erishadi. Ta'lim tizimida rivojlantirish modeli orqali talabalarda imo-ishora nutqini rivojlantirish modelining mazmun-mohiyati o'z ichiga o'quv, darsdan tashqari mustaqil ishlar, ta'lim muassasasining demokratik hayot tarzini shakllantirish, talabalarda jamoatchilik nazorati tizimini yo'lga qo'yish kabi vazifalarda ta'lim muassasasining barcha hayot sohalarini rivojlantiruvchi va ta'limda avvalo faoliyatli yondashuv, amaliy yo'naltirilgan interfaol o'qitish metodlarini qo'llashni ko'zda tutuvchi natija sifatida tushunish bilan bog'liq bo'ladi. Imo-ishora nutqi segmentatsiyasiga o'rgatish modeli tasavvurlarni bloklarga birlashtirish va ularni iyerarxiya ko'rinishda tizimlashtirishdan iborat. Imo-ishora nutqi segmentatsiyasiga o'rgatish maqsadi—talabalarni imo-ishora nutqidan pedagogik ta'sir qilish vositalarining biri sifatida (og'zaki, yozma va daktil shakllardagi so'z nutqi bilan bir qatorda) foydalanishni imkon berishni ta'minlovchi bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirish sanaladi. Imo-ishora nutqi segmentatsiyasiga o'rgatish quyidagi tamoyillarni asosida ta'minlandi:

1. Ishora nutq to'g'risidagi metalingvistik axborotni tashkil etishga tizimli madaniylashtirilgan yondashuv tamoyili .

Ishora tili noverbal belgilar tizimi sifatida; imo-ishora tilini karlar kommunikativ va kognitiv faoliyatidagi, ularni ijtimoiylashuvdagi (qarashlar evolyutsiyasi; zamonaviy konsepsiyalar) roli va boshqalar haqida bilimlarni shakllantirish.

2. Nutqiy material tanlashda lingvistik mezonlariga tuzilmaviy-funksional yondashuv tamoyili.

Bo'lajak surdopedagoglarning imo-ishora nutqi vositasidagi kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish uchun nutqiy material tanlashda lingvistik mezonlariga tuzilmaviy-funksional yondashuvni malga oshirish samara beradi..

3. Imo-ishora nutqi vositasidagi kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga kommunikativ-kognitiv yondashuv tamoyili .

Ishora nutq har xil funksiyalarni (kompleks tarzda) bajaruvchi turli iboralarni paydo bo'lishini va retsepsiya qilishni rag'batlantiruvchi o'quv vaziyatlarni dasturlash: axborotli, regulyativ, hissiy-ekspressiv, fatik, metatilli va boshqalar; turli turdagi dialog va monologlarni qo'shish; hamkorlar (o'qituvchilar,

kursdoshlar, kar o'quvchilar va boshqalar) bilan nutqiy o'zaro harakatlanishni izchil murakkablashtirish va boshqalar.

4. Imo-ishora nutqi vositasidagi kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish pedagogik strategiyalarni tanlashga kompleks–texnologik yondashuv tamoyili.

Imo-ishora tilga o'qitishning an'anaviy usullar (tarjimada mashqlar, savol-javob turdagi suhbatlar, juftliklarda ishlash va hokazo) yangi kommunikativ texnologiyalar (maxsus ishlab chiqilgan yozuv tizimi yordamida imo-ishora va ishora iboralarni kodlash va dekodlash, videofilmlardan foydalanish, rolli va ishbilarmon o'yinlar va hokazo) bilan birgalikda qo'llanadi. Bu turli didaktik masalalarni samarali yechishga imkon beradi. Shu maqsadda imo-ishora nutqiga o'rgatish maxsus kursini o'qitish tashkil etildi.

Imo-ishora nutqi segmentatsiyasiga o'rgatish mazmuni–o'qitish maqsadlari, vazifalari va o'qitish tamoyillarida mujassamlangan modeli tasavvurlar bilan bog'liq konstruksiyali blok.

Imo-ishora nutqi segmentatsiyasiga o'rgatish predmet bo'yicha o'qitish chambarchas o'zaro bog'langan va o'zaro ta'sir qiluvchi bloklarning bog'lamlaridan iborat: ishora nutq lingvistikasi, sotsio-psixolingvistikasiga kirish; til (ishora) kompetensiyani shakllantirish; ishora tilni kommunikativ-faoliyatli yondashuv (kommunikativ kompetensiyani shakllantirish); ishora iboralarni yetkazish va idrok qilish asosida o'rganish; ishora asosidagi kommunikatsiyani egallash (ishora iboralarni yetkazish va idrok qilish); kar bolalarni ishora nutqni rivojlantirish metodikasiga o'rgatish (axborotni uzatish, kar o'quvchilar bilan ishora muloqotni takomillashtirish) ; o'quvchilar ishora iboralarini dekodlash.

IV-2-§. Kar va zaif eshituvchi bolalar maktablarida daktil,imo-ishora nutqini o'rgatishda bolalarning psixologik xususiyatlari haqidagi bilimlarini rivojlantirish

Mamlakatimizda zamonaviy talablar asosida ilg'or xorijiy tajribalarga asoslangan holda oliy ta'lim muassasalari bo'lajak surdopedagoglarga imo-ishora nutqi vositasidagi muntazam kommunikativ muloqoti o'sishida interaktiv metodlar, tahliliy, tanqidiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirishga yo'naltirilgan innovatsion loyihalar, mustaqil ta'lim olishni kengaytirishni nazarda tutuvchi texnika va intensiv ta'lim texnologiyalaridan foydalangan holda malaka va ko'nikmalarini rivojlantirish, ta'lim mazmuni va sifatini xalqaro darajaga ko'tarish hamda uning moddiy-texnik bazasini takomillashtirishning me'yoriy asoslari yaratildi. Shunga ko'ra, bo'lajak surdopedagoglarga imo-ishora nutqini o'rgatish sifatini oshirishda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishga oid yondashuvlarni jadallashtirish zarurati ko'zga tashlanmoqda. O'qituvchi-surdopedagoglarni kasbiy tayyorlash sohasi yangi g'oyalar, konsepsiyalarga, innovatsion usullarga muhtoj bo'lib, ularni qo'llash natijasida yuqori malakali mutaxassislar ko'magida kar va zaif eshituvchi bolalarga ta'lim berish, ularni ijtimoiy hayotga moslashtirish jahon andozalari darajasiga ko'tarilishi mumkin. Zamonaviy mehnat bozorida nafaqat bilimli, balki turli toifadagi insonlar bilan imo-ishora nutqi vositasida muloqotga kirisha oladigan, jamoada ishlash qobiliyatiga ega, o'zgalarni qiziqtirib, jalb eta olish singari qator muhim ijtimoiy malakalarga ega mutaxassis ko'proq ustunlikka ega. Imo-ishora nutqi vositasidagi katta hajm va turli mazmundagi axborotlarni egallay olish, ularni tahlil etish, tizimlash, mustaqil xulosa chiqarish, shaxsiy qarorlar qabul qilish va mazkur qaror natijalarini oldindan ko'ra bilish singari qobiliyatlar ham muhim rol o'ynaydi. Sanab o'tilgan faoliyat shakllari kommunikativ saviyaning muhim elementi bo'lib, shaxsning tegishli sifatlarini shakllantirish va rivojlantirish ishlari esa – mutaxassislar tayyorlashning dolzarb vazifasi hisoblanadi. Muammoni nazariy o'rganish, eksperimental tadqiqotlar ma'lumotlarini tahlili, xorijiy mutaxassislarning tajribasi bilan tanishish natijasida L.S.Vygotskiy xulosaga keladiki, karlarning har tomonlama rivojlantirish, ularning ijtimoiy-siyosiy tarbiyalash masalalarini hal etish uchun pedagogik ta'sir etish nutqiy vositalar tizimini kengaytirish, karlar nutqining ayrim turlariga, birinchi navbatda, mimika va yozma nutqqa, an'anaviy nazariy va amaliy munosabatni qayta baholash zarur. L.S.Vygotskiy imo-ishora nutqini o'rgatishda bilingvual yondashuv pedagogik tizimi masalalariga amaliy yondashib: “kar bolalarning ruxsat berilgan nutqiy muloqot doirasidan mimikani haydab chiqarib, surdopedagogika shu harakati bilan o'zining doirasidan kar-soqov bolaning jamoaviy hayot va faoliyatidan katta qismni o'chirib tashlayapti”, degan fikrni bayon etadi. L.S.Vygotskiyning imo-ishora nutqi—bu “o'zining funksional mazmuni barcha boyligidagi asl nutq”, degan fikri jahon fanida yangilik bo'ldi. Imo-ishora

nutqini rivojlangan kommunikativ tizim sifatida tan olishi J.I.S.Vigotskiyga kar bolaning rivojlanish xususiyatlarini poliglossiya sharoitda rivojlanish deb ko'rishga imkon berdi. O'z qarashlarini I.S.Vigotskiy kar bolalar o'qituvchilarining umumrossiya konferensiyasida ta'riflab berdi[1.-76.b.]: "... biz mimikaga nazar-pisandsiz munosabatda bo'lmasdan va uni dushman sifatida mensimay, nutqning turli shakllari nafaqat bir-biriga raqib bo'lmasligi va o'zaro bir-birini rivojlanishini sekinlashtirmasligi, balki ular kar bolaning nutqni egallashga ko'tariladigan zinapoyasi sifatida tushunib, kar bolaning nutqiy faoliyati barcha imkoniyatlaridan foydalanishimiz kerak. Shuning uchun kar bola uddalaydigan nutqning barcha turlaridan maksimal ravishda foydalanish—bu kar bolalarni tarbiyalashni tubdan yaxshilashning kerakli sharti". Zamonaviy madaniy sotsiologik konsepsiyalarda sivilizatsiyalangan jamiyatning taraqqiyoti uning tarkibidagi milliy, diniy, til va boshqa an'analar bilan farqlanadigan mikrosotsiumlarning o'zaro harakatlanishi muvaffaqiyatiga bog'liq. Bunday mikrosotsiumlar a'zolari qandaydir barcha uchun yagona "standart"ga mos bo'lishi shart emas, balki o'zining alohida ehtiyojlarini amalga oshirishga to'la huquqqa ega. Bu jamiyatni nogironlarga, shu hisobdan, kar odamlarga, munosabatini tubdan o'zgartirdi. Endi kar insonlardan "ko'pchilikka", eshitadiganlarga o'xshashi talab qilinmaydi. Va shu o'zini karlar mikrosotsiumi a'zolari deb hisoblagan kar odamlar o'zlarini o'ziga xos shaxs sifatida o'z madaniyatini rivojlantirishi, o'z tiliga egalik qilishi, milliy ishora tilida ta'lim olish huquqiga ega [5.-45.b.]. Aynan shu qoidalar "bilingvistik yondashuv" tizimining platformasiga joylashgan. "Bilingvistik yondashuv" rahnamolari ta'kidlashicha, kar bolalarni o'qitish va tarbiyalashda ikki teng huquqli nutqiy vositalardan foydalanish kerak: milliy til (o'zbek, ingliz, nemis va hokazo) va milliy ishora tili.

Bo'lajak surdopedagoglarga imo-ishora nutqini o'rgatishda bilingvual yondashuv pedagogik tizimi imo-ishora tilini o'qitishning yangi yo'nalishi sanalib, mazkur tendensiya dunyoda 1980- yillarning boshlarida paydo bo'lgan. Bilingvual termini lotincha "bilingvizm", "bilingvual" so'zlari ma'nosini ifodalab, tiliga "ikki tilli", "ikki tillilik" sifatida tarjima qilingan. Ikki tilli ta'limning uslubiy platformasining asosini sivilizatsiyalashgan jamiyatning o'zgaruvchan mentalitetini, kar insonlarning mikrosotsiumlariga, imo-ishora tiliga yangicha munosabatni aks ettiruvchi ijtimoiy-siyosiy va falsafiy g'oyalar majmui tashkil etadi. Zamonaviy ilmiy paradigma butun o'quv jarayonini tubdan qayta qurish, milliy imo-ishora tilini og'zaki nutq bilan bir qatorda pedagogik ta'sirning asosiy vositalari tizimiga kiritishni ta'minlaydi [2.-87.b.]. Kar insonlarga nisbatan ikki tillilik atamasi 25 yil oldin ishlatila boshlangan. Ko'pchilik kar insonlar, u yoki bu darajada, bir vaqtning o'zida o'z mamlakatining imo-ishorali nutq belgisi va og'zaki tilida gapirishadi. Kar insonlarning ayrimlari imo-ishora tilini asosiy til deb biladi, ayrimlari og'zaki tilni afzal ko'radi, ammo ular aloqa holatiga qarab, ikkalasini ham ishlatishi mumkin[1.-32.b.]. Bo'lajak surdopedagoglarga imo-ishora nutqini o'rgatishda bilingvual yondashuv pedagogik tizimi o'quv jarayonining ikkita nutq shaklidan o'zbek tili hamda o'zbek ishora tili teng foydalanishni ko'zda tutadi. Bo'lajak surdopedagoglarga imo-ishora nutqini

o'rgatishda bilingvual yondashuvni amalga oshirishda imo-ishora nutqini o'rgatish omillarni hisobga olish lozim. Birinchidan, bu imo-ishora tillariga nisbatan tubdan o'zgargan munosabat. Karlar deyarli har doim o'zlarining muloqotlari uchun imo-ishora tilidan foydalanganlar va IV asrda Avliyo Avgustin tomonidan imo-ishora tilining birinchi tavsifi bayon qilingan. Fransiya va Rossiyada XX asrning 70-yillarida faqat milliy imo-ishora tillari haqida V. Stouki, M. Brennon, G. L. Zaysevaning fundamental tadqiqotlari shuni isbotladiki, imo-ishora tili o'ziga xos grammatika, lug'at va morfologiyaga ega bo'lgan to'laqonli, murakkab va boy lingvistik tizimdir. imo-ishora tili ibtidoiy til emasligi isbotlangan[4.-89.b.].G.L. Zayseva ta'kidlaganidek, o'quv jarayonida imo-ishora tilidan bilingvual foydalanish o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi barcha aloqa to'siqlarini bartaraf etadi, ular o'rtasida samimiy, ishonchli munosabatlarni yaratadi. Shuningdek, u hissiy jihatdan zaryadlangan o'rganishni ta'minlaydi. Aloqa to'siqlarini bartaraf etish o'quv ma'lumotlari hajmini sezilarli darajada oshirish, uni o'quvchilar tomonidan o'zlashtirish va idrok etishni tezlashtirish imkonini beradi. Bu, o'z navbatida, mazkur fanlarni og'zaki nutq tilida o'qitishning murakkabligi tufayli ilgari kar maktab o'quvchilari uchun mavjud bo'lmagan o'quv fanlari (masalan, chet tili, mantiq, etika) va bilim sohalarini kengaytirishga imkon beradi. Maxsus ta'lim o'quv jarayonida imo-ishora tilidan bilingvual foydalanish kar o'quvchilarni umumta'lim maktabining o'quv dasturini to'liq va taqdim etilgan vaqt ichida bajarish uchun haqiqiy imkoniyat beradi. Kar ota-onalarning kar bolalari eshituvchi oilalaridagi kar bolalarga qaraganda yaxshiroq IQ ko'rsatkichlariga ega bo'lib, eshitishda nuqson bo'lgan tengdoshlaridan ustun turadi. Shu sababli oilada imo-ishora nutqiga erta o'rgatish va lingvistik bazaning tabiiy shakllanishi imo-ishorna nutqini keyingi muvaffaqiyatli o'rganishning asosiga aylanadi. Bilingvual yondashuv asosida imo-ishora nutqini o'rgatish bo'lajak surdopedagoglarni keng umumiy dunyoqarashga ega bo'lib, jamiyatni yetuk a'zosi sifatida ijtimoiy moslashishida samara beradi. Muammoni nazariy o'rganish, eksperimental tadqiqotlar ma'lumotlarini tahlili, xorijiy mutaxassislarning tajribasi bilan tanishish natijasida L.S.Vygotskiy xulosaga keladiki, karlarning har tomonlama rivojlantirish, ularning ijtimoiy-siyosiy tarbiyalash masalalarini hal etish uchun pedagogik ta'sir etish nutqiy vositalar tizimini kengaytirish, karlar nutqining ayrim turlariga, birinchi navbatda, mimika va yozma nutqqa, an'anaviy nazariy va amaliy munosabatni qayta baholash zarur. Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi bo'yicha bilimlarni shakllantirish eshitadigan oilada o'sayotgan eshitmaydigan chaqaloqda hali mavjud bo'lmagan og'zaki nutq o'rniga tabiiy imo-ishoralar va pantomima harakatlari muloqot ehtiyojlarining ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Asta-sekin bolaning qiziqish doirasining kengayishi, uning hayotiy tajribasining boyishi bilan imo-ishoralar soni ko'payadi, shartli imo-ishoralar ham paydo bo'ladi. Bola bilan birga uni o'rab turgan kattalar ham shartli imo-ishoralarning yaratuvchisiga aylanadi. Imo-ishorali aloqa tizimi shakllantiriladi, u faqat ushbu oilada qo'llaniladi. Bunday tizimning imo-ishoralarning tarkibi va soni turli sabablarga bog'liq: bolaning individual xususiyatlariga (qiziqish, topqirlik va

boshqalar), kattalarning o'quv faoliyatiga, og'zaki nutqni o'rganishning boshlanish vaqtiga va ularning samaradorligiga bog'liq. bu sinflar va boshqalar. Odatda, imo-ishoralar keng qo'llaniladi. Chunki kar bolaning og'zaki nutqini o'zlashtirishi murakkab va uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, bolaning o'rgangan so'zlari va jumalari hali ham kattalar bilan muloqot qilish uchun etarli emas.

Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi bo'yicha bilimlarni shakllantirish "Oilaviy" imo-ishora tizimlarining joylashishiga qaramay, ularning paydo bo'lishi va ishlashi kar bolaning rivojlanishi, uning muloqot qobiliyati va aqliy faoliyati uchun katta ahamiyatga ega: axir, hatto eng oddiy tabiiy imo-ishoralar ham allaqachon umumlashtiruvchi xususiyatga ega. Bundan tashqari, imo-ishoralar yordamida muloqot o'ziga xos mashg'ulot bo'lib xizmat qiladi, uning davomida imo-ishoralarni aniq bajarish tajribasi to'planadi, ularni vizual idrok etish ko'nikmalari shakllanadi. Bu bunday bolalarning o'zbek imo-ishora tilini nisbatan tez o'zlashtirishiga yordam beradi, bu ular o'qishni boshlaydigan maxsus muassasaning bolalar jamoasida asosiy aloqa vositasidir.

Ota-onasi o'zbek imo-ishora tilida bir-biri bilan gaplashadigan eshitish qobiliyati zaif odamlar bo'lgan kar bola bu tilni oiladagi muloqot jarayonida egallaydi. Bunday holda, kar bola tomonidan imo-ishora tilini va eshituvchi bolaning og'zaki tilini o'zlashtirishning asosiy naqshlari ko'p jihatdan mos keladi. Bu tilning fonologik tuzilishi, lug'at, morfologiyani o'zlashtirish, sintaksisning boshlanishini o'zlashtirishni anglatadi. Imo-ishoraning tuzilishini o'zlashtirganda, kar bola dastlab faqat ma'lum asosiy konfiguratsiyalarni bajarishga qodir. U ularni imo-ishoralarda ishlatadi, bu konfiguratsiyalar haqiqatan ham ajralmas komponentlardir. Ammo chaqaloq ularni boshqa imo-ishoralarda ham ishlatadi, u allaqachon tanish bo'lgan konfiguratsiyalarni hali erisha olmagan murakkabroq konfiguratsiyalar bilan almashtiradi. Eshituvchi bolalar xuddi shunday yo'l tutishadi: ular allaqachon o'rgangan tovushlarni hali ham talaffuz qila olmaydigan tovushlar bilan almashtiradilar (masalan, "qo'l" o'rniga - "uk" yoki "kamon" va boshqalar).

Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi bo'yicha bilimlarni shakllantirish kar bolaning birinchi imo-ishoralari va bir imo-ishorali nutqlari tarkibi va semantikasi jihatidan eshitadigan bolaning birinchi so'zlari va bir so'zli gaplariga o'xshashdir. Dastlab, kar bolaning imo-ishoralari nutqlarga boshlang'ich shaklida kiradi, morfologik o'zgarishlar bo'lmaydi. Asta-sekin imo-ishoralarda harakatning yo'nalishi, sifati va boshqalar o'zgaradi. Maxsus tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, maktab yoshiga qadar kar oilalar farzandlari, qoida tariqasida, imo-ishora tilini yaxshi bilishadi. Maxsus maktabdagi kar bolalar o'zlarini imo-ishora tilini o'zlashtirishning faol jarayonini rag'batlantiradigan sharoitlarda topadilar, chunki bolalar jamoasida shaxslararo muloqot asosan imo-ishora nutqi yordamida amalga oshiriladi. Bunday sharoitda, eshitadigan oilalarning bolalari uyda imo-ishora nutqini o'zlashtirgan tengdoshlari bilan tezda uchrashadilar. Tadqiqotimizga ko'ra, to'rtinchi sinf o'quvchilari (afsuski, mamlakatimiz maktablarida kichik yoshdagi o'quvchilarning imo-ishora nutqi rivojlanish darajasi hali o'rganilmagan) o'zbek imo-ishora tilini yaxshi bilishadi. Ular tomonidan qo'llaniladigan imo-ishorali

gaplarning tuzilishi (imo-ishorani bajarish usulini o'zgartirish - konfiguratsiya va harakat - morfologik ma'nolarni, shu jumladan bir vaqtda bajariladigan imo-ishoralar bilan sintagmalarni va boshqalarni yetkazish). Shubhasiz, kar o'quvchilarning imo-ishora tilini doimiy ravishda yangi imo-ishoralar, yanada murakkab sintaktik konstruktsiyalar bilan boyitiladi, ya'ni o'qishni tugatgandan keyin ham yaxshilanadi.

Shunday qilib, kar bolalar karlar jamoasi a'zolari bilan cheksiz, norasmiy muloqot jarayonida imo-ishora tilini o'zlashtiradi. Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi bo'yicha bilimlarni shakllantirish yangi imo-ishoralarning ma'nolarini o'zlashtirish, qoida tariqasida, tegishli o'zbek tilidagi so'zlarning ma'nolarini o'zlashtirish bilan chambarchas bog'liq holda sodir bo'ladi. Zamonaviy ta'lim tizimida sinfdagi o'quvchilarning shaxslararo muloqoti og'zaki nutq (dastlabki bosqichda, og'zaki-daktil, keyin asosan og'zaki) yordamida amalga oshiriladi. Og'zaki tilni muloqot va bilish vositasi sifatida, fikrlashning eng muhim vositasi sifatida o'rgangan holda, bolalar ona tilini sinfda qo'llashda, o'qituvchilar, ota-onalar, tanishlar va oddiy eshitadigan odamlar bilan suhbatlarda tobora ko'proq muvaffaqiyat qozonmoqda. Shunday qilib, og'zaki nutq kar va eshitish o'rtasidagi asosiy aloqa vositasidir. Og'zaki nutqni o'rgatish qanchalik erta boshlansa, surdopedagoglar (siz va men) talabalarning bilim va ko'nikmalarini qanchalik muvaffaqiyatli shakllantirsa, bizning kar o'quvchilarimiz eshitadiganlar bilan qanchalik erkin gaplashadilar. Shu bilan birga, bir-birlari bilan muloqot qilishda talabalar asosan imo-ishora tilidan foydalanadilar. O'zbek imo-ishora nutqi yordamida ular maktabda, uyda (agar oila a'zolari kar bo'lsa), do'stlar va tanishlar orasida tashkil etilgan darslardan tashqarida gaplashadilar.

Keling, bitta tajriba haqida gapiraylik, uning ma'lumotlari, bizga ko'rinib turibdiki, karlar bilan aloqa qilishda Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi bo'yicha bilimlarni shakllantirish funktsiyasini baholashga imkon beradi. Tajribalarda maktab-internatlarning IV, VIII va XII sinf o'quvchilari hamda karlar kattalar ishtirok etishdi. Mavzularga xona tartibi bo'yicha mebellarni joylashtirish vazifasi berildi. Birinchi hamkor suhbatdoshga mebel qismlarining joylashuvi haqida gapirib berdi. Tajribaning ikkinchi ishtirokchisi bu tartibni ko'rmagan. U birinchi mavzuning hikoyasi asosida o'z maketi bo'yicha mebelni tartibga keltirishi kerak edi. Bir-birlari bilan qanday muloqot qilish kerak - aytib berish, savollar berish, ularga javob berish - sub'ektlar o'zlari uchun qaror qabul qilishdi. Ushbu tajribada 1962 ta imo-ishora nutqlari qayd etilgan bo'lib, ularning 98% dan ortig'i rus tilidagi imo-ishoralar edi.

Ko'rib chiqilayotgan tajriba ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, maktab yoshida ham, maktabni tugatgandan keyin ham karlar asosan imo-ishora nutqi vositalaridan foydalanadilar.

Va bu tadqiqotda yana ikkita fakt topilgan. Agar sub'ektlardan o'qituvchisiga mebellarning joylashishi haqida aytib berish so'ralgan bo'lsa, talabalar, albatta, og'zaki nutqdan foydalanishgan. Ammo tajribalarning birida ular biroz boshqacha vazifani oldilar: birinchi sherik, avvalgidek, suhbatdosh ko'rmagan tartib haqida gapirdi. Biroq, u o'z maketi bo'yicha mebellarni tartibga

solish o'rniga, u hikoya qiluvchining xonasining yozma tavsifini ishlab chiqishi kerak edi. Ha, chunki bu holatda karlar sherigiga yozma matnni iloji boricha yaxshiroq tuzishga intilishadi va buning uchun ular og'zaki nutqni, imo-ishora nutqi kuzatuvchi imo-ishora konstruksiyalaridan foydalanadilar.

Imo-ishorali nutqni kuzatishning kommunikativ funktsiyalarini tahlil qilaylik.

Imo-ishora nutqi og'zaki nutqni kuzatuvchi ikkilamchi belgilar tizimi sifatida shakllanadi va odatda ma'ruzachining og'zaki bayonotlariga hamroh bo'ladi. Shuning uchun, kuzatuv belgisi nutqidan kar ma'ruzachilar konferentsiyalarda kar odamlar auditoriyasiga, yig'ilishlardagi munozaralar ishtirokchilariga va hokazolarga gapirganda ishlatiladi. Ular hisobotni o'qiganda (ko'pincha ularning oldida yozma matn bo'ladi), ular odatda og'zaki nutqdan foydalanadilar. Zalda ko'pincha nutqni eshitadigan odamlar mavjud. Ammo nutq matni karlar uchun tushunarli bo'lishi uchun ular bir vaqtning o'zida kuzatuv belgisi nutqidan foydalanadilar. Ammo ma'ruzachi tinglovchi bo'lsa, masalan, ma'ruza o'qishga taklif qilingan kishi, yozuvchi, olim va hokazo bo'lsa-chi? Axir, kar. qiyin, va katta xonada uning og'zaki taqdimotini tushunish shunchaki mumkin emas. Bunday holda, ular ma'ruza yoki hisobotni asosan imo-ishorali nutq yordamida tarjima qiladigan tarjimon yordamiga murojaat qilishadi. Hozirda teledasturlarning imo-ishora tiliga tarjimasi ko'proq qo'llanilmoqda.

Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi bo'yicha bilimlarni shakllantirishda quyidagi texnologiyalar faol qo'llanildi:

1.Guruhli (jamoaviy) texnologiyalar—o'qitishning bu texnologiyasi guruhdagi imo-ishora nutqi vositasidagi muloqot jarayoni tashkil qilish orqali amalga oshadi. Guruh ikkita yoki undan ortiq talabadan tarkib topishi, bir jinsli yoki har xil jinsli, doimiy va mobil bo'lishi mumkin.Imo-ishora nutqini mazmuni, maqsadini egallash talabalarning mustaqil va ijodiy fikrlashni shakllantirishga, o'z bilim va malakalarini mustaqil to'ldirib borish ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan fan sifatida namoyon bo'ladi. "Imo-ishora nutqining mazmuni, maqsad va egallash metodlari" moduli ta'limida ta'lim maqsadini amalga oshirishda turli ta'lim metodlarini tanlashda eng asosiy omil sifatida o'quv mashg'ulotlarining didaktik vazifasi inobatga olinadi."Imo-ishora nutqini mazmuni, maqsad va egallash metodlari" moduli ta'limida pedagogik texnologiyalarni qo'llash ta'lim metodlarini tanlashning mezoni dars jarayonidagi tahsil oluvchilar sonini hisobga olishdir. Agar ularning soni ko'pchilikni tashkil etmasa, u holda faol o'qitish metodlaridan foydalanib, o'qitishni tashkil etishni iloji bo'lmadi.. Agarda ko'p bo'lsa, ularning har biriga e'tibor berish uchun vaqt yetishmasligi natijasida tahsil oluvchilarni boshqarish murakkablashadi. Bunda o'quv materialini bayon qilishda ko'proq og'zaki usullardan ma'ruza, hikoya, tushuntirishlardan foydalanilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi."Imo-ishora nutqining mazmuni, maqsad va egallash metodlari" moduli ta'limida pedagogik texnologiyalarni qo'llash jarayonida talabalarni o'quv imkoniyatlari—bunda tahsil oluvchilarning o'zaro munosabatlar, o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini e'tiborga olish lozim. "Imo-ishora nutqining mazmuni, maqsad va egallash metodlari"

moduli ta'limida pedagogik texnologiyalarni qo'llashga binoan ta'lim metodlarini tanlashda yuqorida keltirilgan mezonlarga asoslangan holda o'quv jarayonlarini to'liq loyihalashtirish orqali tashkil etiladi va berilgan o'quv materiallari mazmuni ular ongiga tez-oson singdirilishiga hamda ularning xotirasida uzoq vaqt saqlanishiga erishiladi. "Karusel" metodini qo'llash jarayonida imo-ishora nutqining mazmuni bo'yicha har bir guruhga asosiy savollar bo'lib beriladi. Har bir guruhga qog'oz beriladi va guruh a'zolari 4-5 daqiqa mobaynida o'zaro fikrlashib, javobni qog'ozga yozadilar. Belgilangan vaqt o'tgach, o'qituvchining ishorasi bilan mikroguruhlar raqamiga qarab javoblar yozilgan qog'ozni keyingi guruhga uzatadilar. Guruhlar har bir savolga o'zidan oldingi guruh yozganiga qo'shimcha javob yozib chiqadilar. Har bir guruh o'zining yozgan javobini izohlab beradi. Har bir guruhning savollarga yozgan javobi boshqa guruhlarining qo'shimcha izohlari berilgan holatda o'ziga qaytib keladi, go'yo savol yozilgan, qog'oz guruhlar orasida aylanib, to'ldirilgan shaklga keladi. O'qituvchi yozilgan javoblarga qarab, mikroguruh a'zolarini baholaydi. Ushbu metodning afzalligi shundan iboratki, bunda guruh a'zolari mavzuni savollarga bo'lib, to'liq o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Har bir guruhning fikrlari muhokama qilinishi natijasida guruh a'zolari o'z yutuq va kamchiliklarini aniqlab oladi. Eng muhimi, talabalar mustaqil fikrlashga, faollikka yo'naltiriladi va ularda bir-birini baholay olish ko'nikmasi shakllanadi. Shu yerda muammoli va hamkorlikdagi ta'lim texnologiyalarining hamohang tarzdagi uyg'unligi ko'rinadi. "Imo-ishora nutqining mazmuni, maqsad va egallash metodlari" moduli ta'limida samarali kommunikatsiya va faoliyatda mustaqillik bilan ta'minlash maqsadida bugungi kunda keys-texnologiya, rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyasi, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi, muammoviy-modul texnologiyasi, loyihaviy ta'lim texnologiyasidan foydalanish samarali sanaladi. Keysni hal qilishda o'quv guruhlari 4-6 kishidan iborat kichik ishchi guruhlariga bo'linadi. Kichik guruhlarini shakllantirish va rollarni taqsimlash talabalarning o'zlariga topshiriladi. Kichik guruhlarda ishlash barcha qatnashchilarning ijodiy qobiliyatini samarali namoyon etishga, musobaqachilik ruhini rivojlantirishga, shaxslararo va guruhiiy kommunikatsiya malakalari va ko'nikmalarini ishlab chiqishga yordam beradi. O'quv mashg'ulotlarining turli bosqichlarida har bir talaba mustaqil ijodiy faoliyat tajribasini to'plab olishi uchun individual, guruhiiy va jamoaviy ish shakllari qo'llanadi. Keys ustida ishlash jarayonida, shuningdek, guruhda muhokama qilish (shu jumladan, guruhda ishlash, kubik va sinkveyn, aqliy hujum) metodi ham qo'llanadi.

"Qizil va yashil rangli kartochkalar bilan ishlash" metodi "Imo-ishora nutqining mazmuni, maqsad va egallash metodlari" mavzusini mustahkamlashga oid tezkor savol-javobni tashkil etishda foydalanish mumkin. Metodni qo'llash jarayonida quyidagi amallar bajariladi:

—o'qituvchi o'rganilayotgan mavzuning mohiyatini mantiqiy ketma-ketlikda yoritishga xizmat qiluvchi tushunchalarni ifoda etgan maxsus kartochkalar majmuini tayyorlaydi (har bir kartochkaning orqa tomoniga mavzu mohiyatini

yorituvchi “yadro” tushunchaning bittadan harfi joylashtiriladi va maxsus qoplama bilan berkitiladi);

—har bir guruhga maxsus kartochkalarining alohida majmuasi topshiriladi va kartochkalarni ulardagi tushunchalarga asosan, mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirish vazifasi yuklanadi;

—guruhlar tomonidan topshiriq bajarib bo‘lingach, kartochkalarining orqa tomoni o‘g‘iriladi va maxsus qoplama ochilib, topshiriqning qay darajada to‘g‘ri bajarilganligi aniqlanadi.

“Zakovatli zukko” metodi “Imo-ishora nutqining mazmuni, maqsad va egallash metodlari” mavzusi bo‘yicha bilimlarni puxta o‘zlashtirishda o‘quvchi-talabalarning fikrlash, tafakkur yuritish layoqatlariga egaliklarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi[.].“Zakovatli zukko” metodi o‘quvchi-talabalarda tezkor fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish, shuningdek, ularning tafakkur tezliklarini aniqlashga yordam beradi. O‘quvchi-talabalar faoliyatning samaradorligini ta‘minlash uchun ularning e‘tiborlariga quyidagi jadvallarni taqdim etish maqsadga muvofiqdir:

“Insert” metodi “Imo-ishora nutqining mazmuni, maqsad va egallash metodlari” mavzusi bo‘yicha o‘quvchi-talabalarning tahliliy yondashish ko‘nikmalarini shakllantirishni ko‘zda tutadi. . Metod o‘quvchi-talabalarda mantiqiy fikrlash, shaxsiy xatolar ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.Demak, “Insert” texnologiyasi o‘quv materiallarini o‘zlashtirish va mustahkamlash, o‘quvchi-talabalarning kitob bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, berilgan vazifalarini mustaqil bajarishda qo‘l keladi.. O‘qitishning ushbu texnologiyasida o‘qituvchi yangi mavzuni bayon etmaydi, balki uning nomini e‘lon qiladi. Mavzu e‘lon qilingach, o‘quvchi-talabalar berilgan matnni mustaqil o‘qib, o‘rganadi.Shundan keyin keltirilgan maxsus jadvalning “bilaman” (+), “bilmayman” (-), “fikrimga qarshi” (x), “bilishni xohlayman” (b), “tushunmadim” (?) deb nomlangan ustunlarini belgilar bilan to‘ldiradi. So‘ng o‘qituvchi o‘quvchi-talabalar bilan birgalikda to‘ldirilgan jadvallarni muhokama qiladi.Metodning afzalligi shundaki, o‘quvchi-talaba matnlardan mustaqil foydalana oladi, olingan axborotlarni mustaqil tahlil qila oladi, axborotlarni tizimlashtirib, ularni qisqa va aniq bayon qilish ko‘nikmasiga ega bo‘ladi, kichik guruhlarda ishlash jarayonida har bir guruh a‘zosining guruh bilan ishlash hamjihatligini mustahkamlaydi. Metodni qo‘llash uchun ko‘p vaqt kerak va har bir ishtirokchi uchun alohida tarqatma material talab etiladi.

“Imo-ishora nutqining mazmuni, maqsad va egallash metodlari” modulini o‘qitish jarayonida yuqorida tavsifi keltirilgan interfaol metodlardan ma‘ruzalarda va amaliy mashg‘ulotlarda foydalanilish ijobiy samara beradi.

O‘quv jarayonini individuallashtirish texnologiyasi sifatida “Men curdotarjimonman!” seminar-treningi tashkil qilindi."Men curdotarjimonman!" seminar-treningini imo-ishora nutqini amaliyotda qo‘llay olish malakasini rivojlantirishni ta‘minlovchi nazariy va amaliy mashg‘ulotlarda tashabbuskorlikni seminar-trening rahbarining yo‘naltiruvchi roli bilan birlashtirishni ko‘zda tutdi.

“Men curdotarjimonman!” seminar-treningining barcha mashg‘ulotlari darslari samarali bo‘lishi uchun, ularning mazmuni muayyan talablarga javob berishi lozim:

- “Men curdotarjimonman!” seminar-treningi mazmuniga pedagogik maqsadga muvofiqlik nuqtai nazaridan qarash;
- Muammoli mazmunning maqsadi o‘z kasbiy faoliyatining muammolarini rivojlantirish va ularni hal qilish yo‘llarini izlashga o‘rgatish;
- Imo-ishora nutqi vositasidagi kommunikativ malakasini rivojlantirishda dialog ishtirokchilarning tengligini va o‘z fikrlarini himoya qilishga o‘rgatish.

“**Men curdotarjimonman!**” seminar-treningi, sinkveyn, esse texnologiyalarni jarayonida turli faoliyat turlari va turli ish shakllarining imo-ishora nutqi vositasida muloqotga kirish darajasi motivatsion jihatdan yuqori bo‘lishi kuzatildi.

Multimediatexnologiyalari. Multimedia mahsulotlaridan foydalanish bilan bog‘liq texnologiyalar: elektron kitoblar, ensiklopediyalar, ma’lumotlar bazalari. Bu mahsulotlarda matnli, grafikli, audio va video axborotlar, animatsiyalar umumlashtirilgan bo‘ladi.

Shu tarzda ta’lim oluvchilarning mantiqiy fikrlashi rivojlanadi. Darsning o‘quv, pedagogik va tarbiyaviy vazifalarini hal qilish uchun eng samarali va maqbul bo‘lgan jihat faol o‘qitish usullaridan foydalanishdir. Shuning uchun zamonaviy o‘quv texnologiyalari bugungi kunda talabalarning faoliyatini tashkil etishga, zamonaviy bilimlardan faol foydalanish uchun ko‘nikma, fazilatlar va vakolatlarni rivojlantirishga qaratilgan dolzarbdir. Ijodiy yondashuvlar asosida biz oliy ta’lim muassasalari talabalarida imo-ishora nutqiga o‘rgatish sifatini oshirishning quyidagi pedagogik shart-sharoitlarini ajratib ko‘rsatamiz: bular ichki motivatsion, kognitiv va ijtimoiy tayyorgarlikni shakllantirish bloklarini oluvchi kommunikativ kompetensiyani intensiv ta’lim texnologiyasi asosida o‘qitishga tayyorgarlikni shakllantirishning maxsus o‘quv kursda o‘qitishning faol shakllari hamda metodlarini va o‘zaro ta’sirlashuv metodlarini qo‘llash; tayyorgarlikning barcha turlari shakllanishini monitoring qilib borish. Bo‘lajak surdopedagoglarda kasbiy tayyorgarlik tuzilmasida ishora nutqini shakllantirish bilan bog‘liq komponent ham mazmuniy, ham uslubiy jihatdan takomillashtirish oliy ta’lim muassasalari talabalarida imo-ishora nutqiga o‘rgatish sifatini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Imo-ishora nutqi segmentatsiyasiga o‘rgatishga bilan tavsiflanadi: aloqada bo‘lgan nutq tizimlari o‘rtasida kommunikativ funktsiyalarning taqsimlanishi, ularning har birida turli xil malaka darajasi, shuningdek, birgalikda mavjud bo‘lgan nutq tizimlarining o‘zaro ta’siri sanaladi.

Og‘zaki nutq, imo-ishora nutqi funktsiyalarining ixtisoslashuvi, qoida tariqasida, kar bolani va maktab-internatni qabul qilish bilan boshlanadi. Uyushtirilgan pedagogik jarayon sharoitida shakllanadigan va sinfda, o‘quv mashg‘ulotlarida va hokazolarda muloqotda takomillashtirilgan og‘zaki nutq eshituvchi odamlar bilan muloqot qilishning asosiy vositasiga aylanadi. Tengdoshlar, katta yoshdagi talabalar va kar kattalar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri,

norasmiy muloqotda imo-ishora nutqining rivojlanishi imo-ishora nutqining kommunikativ funksiyasini shaxslararo muloqotning asosiy vositasi sifatida aniqlashga olib keladi. Rasmiy muloqot sharoitida ma'ruzachilarning og'zaki nutqini imo-ishoralar bilan kuzatib borish zarurati paydo bo'ladi, chunki sezilarli masofa og'zaki nutqni idrok etishni qiyinlashtiradi. Shu tarzda tuzilgan imo-ishora nutqi rasmiy sharoitda karlarning muloqotiga xizmat ko'rsatish funksiyalarini o'z zimmasiga oladi. Rivojlanayotgan va takomillashtiruvchi og'zaki nutq, imo-ishora nutqi maktab-internat o'quvchilarining ham, kattalardagi karlarning ham kommunikativ faoliyatida o'zlarining asosiy maqsadlarini saqlab qoladilar (garchi yuqorida aytib o'tilganidek, imo-ishora nutqi rasmiy muloqot doirasiga kira boshlagan bo'lsa ham). Muloqot muvaffaqiyatini belgilaydigan har bir nutq tizimidagi kar o'quvchilarning malaka darajasi har xil.

Kar bolaning ona tilini o'zlashtirishi murakkab va uzoq jarayondir. Erta tashxis qo'yish, maktabgacha ta'lim samaradorligini oshirish, maktab amaliyotiga og'zaki tilni o'rgatishning aloqa tizimini (S.A.Zыrykov), talaffuzni shakllantirishning konsentrik usulini (F.F.Pay, N.F.Slezina), rivojlantirish va qo'llash bo'yicha keng maqsadli ishlar olib borilmoqda. qoldiq eshitish qobiliyati (Ye.P. Kuzmicheva va boshqalar) kar bolalarning umumiy va nutqini rivojlantirishda sezilarli natijalarga erishishga imkon beradi. Biroq, barcha kar talabalardan uzoqda, og'zaki muloqotning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan bunday og'zaki malaka darajasiga erishdi.

Shu bilan birga, eshitish qobiliyatini yo'qotish doimiy omil bo'lib, uni butunlay engib bo'lmaydi. Shuning uchun karlar bir-birlari bilan muloqot qilishda ularning jismoniy imkoniyatlariga eng mos keladigan vositalardan foydalanishlari tabiiydir. Imo-ishora nutqining rivojlanishi va faoliyati, karlarning og'zaki-imo-ishorali ikki tilliligini shakllantirishning ko'plab masalalari hali etarlicha o'rganilmagan. Shu bilan birga, ishora nutqining lisoniy tuzilishi, rivojlanishi va faoliyatining bugungi kunda fanga ma'lum bo'lgan xususiyatlari, karlarning og'zaki-belgili ikki tilliligining o'ziga xos xususiyati ishora nutqiga oid pedagogik masalalarni hal qilishda hisobga olinishi kerak.

Savol va topshiriqlar

- 1.Imo-ishora nutqi segmentatsiyasiga o'rgatish yoriting.
- 2.Imo-ishora nutqi segmentatsiyasiga o'rgatish metodikasi mazmunini tavsiflang.
- 3.Imo-ishora nutqi segmentatsiyasiga o'rgatishga qo'yilgan talablarni yoriting.
4. N.G.Morozova, R.M.Boskis, L.V.Zankov, I.M.Solovev, G.L.Zayseva, N.F.Slezina, A.G.Gerankina tadqiqotlarini yoriting.
5. Imo-ishora nutqiga o'rgatish qanday omillar inobatga olinadi?
6. Imo-ishora nutqi asosida pedagogik ta'sir qilish vositalarining biri sifatida qanday bilim bilan qurollantirish sanaladi?
7. Imo-ishora nutqi segmentatsiyasiga o'rgatish qanday tamoyillarni asosida ta'minlanadi?
- 8.Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi bo'yicha bilimlarni shakllantirish

texnologiyalarini yoritib.

9.Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi bo'yicha bilimlarni shakllantirishning Guruhli (jamoaviy) texnologiyalarini tavsiflang.

10.Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi bo'yicha bilimlarni shakllantirishning "Qizil va yashil rangli kartochkalar bilan ishlash" metodini tavsiflang.

11. Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi bo'yicha bilimlarni shakllantirishning "Zakovatli zukko" metodi mazmuni tavsiflang.

12. Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi bo'yicha bilimlarni shakllantirishning "Insert" metodi mazmuni tavsiflang.

13. Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi bo'yicha bilimlarni shakllantirishning "Men curdotarjimonman!" seminar-treningi mazmuni tavsiflang.

14. Imo-ishora nutqi segmentatsiyasi bo'yicha bilimlarni shakllantirish jaranida qo'llaniluvchi Multimediatexnologiyalari mazmuni tavsiflang.

**V-BOB. OG‘ZAKI SO‘ZLASHUV NUTQNI TARJIMA QILISHDA
IMO-ISHORA NUTQI SEGMENTASIYASINING TUTGAN O‘RNI
V-1-§. Karlarning imo-ishora nutqi va uning og‘zaki so‘zlashuv (og‘zaki,
yozma, daktil) formasidan farqi**

Tilshunoslik tarixida sistemaviy-struktur tilshunoslikka qadar bo‘lgan davr ko‘pincha an’anaviy tilshunoslik deb yuritiladi. An’anaviy tilshunoslikning muhim jihati o‘rganilayotgan ob’ektni sezgi a’zolari bergan ma’lumotga asoslangan holda tavsiflab o‘rganishdir. Ayrim olimlar “an’anaviy tilshunoslik”ni “zamonaviy tilshunoslik”ning ziddi sifatida tushunadilar. Jumladan, xuddi shunday fikr bundan rosa 20 yil avval R.A.Budagov tomonidan bayon etilgan edi. U “an’anaviy tilshunoslik” va “zamonaviy tilshunoslik” atamaları go‘yo “eski, qoloq tilshunoslik” va “yangi, ilg‘or tilshunoslik” ma’nolarida qo‘llanilishi marksistik ta’limotga mutlaqo yot ekanligini ta’kidlagan edi. Aslida “an’anaviy tilshunoslik” “hozirgi tilshunoslik” yoki “zamonaviy tilshunoslik”ka zidlanmaydi. Bu o‘rinda “an’anaviy tilshunoslik” sof xronologik ma’noni, ya’ni “hozirgacha bo‘lgan tilshunoslik” ma’nosinigina bildirmaydi, balki gnoseologik ma’noda bilishning ikki bosqichiga asoslanuvchi va ontologik nuqtai nazardan til tabiati va mohiyatiga ikki xil yondashuvchi fan sifatida baholanadi va sistemaviy tilshunoslik deb yuritiluvchi tilshunoslikka qarama-qarshi qo‘yiladi. Ular til ontologiyasiga yondashuv nuqtai nazaridan ham, uni tekshirish metodologiyasi va metodi nuqtai nazaridan ham bir-biridan farq qiladigan tilshunoslikning teng huquqli ikki yo‘nalishi sanaladi. Tilshunoslikning bu ikki yo‘nalishi bir-birini rad etmaydi, balki biri ikkinchisining natijalariga asoslanadi. Shuning uchun ham har ikki tilshunoslik hozirgi kunda bab-baravar qadam tashlamoqda. E.Benvenist tilshunoslik tarixini uch davrga bo‘lar ekan, XX asrning birinchi choragidan tilshunoslikning yangi davri, tilga sistemaviy-struktur yondashuv davri boshlanganini bayon qiladi. Bu davrdan lingvistikaning e’tibori til falsafasiga ham, til evolyutsiyasiga ham emas, balki tilning immanent realligiga qaratildi. Natijada lingvistika formal, ixcham, sistematik fanga aylanishga intila boshladi¹⁴. Lekin bu bilan an’anaviy tilshunoslik faoliyatini to‘xtatib, struktur tilshunoslikka o‘z o‘rnini to‘la bo‘shatib berdi, degan fikr kelib chiqmasligi kerak. Ana shu davrdan boshlab struktur tilshunoslik ildiz ota boshladi. Darhaqiqat, XX asr boshqa fanlar taraqqiyotida bo‘lgani kabi lingvistika tarixida ham asosiy e’tiborning ob’ektga substansional nuqtai nazardan yondashuvdan strukturfunksional nuqtai nazardan yondashuvga o‘tishi bilan xarakterlanadi.² Bunga F.de Sossyurning “Umumiy lingvistika kursi”da bayon qilingan “til substansiya emas, balki shakldir” degan bosh g‘oyasi sababchi bo‘ldi. Bu g‘oyaga muvofiq, strukturaning substansiyadan ajratilishi va uning nisbiy mustaqilligining e’tirof etilishi tilshunoslikning keyingi davrida buyuk kashfiyotlarning qilinishiga turtki bo‘lish bilan birga, bir qator yangilash qarashlarning tug‘ilishiga ham zamin yaratdi. F.de Sossyur substansiya va

¹⁴ Barxudarov A.S. Istoki, printsipy i metodologiya porojdayuyey grammatiki. –Problemy porojdayuyey grammatiki. typlam, -M., 1976, s.5. 2 Budagov R.A. Sxodstva i nesxodstva mejdu rodstvennymi yazыkami. –M., 1985, s.7. 1 Benvenist E. Obщaya lingvistika. –M., 1974, s.23 2 Solnsev V.M. Yazыk kak sistemno-strukturnoye obrazovaniye. –M., 1971, s.b-7. 5

shakl atamaları ostida sezgi a'zolarimizga ta'sir qiluvchi moddiy vositalar va bu moddiy vositalar zahirida yotgan munosabatlarni tushunadi, til shakldir deganda tilning munosabatlar sistemasi ekanligiga urg'u beradi. Tilning moddiy tomoni, ya'ni tovush tomoni substansiya sifatida ikkinchi planga suriladi. Ana shuning natijasida u til va nutqni ajratdi. A.Gardiner F.de Sossyurning bu dioxotomiyasidan ta'sirlanib, tilshunoslikning bundan keyingi barcha yutuqlari ana shu zidlanishga asoslanadi, deb bashorat qilgan edi. Nutqiy faoliyat til va nutqning dialektik munosabatidan tashkil topishining e'tirof etilishi sistemaviy tilshunoslikning vujudga kelishiga dadil qadam bo'ldi. Sistemaviy tilshunoslikka zidlanuvchi an'anaviy tilshunoslik til va nutqni farqlamagan holda, tilni, F.de Sossyur ta'biri bilan aytganda, substansiya deb tushunadi va asosiy e'tiborni bevosita sezgi a'zolarimiz ta'siriga beriladigan moddiy vositalarni o'rganishga qaratadi. Bu tilning ontologik tabiati yuzasidan an'anaviy va sistemaviy tilshunoslik o'rtasidagi birinchi farq sanaladi. Tilning ontologik muammosi bo'yicha yuqoridagi tilshunoslik yo'nalishlarining ikkinchi farqi tilning ichki tuzilishiga yondashuv masalasidir. An'anaviy tilshunoslik substansiyaning (substansiya ma'nosi F.de Sossyur talqini bo'yicha qo'llanilmoqda, keyinchalik bu atama mohiyat ma'nosida qo'llanila boshlandi) muayyan tarkibiy qismlardan tashkil topganligiga asosiy e'tiborni qaratga, sistemaviy tilshunoslik substansiyaning tashkil etgan qismlarning o'zaro munosabatini, ana shu munosabatlar orqali namoyon bo'layotgan farqlovchi (markaziy, differensial, distinktiv) va farqlamaydigan (chegara, nodifferensial, nodistinktiv) belgilarini aniqlash va ana shu yo'l bilan shakl (mohiyat)ni, lingvistik birliklarning modelini belgilashni bosh maqsad qilib qo'yadi. Chunki, ularning fikricha, har qanday o'rganilayotgan ob'ekt abstrakt konstrukt darajasiga olib chiqilgandagina o'zining haqiqiy ilmiy talqinini topadi. Shuning uchun sistemaviy tilshunoslikda jiddiy e'tibor moddiy tomonga emas, balki munosabatga qaratiladi. Boshqacha aytganda, haqiqiy lingvistik reallik sifatida muayyan bir tilning alohida fakti emas, balki sistema sifatidagi til e'tirof etiladi. Sistema esa elementlar majmuasi sifatida qaralmaydi. Har bir elementning butunlik doirasida boshqa element bilan munosabati tufayli mavjud bo'lishi sistema tuzilishini zamondan tashqaridagi munosabatlar tashkil etishi tan olinadi. Sistemaviy tilshunoslikning an'anaviy tilshunoslikdan uchinchi farqi shundaki, tilga belgilar sistemasi sifatida qaraydi va tilshunoslikni belgi nazariyasi bilan shug'ullanuvchi semiotikaning tarkibiy qismi deb baholaydi. "Substansiya" va "shakl"ni bir-biridan ajratish fonologik sathda shu darajaga yetdiki, tovushlarning artikulyatsionakustik belgilari tilshunoslik doirasidan chiqarildi, tabiiy fanlar ob'ektiga aylantirildi¹⁵. An'anaviy tilshunoslik substansiyaning o'rganishga e'tibor qaratganligi uchun tilning akustik-artikulyatsion vositalar yordamida bevosita yuzaga chiqish jarayonini o'rganishni asosiy maqsad qilib qo'yadi. Sistemaviy tilshunoslik an'anaviy tilshunoslikdan gnoseologik nuqtai nazardan ham farq qiladi. An'anaviy tilshunoslik sezgi a'zolarimizga ta'sir qiluvchi, bevosita kuzatishda berilgan moddiy vositalarni

¹⁵ Gardiner A. Razlicheye mejdu «rechyu» i «yazykom». –Zveginsev V.A. Istoriya yazykoznaniya XIX i XX vekov v ocherkax i izvlecheniyax. Ch.II. –M., 1960, s.19. Kirov Ye.F. Teoreticheskiye problemy modelirovaniya yazykayu KazGU, 1989, s.17. 6

o'rganish bilan shug'ullanib, bilishning induktiv usuliga asoslansa, sistemaviy tilshunoslik moddiy vositalar yordamida voqelanuvchi, ularning har birida barqaror belgi, konstanta sifatida takrorlanuvchi mohiyatlarni, immanent birliklarni o'rganish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun L.Yelmslev "struktura pog'onaviylik bilan xarakterlanishi va bu pog'onaviylikni deduktiv yo'l bilangina yoritish mumkinligi"ni bayon qiladi va ob'ektni induktiv usul orqali o'rganishga asoslangan an'anaviy tilshunoslikdan farqlanishini ta'kidlaydi. Ko'rinadiki, an'anaviy va sistemaviy tilshunoslik tilning ichki tuzilishiga yondashuv, bu ichki tuzilish birliklarini o'rganishda qo'llaniladigan tadqiqot usullari nuqtai nazaridan o'zaro farq qiladigan ikki xil yo'nalishdir. Ayrim mualliflar o'zbek tilining fonetikasidan tortib sintaksisiga qadar ishlarga e'tibor berilsa, ularning har biri sistema sifatida o'rganilganini inkor qilib bo'lmaydi, deydlar. To'g'ri, 70-80-yillarga qadar bo'lgan o'zbek tilshunosligida ham sistemaviylik alomatlarini inkor qilib bo'lmaydi. Chunki har bir yangi fan yo'nalishi eskisi bag'rida shakllanadi va undan o'sib chiqadi. F.Mikushning ta'kidlashicha, har qanday lingvistik yo'nalish ma'lum ma'noda strukturalizm elementini o'zida namoyon qiladi. Lekin tilning tipik strukturasini aniqlamagan va unga suyanmagan biron bir yo'nalishni struktur yo'nalish sifatida baholab bo'lmaydi. O'zbek tilshunosligida ham sistemaviy tilshunoslikning metodologiyasi va tekshirish metodi 70-yillardan boshlab ommalashgan ekan, bundan oldingi tadqiqotlardan sistemaviylik tamoyillarini qidirish ortiqcha. L.S.Barxudarov ham an'anaviy tilshunoslik struktur tilshunoslikda bo'lgani kabi distributsiya, transformatsiya bo'yicha tahlil, binar oppozitsiya singari qat'iy ilmiy tadqiqot metodlariga ega emasligini ta'kidlagan edi. An'anaviy tilshunoslikka zid qo'yilayotgan sistemaviy tilshunoslikni "ilg'or tilshunoslik" sifatida talqin qilish ham noo'rin. Avvalo, sistemaviy tilshunoslik vakillarining qarashlari bir xil emas, hatto ko'p hollarda bir-biriga zid keladi. Xususan, F.de Sossyurning o'zi tilshunoslikni ichki va tashqi lingvistikaga ajratgan holda, faqat ichki lingvistika yuzasidan fikr yuritadi. Tashqi lingvistika uning nazaridan chetda qoladi. F.de Sossyurning til substansiya emas, shakldir, degan qarashi struktur tilshunoslikning glossematika yo'nalishining bosh g'oyasi bo'lib qoldi va ular tilni moddiylikdan uzilgan sof munosabatlar sistemasi sifatida talqin qildi. Tilning tuzilish birliklari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish tilshunoslikning asosiy vazifasi hisoblandi. Lekin til va jamiyat, til va so'zlovchi shaxs, til evolyutsiyasi, adabiy til va xalq shevalari o'rtasidagi munosabat, til va tafakkur, matn lingvistikasi, til estetikasi singari qator masalalar uning nazaridan chetda qoladi. Funksional lingvistika yo'nalishi esa F.de Sossyurning nutqiy faoliyat til va nutqning o'zaro munosabatidan iborat degan qarashini rivojlantirgan holda, tilning nutq orqali voqealanishiga va tilning barcha sathlarida til-nutq dixotomiyasining amal qilishiga e'tibor qaratdi. Shuning uchun nutqiy faoliyatga ham substansiya, ham shakl nuqtai nazardan yondashildi, shu bilan birgalikda glossematiklar tomonidan nazardan chetda qolgan yuqoridagi qator masalalar ham funksional lingvistikaning diqqatini tortdi¹⁶. Bu bilan funksional lingvistika

¹⁶ Barxudarov L.S. Istoki, printsipy i metodologiya porojdayayey grammatiki. – «Problemy porojdayayey grammatiki» kitobi, -M., 1976, s.5. 2 Yelmslev L. Ponyatiye uprovljeniye.-Zveginsev V.A. Istoriya yazqkoznaniya

an'anaviy tilshunoslik bilan bog'landi. Amerika generativ lingvistikasi esa an'anaviy tilshunoslikka yana ham yaqinlashdi. A.F.Losev bundan salkam qirq yil oldin struktur va an'anaviy tilshunoslik o'rtasidagi farq haqida fikr yuritgan ekan, bu farq shakl va mazmunni abstrakt-metafizik ajratishga asoslanganini, an'anaviy (klassik) lingvistika asosiy e'tiborni mazmunga qaratga, struktur (sistemaviy) lingvistika til shakliga asoslanganini, ana shu jihat har ikkisinin ham cheklangan tomoni ekanligini bayon qilgan edi . Uning ta'kidlashicha, strukturalistlar (ko'proq glossematiklar - ta'kid bizniki) tilning munosabatlar sistemasi ekanligini birinchi planga olib chiqishi to'g'ri bo'lsa ham, lekin bu g'oyaga o'ta berilib ketgan holda, lingvistik munosabatlarni tilning o'zidan uzib qo'yidilar, til haqida mazmundan tashqaridagi fanni yaratishni orzu qildilar. Ayni paytda, an'anaviy metod ham tilning munosabatlardan tashqarida mavjud bo'lmashligini e'tiborga olmadi¹ . Lekin shaklning mazmunsiz yoki mazmunning shaklsiz bo'lmashligi dunyo dialektikasi tomonidan allaqachon tasdiqlanibgina qolmay, umuminsoniy sog'lom fikrning tayanch nuqtasiga aylangan. Shunday ekan, an'anaviy tilshunoslikni go'yo "eski, qoloq", sistemaviy tilshunoslikni esa "yangi, ilg'or" tilshunoslik sifatida baholab bo'lmaydi. L.S.Barxudarov an'anaviy tilshunoslikka bepisandlik bilan qaragan struktur tilshunoslikka baho berar ekan, struktur tilshunoslik bag'ridan o'sib chiqqan generativ (tug'diruvchi) lingvistika an'anaviy tilshunoslikni oqlashga, uning tushuncha va xulosalariga tayanishga harakat qilganini ma'qullaydi . V.A.Zveginsev ta'kidlaganidek, "Tilni empirik va formal o'rganish o'rtasida jarlik yo'q. Ular o'rtasidagi jarlikka model vositasida ko'priklar solingan. Bu model bilishning yuqoridagi ikki bosqichini yagona zanjirga bog'lab turadi" . Darhaqiqat, bu ikki tilshunoslik tekshirishning ikki usuliga asoslangan, bir-biridan oziqlanadigan va har ikkisi o'zining yutuq va cheklangan tomonlariga ega bo'lgan teng huquqli tilshunoslik yo'nalishlaridir. Hozirgi kunda har ikki yo'nalishning o'z tomonlarini bartaraf qilish uchun ularning afzal tomonlarini uyg'unlashtirish, tadqiqot jarayonida ularning kuchli tomonlaridan hech ikkilanmay foydalanish davr talabidir. A.F.Losev ham an'anaviy va struktur tilshunoslik o'zaro yaqinlashishi mumkingina emas, balki hozirgi kunda generativ lingvistika orqali bu jarayon amalda boshlanganini ta'kidlagan edi . Deskriptiv tilshunoslik til tuzilishini ifoda va ma'nodan tashkil topgan butunlik, deb tushunadi va ifoda tuzilishini tilning bosh komponenti, deb hisoblaydi.³ Mazmun tuzilishini esa ikkinchi muhim komponent sifatida baholaydi. Lekin mazmuniy tuzilishga munosabat Amerika tilshunosligida bir xil emas. Shuning uchun lingvistik ma'no va uning lingvistik tadqiqotlardagi o'rni masalasi Amerika tilshunosligining fundamental muammosiga aylandi. Blumfild tilning ifoda va ma'no tomonini e'tirof etgan va ma'noni konkret vaziyat bilan bog'liq ekanligini ko'rsatgan bo'lsa, Yel maktabini tashkil etgan shogirdlari va izdoshlari (Dj Treyjer, Z.Xarris, B.Blok va boshq.) lingvistik tadqiqotlardan mazmuniy tomonni to'la chiqarib tashlash talabi bilan chiqdilar. Lingvistik birliklarning ifoda va ma'no tomonini e'tirof

XIX i XX vekov v ocherkax i izvlecheniyax Ch.II. –M., 1960, s.47. 1 Mikush F. Obsujdeniye voprosov strukturalizma i sintagmaticheskaya teoriya. –VYa, 1957, №1, s.31. 2 Barxudarov L.S. O'sha maqola, o'sha to'plam, 8-bet. 7

etuvchilar bu ikki tomonning o'z tuzilish birliklari mavjud ekanligini ta'kidlaydilar va asosan ifoda tuzilish birliklari tahliliga e'tiborini qaratadilar. Deskriptiv tahlil ob'ekti muayyan bir tildagi alohida tugal jumla sanaladi. Jumla esa ma'lum shaxs nutqining ikki pauza orasidagi parchasi hisoblanadi. Lekin jumla bilan gapning bir-biriga teng emasligi, jumla bir so'zdan ham, so'z birikmasidan ham, tugallanmagan gapdan ham tashkil topishi mumkinligi ta'kidlanadi. Deskriptivchilarning bayon qilishlariga ko'ra, lingvistik tadqiqot ma'lum bir dialektdagi jumalarni to'plashdan va to'plangan materiallarni tahlil qilishdan iborat bo'ladi. To'plangan material, ya'ni matn elementlarga bo'linadi va bu elementlarning bir-biriga nisbatan distributsiyasi aniqlanadi. Lingvistik elementlar sinfi substitutsiya eksperimental texnikasi asosiga quriladi. Elementlarning birikish qonunlari esa bevosita ishtirokchilar bo'yicha tahlil qilish asosida tiklanadi. Deskriptivchilarning ta'kidlashlaricha, segmentatsiya, substitutsiya, distributiv tahlil tilning har qanday aspektini tadqiq etishda qo'llanilishi mumkin. Bevosita ishtirokchilarga ajratish asosidagi tahlil esa faqat morfologiya va sintaksis doirasida qo'llaniladi. Til tuzilishini ifoda va ma'no, ya'ni shakl va mazmun tuzilishi munosabatidan tashkil topgan butunlik sifatida e'tirof etuvchi deskriptivchilar ko'proq shakliy tuzilish birliklarini o'rganishga e'tibor qaratadilar. G.Glisonning bayon qilishicha, tilning mazmuniy sistemasini o'rganish shakliy sistemani o'rganishga nisbatan bir muncha sekin amalga oshirildi va kam natijaga erishildi. G.Glison ifoda planini qismlarga ajratar ekan, uning asosiy elementlari sifatida fonema va morfemalarni ajratadi. Shu kungacha mazmuniy tuzilishni o'rganish ilmiy asosda yo'lga qo'yilgan deb aytib bo'lmaydi. Deskriptivchilarning tilning ifoda tomonini o'rganishdagi xatosi shunda bo'ladiki, mazmuniy tuzilish bilan shakliy tuzilish o'rtasidagi aloqani tushunmadi va shakliy tuzilishni o'rganayotganda mazmuniy tuzilishni e'tiborga olmadi. Afsuski, mazmuniy tuzilishga faqat shakliy tuzilish orqali yondashish mumkin. Mazmuniy tuzilishdan farqli ravishda, shakliy tuzilish bevosita sezgi a'zolarimizga beriladi va uni oson o'rganish mumkin. Shuning uchun akustik va artikulyatsion fonetikada tovushni o'rganishda yuqori darajadagi aniqlikka erishildi¹⁷. Uning fikricha, fonema bir jumlaning ikkinchisidan farqlash uchun xizmat qiluvchi til ifoda sistemasining minimal birligi sanaladi. Morfema ifoda sistemasining ikkinchi asosiy birligi sanaladi va uning ta'rifi ancha murakkab ekanligi ta'kidlangani holda, tilning mazmuniy sistemasi bilan bog'liq qo'llaniladigan tilning ifoda sistemasi birligi hisoblanadi. Distributiv tahlilning birinchi bosqichi jumlaning eng kichik qismlarga ajratishsegmentlash va ularni daftarda simvollar bilan ifodalashdan boshlanadi. Masalan, kitobni o'qimoq birikmasini erkin ravishda quyidagi segmentlarga ajratishimiz mumkin: ki-tob-ni o'-qi-moq. Tadqiqotchi informantdan (talaffuz qiluvchidan) bu birikmaning talaffuzini takrorlashni iltimos qiladi yoki shu birikma boshqa informant orqali talaffuz qildiriladi. Ikkinchi marotaba talaffuz qilinganda, jumla tarkibidagi tovushlar oldingisidan bir oz farqlanishi mumkin. Masalan, o birida cho'ziqroq, ikkinchisida qisqaroq talaffuz qilinishi mumkin. Lekin informantlar har ikki holatda talaffuz qilingan tovushlarni bir xil deb qabul qiladi. Chunki o ning

¹⁷ Glison G. Vvedeniye v deskriptivnyuyu lingvistiku. S.33. 1 Glison G.Vvedeniye ...s.45. 59

cho‘ziq-qisqa talaffuz qilinishi informantlar uchun muhim bo‘lmaydi, ma’no farqlamaydi. So‘ngra bu jumladan ajratilgan segmentlarni boshqa jumla tarkibiga qo‘yib ko‘ramiz va informant uchun shunday qilish mumkin ekanligini tekshirib ko‘ramiz. Ana shu asosda har bir tovush u yoki bu segmentning vakili ekanligini aniqlaymiz. Bir tovushni turli o‘rinlarda qo‘llab, ularning qurshovi belgilanadi. Elementning qurshovi yuqoridagi yo‘l bilan aniqlangan elementlar qo‘shnichiligidir. “Elementlar qo‘shnichiligi” atamasi ostida bir elementning boshqa elementga nisbatan egallagan pozitsiyasi tushuniladi. Bir xil qurshovda turgan segment turli informant tomonidan turlicha talaffuz qilinib, ma’noga ta’sir etmasligi mumkin. Bunday holatda ular bir segmentning turli vakillari sanaladi. Lekin ma’no o‘zgarishiga olib kelsa, bunday segmentlarni bir segmentning turli vakillari deb bo‘lmaydi. Masalan, tokning birinchi segmenti o‘rniga n segmentini qo‘ysak, tamomila yangi ma’noli nok kelib chiqadi. Demak, t va n segmentlari boshqa-boshqa segmentlarning vakillari sanaladi. Jumalarni segmentlash natijasida yuzlab ko‘rinishlarda talaffuz qilinuvchi fonlar ajratiladi. Bu segmentlarning nisbatan cheklangan miqdordagi sinflarga birlashtirilishi natijasida fonemalar aniqlanadi. Segmentlarni ana shunday guruhlariga - sinflarga birlashtirishda elementlar distributsiyasi (joylashish tartibi) xizmat qiladi. Elementlar distributsiyasi atamasi ostida shu elementlarning barcha qurshovlari yig‘indisi tushuniladi. Distributiv lingvistikada ikki tovush o‘rtasidagi uch xil munosabat ajratiladi. Bunday munosabat tiplari distributsiya modellari deyiladi.¹ Demak, distributsiya modellarining quyidagi turlari belgilanadi: a) kontrast distributsiya; b) qo‘shimcha distributsiya; v) erkin almashinish distributsiyasi; Distributsiya modellarining bu turlari N.S.Trubetskoyning fonema va uning variantlarini belgilashning uch qoidasini eslatadi.² Ikki element bir xil pozitsiyada (qurshovda) biri o‘rnida ikkinchisi kelib, ma’noni farqlash vazifasini bajarsa, bu elementlar kontrast distributsiya munosabatida bo‘lgan hisoblanadi. Masalan, tom, nom, jom so‘zlarining birinchi segmentlari t-n-j bir xil ma’no farqlash vazifasini bajarib, o‘zaro kontrast distributsiya munosabatidadir. O‘zaro kontrast distributsiya munosabatida bo‘lgan elementlar ikki mohiyatning vakillari hisoblanadi. Ikki element bir xil pozitsiyada biri o‘rnida ikkinchisi kela olmasa, bu elementlar o‘zaro qo‘shimcha distributsiya munosabatida bo‘lgan sanaladi. Masalan, bil so‘zi tarkibidagi i o‘rniga shu qurshovda ы ni qo‘llab bo‘lmaydi, yoki qыл so‘zi tarkibidagi o‘ o‘rniga shu qurshovda ы ni qo‘llab bo‘lmaydi. Demak, i va ы tovushlari o‘zaro qo‘shimcha distributsiya munosabatidadir. Qo‘shimcha distributsiya munosabatida bo‘lgan ikki segment bir mohiyatning turli vakillari sanaladi. Fonologik sathda bir fonemaning ikki xil varianti hisoblanadi. Ikki element bir xil pozitsiyada ma’noni o‘zgartirmagan holda biri o‘rnida ikkinchisi erkin holda almashina olsa, bu ikki segment bir-biri bilan erkin almashinish distributsiyasi munosabatida bo‘ladi. Masalan, gijda so‘zidagi portlovchi dj tovushi o‘rnida sirg‘aluvchi j tovushini almashtirish mumkin, lekin bu almashinish so‘zning ma’nosini o‘zgartirmaydi. O‘zaro erkin almashinish distributsiyasi munosabatida bo‘lgan ikki element bir mohiyatning ikki varianti hisoblanadi. Lingvistik tahlilning fonologik sathdagi ana shunday texnikasi Xarris tomonidan

morfologik sathga ham olib o'tildi. Uning fikricha, tilning fonologik birliklarining pozitsiyalari orqali tilda ularning qanday kombinatsiyalari morfemani hosil qilishini hisoblash mumkin bo'ladi. Morfologik birliklarni segmentlarga ajratish boshqa shunday birliklarga qiyoslash, solishtirish metodi orqali amalga oshiriladi. Xarris ma'noga murojaat qilishdan qochish maqsadida morfologiyada mazmuniy kriteriyani distributsiya kriteriyasi bilan almashtirishga harakat qiladi. Morfema distributsiyasi deyilganda shu morfema qo'llanilishi mumkin bo'lgan barcha kontekstlar yig'indisi tushuniladi. Morfologiyada ham xuddi fonologiyadagi kabi uchta distributsiya modeli ajratiladi. Ikki element bir xil qurshovda biri o'rnida ikkinchisi almashinib, grammatik ma'noni o'zgartirib yuborsa, bu ikki element o'zaro kontrast distributsiya munosabatida bo'ladi. Kontrast distributsiya munosabatida bo'lgan ikki birlik ikki morfemaning ikki xil varianti - morfi yoki allomorfi sanaladi. Masalan, kitob-im, kitob-ing so'zlaridagi -im,- ing shakllari bir xil pozitsiyada biri o'rnida ikkinchisi almashinib kela oladi va bu almashinish ma'no o'zgarishiga olib keladi. Shuning uchun ular ikki morfemaning allomorflari sanaladi. Og'zaki so'zlashuv nutqida toqqa, eshikka, dalaga singari so'zlardagi ikkinchi ma'noli qismlarning hech biri shu qurshovda biri o'rnida ikkinchisi kela olmaydi. Shuningdek, toqqa, tog'i so'zlarining birinchi ma'noli qismlari toq va tog' qurshovda biri o'rnida ikkinchisi kela olmaydi. Ular qo'shimcha distributsiya munosabatidadir. Shuning uchun bu shakllar bir morfemaning turli variantlari sanaladi. Singli - singlisi, manbai - manbasi singari so'zlardagi -i va -si erkin almashinish distributsiyasi munosabatida bo'ladi va shuning uchun ular bir morfemaning turli variantlari hisoblanadi. Yuqorida bayon qilinganlardan shu narsa ayon bo'ladiki, distributsiya tahlili asosan segmentlarning shakliyl qurshoviga, distributsiyaga tayanadi. Shuningdek, distributiv tahlilda tayanch tushuncha bo'lgan distributsiyaning o'zi aniq izohini topmaydi. F.M.Berezinning ko'rsatishicha, agar distributsiyani shu element uchraydigan barcha qurshovlar yig'indisi deb tushunadigan bo'lsak, distributsiya element asosida izohlanadi. Elementning o'zi esa distributsiya asosida izohlanadi. Natijada "sehrli halqa" hosil bo'ladi. Shuningdek, elementlar qurshovi tushunchasi ham aniq emas. Agar uni o'rganilayotgan elementning ma'lum miqdordagi qurshovi deb tushunadigan bo'lsak, bu tushunchaning unchalik aniq emasligini sezish qiyin emas. Uning fikricha, u yoki bu tilning xususiyatini bitta distributiv tahlil yo'li bilan o'rganish mumkin degan umumiy qarash ham unchalik to'g'ri emas. Lekin shuni tan olish kerakki, distributiv tahlil lingvistik tahlilning ob'ektivligini aniqlashga sharoit yaratdi. Imo-ishora tilining **lingvistikasi** imo-ishora tilining xususiyatlari, voqelikning boshqa til hodisalari qatorida, uning elementlari, birliklari, rivojlanish jarayoni, o'zgarishlar va ularning sabablarini o'rganadi. Imo-ishora tilining **lingvistikasi** yetarlicha o'rganilmagan. Faqat so'nggi bir necha yil ichida O'zbek imo-ishora tilining **lingvistikasi** bo'yicha tadqiqotlar rivojlana boshladi. 2012 yil noyabr oyining o'rtalarida rus imo-ishora tili bo'yicha birinchi lingvistik konferensiya bo'lib o'tdi¹⁸. 2007 va 2014 yillarda "Karlarning lingvistik huquqlari" xalqaro konferensiyalari ham bo'lib o'tdi. Har yili imo-ishora tilining **lingvistikasi**

¹⁸http://www.philol.msu.ru/~ccs/ru/events/conf_sign_language/

masalalari ko‘tariladigan butun Rossiya va mintaqaviy konferensiyalar tobora ko‘payib bormoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, imo-ishora tillari ularni to‘laqonli til hodisalari sifatida tavsiflovchi barcha tarkibiy qismlarga ega.

Eslatib o‘tamiz, imo-ishora tilini lingvistik tuzilishi bilan, shuningdek, imo-ishora tilini grammatikasi to‘liq tovushli og‘zaki nutq til grammatikasiga asoslangan kalsifikatsiya qiluvchi imo-ishora tilini qo‘llaydilar. Biroq, har qanday professional tarjimon xabarning ma‘nosini yetkazishning asosiy maqsadiga erishish uchun ikkita tizimdan mohirona foydalanadi.

Imo-ishora tili tovushli og‘zaki tilidan farqli deyarli butunlay mustaqil va vizual qism emas, lekin u ko‘p qirrali va lingvistik hodisalar, dialektlar, jargonlar, idiomalar va boshqalarga boy. Tarixiy jihatdan umumiy imo-ishora tili mavjud, hatto boshqa ovozi tilga ega bo‘lgan hududlarda ham, faqat mahalliy lahjalarda farqlanadi.

Tinglanuvchi tilning so‘zlari tovushlardan iborat-tovushli nutqning minimal, noaniq birliklari. Ovozning grafik belgisi harf, ya‘ni chizilgan. Harf-bu o‘z ma‘nosiga ega bo‘lmagan, lekin so‘z shakllanishida ishtirok etadigan so‘zning eng kichik qismidir. Imo-ishora, xuddi so‘z kabi, o‘z ma‘nosiga ega bo‘lmagan elementar komponentlardan iborat — (tovushli tovush tilidagi fonemalar). Ular qo‘lda (qo‘l bilan bog‘liq) elementlarga bo‘linadi.

Birinchi marta imo-ishora tilining morfologiyasi V. Stouki¹⁹ tomonidan 1960 yilda "Imo-ishora tilining tuzilishi" kitobida tasvirlangan. Stoukining so‘zlariga ko‘ra, bu tilning har bir ishorasi (funksional jihatdan morfemaga yaqin, tovush tillarining minimal muhim birligi) xiremlardan iborat, xiremlar yunon. χείρ — qo‘l) 3 sinfga bo‘lingan: **tablar** imo-ishoraning bajarilish joyiga; **dezlar** qo‘lning konfiguratsiyasiga; **sinlar** esa harakatning tabiatiga ishora qiladi.

Hozirgi vaqtda 4 ta asosiy manual komponentlar mavjud:

- kaftning konfiguratsiyasi,
- kaftning yo‘nalishi,
- ijro joyi-lokalizatsiyalash,
- harakatning tabiati va yo‘nalishi.

Imo-ishoraning beshinchi, aniqrog‘i nomanual, komponenti, deb mimikasi, artikulyatsiya va imo-ishoraning amplitudasiga aytiladi.

Komponentlar funksional jihatdan fonemalarga tengdir. Ammo ular fonemalardan farq qiladi. Fonema morfemada chiziqli ketma-ketlikda joylashgan. Barcha komponentlar morfema ishorasida bir vaqtning o‘zida mavjud.

Ma‘lumki, so‘zda kamida bitta harfni o‘zgartirish bu so‘zning leksik ma‘nosini o‘zgartiradi. Masalan, bolalar o‘yini "Qanday qilib sichqonchadan mushukni yasash mumkin: sichqoncha – qopqoncha – mushuk. Shunday qilib, komponent o‘zgarishlari imo-ishoraning leksik ma‘nosini ham o‘zgartiradi.

¹⁹ William C. Stokoe, Jr. Sign Language Structure: An Outline of the Visual Communication. Systems of the AmericanDeaf (angl.).Oxford University Press (2005).

Masalan, imo – ishoralar: **doktor – og‘riyapti, bor – xizmat qilmoq, burchak – qayiq, hohlamoq – edi, toqqa bormoq, tog‘dan tushmoq, turmoq – uzlq turmoq** va boshq.

So‘z va imo-ishora o‘rtasidagi farq shundaki, fonemalar bir chiziqda va ketma-ket amalga oshiriladi, ya’ni so‘zning barcha fonemalarini bir vaqtning o‘zida talaffuz qilish mumkin emas. Imo-ishoraning barcha komponentlari bir vaqtning o‘zida, birdaniga taqdim etiladi. Imo-ishora tilining yana bir o‘ziga xos xususiyati uning plastikligi, kontekstualligi va imo-ishoralarning turli leksik ma’nolarga ega bo‘lish qobiliyatidir.

Bir qo‘lli va ikki qo‘lli imo-ishoralar

Bir qo‘l bilan bajariladigan imo–ishoralar **bir qo‘lli** deb ataladi, masalan: **Toshkent, buvi, kutish, chidash**; ikki qo‘l bilan bajariladigan imo-ishoralar **ikki qo‘lli**, masalan: **yordam, qilish, matematika**.

Bir qo‘lli va ikki qo‘lli imo-ishoralarda bo‘lgani kabi, ikki qo‘ldan birining tarkibiy qismlarini o‘zgartirish imo-ishoraning leksik ma’nosini o‘zgartiradi. Masalan: **pishloq – bu –chegara – uy – vosita – yordam berish– buyurtma** va hokazo.

Ikki qo‘lli imo-ishoralar nosimmetrikdir. Ya’ni, ikkala qo‘lning shakli bir xil va qo‘llar bir xil harakat qiladi yoki bir-birining harakatini aks yettiradi. Nosimmetrik ikki qo‘lli imo-ishoralarda bir qo‘l, qoida tariqasida, harakatsiz yoki kamharakli bo‘ladi. Bu qo‘l passiv deb ataladi. Binobarin, boshqa qo‘l murakkab harakatni amalga oshiradi va faoldir - asosan, bu qo‘lning shakli va harakati imo-ishoraning ma’nosini aniqlaydi. O‘ngaqaylar uchun o‘ng faol qo‘l, chapaqaylar uchun esa chap qo‘l faol hisoblanadi. Alohida sharoitlarda ma’ruzachi passiv bo‘lganini faol qilish orqali "qo‘llarini o‘zgartirishi" mumkin, masalan, agar unga ob’ektlarning joylashishini va ularning o‘zaro ta’sirini haqiqiy vaziyatda tasvirlash qulayroq bo‘lsa²⁰. Imo-ishora tilini tovushli tilning hodisalari bilan taqqoslab, imo-ishora tiliga xos bo‘lgan quyidagi xususiyatlarni ajratish mumkin:

Tasvirlovchi

Agar tovushli so‘zda ob’ekt yoki harakatning mohiyati o‘rtasida organik bog‘liqlik bo‘lmasa, ya’ni. uning tovushi yoki imlosi ob’ektning fazilatlari, xususiyatlari, xususiyatlarini, harakatlarini va hokazolarni aks yettirmaydi. Masalan, nima uchun uy uy deb ataladi va tovushli so‘zda uning o‘ziga xos xususiyatlari va xususiyatlarini ko‘rsatadigan narsa nima? (Aytgancha, uy so‘zining ovozi signal qo‘ng‘irog‘iga o‘xshaydi.) O‘sha paytda imo-ishora ko‘pincha tasvir, obrazlilik bilan tavsiflanadi: biz qo‘llarimizni tom bilan katlaymiz yoki ko‘p qavatli uyni tasvirlaymiz. Imo-ishora ko‘pincha ob’ekt, hodisa yoki harakatning ba’zi xarakterli xususiyatlarini, xususiyatlarini bildiradi.

Masalan, **uy, qor bo‘roni, yomg‘ir, sovuq, qo‘rquv, sevgi, do‘stlik**.

²⁰Ye. V. Prozorova Rus imo-ishora tili lingvistik tadqiqot predmeti sifatida // tilshunoslik masalalari. - M., 2007. - № 1. - 44-61 B.

Aslida, hatto eng o'zgartirilgan imo-ishoralar ham asl qonuniyatining yetimologiyasiga ega bo'lishi mumkin. Masalan, *salom* – *sizga salomatlik tilayman*; *rahmat* – *yurak* + *xotira* va boshqalar.

Imo-ishoraning sinkretizmi ma'nolar to'plamini uzatishdan iborat: ob'ekt-asbob va harakat-holat-fazilatlar ("*qalam*" va "*yozish*", "*ovqat*" va "*ovqatlanmoq*"), belgilar ("*yosh*" va "*yoshlik*", "*tozalik*" va "*yangi*") va boshqalar. Bu hodisa ma'lum qonuniyatlarga amal qiladi. Masalan, bitta imo-ishora harakat va harakat vositasini ("*bolta* - *chopish*"); ijrochining harakatlari va harakat vositasini ("*chang'i*" – "*chang'i uchish*") ko'rsatish uchun ishlatilishi mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, tilshunoslarning imo-ishora tiliga bo'lgan ye'tibori tufayli so'nggi yillarda sinkretizm hodisasi faol o'rganilmoqda, imo-ishora ekvivalentlari va zarur tushunchalarni aniqlashtirish usullari topildi. Misol uchun, ijrochining imo – ishoralari va harakat sifati farqlanadi ("*organizator*" – "*organizatsiya*"; "*chang'ichi*" - "*chang'ili*"). Ma'lum bo'lishicha, birinchi holda, ma'noni belgilash uchun shaxsga yoki jinsga tegishli ekanligini ko'rsatadigan "*inson*" ishorasi qo'shiladi, ikkinchisida xususiyatning ma'lum bir ob'ektga bog'liqligini ko'rsatadigan "*aloqa*" ishorasi qo'shiladi²¹. Imo-ishoralarning bunday birikmalariga murakkab imo-ishoralar (birikmalar) deyiladi.

Ovozli tilda bu so'z juda keng umumlashtirilgan tushunchaga ega **-idishlar, sabzavotlar, narsalar, katta, kichik** (umumlashtirilgan vositali). Ammo imo-ishora konkretlik, ya'ni, imo-ishorada keng umumlashtirishning yo'qligi bilan tavsiflanadi.

Ob'ekt belgisi tasviri va harakatning tabiati bilan cheklangan bunday so'zlar boshqa imo-ishoralar bilan ko'rsatiladi. Bu imo-ishoralar harakatlarni, belgilarni, ma'noni aniq va aniq, ya'ni, ularning kontekstini yetkazadi. Bu, R. M. Boskisning so'zlariga ko'ra, ona tilining ko'pso'zli ekanligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, *idishlar* = *likopcha* + *stakon* + *turli*,
sabzavotlar = *pomidor* + *bodring* + *turli*

Fazoviylik va bir xillik

Imo-ishora tilida tilning sinxron tuzilishi deb ataladigan hodisa mavjud. Bu sizga ma'lumotni parallel ravishda uzatish imkonini beradi. Misol uchun, "stullar qarama-qarshi devorlar bo'ylab turibdi" jumlasida bitta imo-ishora bilan yetkazilishi mumkin. Bundan tashqari, xonadagi stullarning joylashishini ham, ularning sonini ham, hikoyachining stullarga nisbatan pozitsiyasini ham bitta imo-ishora bilan yetkazish mumkin. Tovushli tillar esa ketma-ket ishlaydi. Ya'ni, bitta imo-ishorada ifodalangan hamma narsa so'zlar bilan ketma-ket, bir xabar birin-ketin tasvirlanadi: *Ishtirokchilar mening oldimda bir qatorda turishadi, yorug'lik shiftning perimetri atrofida edi, stullarni ag'daring va stolga qo'yding*.

Imo-ishora tilidagi intonatsiya. Ifoda vositalari

²¹ Rusakovich, I. K. Imo-ishora tizimi sifatida imo-ishora tili. Imo-ishora tilining lingvistik xususiyatlari // imo-ishora tilini rivojlantirish usullari / T. A. Grigoriyeva, I. K. Rusakovich: elektron o'quv-uslubiy qo'llanma. – Minsk : UIS BGPU, 2016. – 3-16 B.

Ovozli nutqda intonatsiya bo'lgani kabi, imo-ishora tilida ham hissiy ekspressiv komponent tushunchasi va uni imo-ishora tilining ekspressivligining turli vositalari bilan yetkazish usullari mavjud. Bularga quyidagilar kiradi:

- yuz mimikasi,
- mantiqiy urg'u, imo-ishoraning bajarilishini tezlashtirish yoki sekinlashtirish orqali,
- psixologik pauza,
- imo-ishoralar-parallelizmlarning kiritilishi,
- imo-ishoralardan foydalanish,
- ikkinchi qo'lni kiritish va hokazo.

Masalan, *Salom....(beparvolik bilan, quvonch bilan, yomonlik bilan)*

(mantiqiy urg'u) men uchun mashina keladi

(pauza) va hozir... ajablanib!

(parallelizmlar) u yo'lda, u hozir yo'lda, u shoshmoqda va hokazo.

(ikkinchi qo'l)qancha vaqt qila olaman, qancha vaqt?!

U menga qaradi, qaradi, qaradi...

Imo-ishora notatsiyasi

Bir nechta umumiy qabul qilingan imo-ishora notatsiya tizimlari mavjud, ular turli darajadagi tafsilotlar va tasviriylikka ega va imo-ishora tillarida turli hodisalarni tasvirlashga qaratilgan.

Birinchi imo-ishora transkripsiyasi tizimi V. Stouki [Stokoe 1960] tomonidan ishlab chiqilgan. U uchta parametr bo'yicha uchta guruhni tashkil etuvchi 55 ta belgidan iborat edi (imo-ishoraning joyi, harakatning tabiati va qo'lning shakli). Stouki bu parametrlarni imo-ishora tuzilishiga tegishli deb hisobladi. Imo-ishora joyini va qo'l harakatining tabiatini ko'rsatish uchun ikonik piktogrammalar ishlatilgan. Misol uchun, [] belgisi gavani ifodalaydi; \ belgisi qo'lning elkadan tirsakkacha qismini; > o'ng tomonga harakatni; < chap tomonga harakatni ifodalaydi. Stouki qo'l shaklini ko'rsatish uchun raqamlardan foydalangan (masalan, 5 raqami barmoqlari yoyilgan ochiq kaftni bildiradi). Qo'lning yo'nalishi transkripsiyada qo'l shaklining ramzi bilan pastki yozuv bilan ko'rsatilgan. Imo-ishorani yozishda belgilar tartibi belgilandi: birinchi navbatda, qo'lning shaklidan keyin va oxirida qo'l harakatining tabiati imo-ishoraning bajarilish joyi ko'rsatildi.

Stouki notatsiyasi amerika imo-ishora tilining birinchi lug'atini tashkil etishprinsipining asosini tashkil yetdi [Stokoe et al. 1976], unda imo-ishoraning joyi imo-ishoraning o'z shakli bilan aniqlangan (transkripsiyada aks yettirilgan) va avvalgidek imo-ishorani ingliz tiliga tarjima qilish orqali emas. Stouki notatsiyasining kamchiliklari sifatida, bu sizga ko'plab imo-ishoralarning ajralmas qismi bo'lgan mimikasini tuzatishga imkon bermasligi qayd etilgan. Bundan tashqari, Stoukining yozuvi fonemik bo'lib, faqat Stouki amerika imo-ishora tili uchun mazmunli deb hisoblagan imo-ishora parametrlarining qiymatlarini yozib olishga imkon beradi. Shunday qilib, bu belgi imo-ishoraning bunday parametrlarini va harakat amplitudasini, qo'llarning kuchlanishini/bo'shashishini tasvirlashga imkon bermaydi. Imo-ishora tillarini keyingi tadqiqotlar shuni

ko'rsatdiki, ular imo-ishora ma'nosiga katta hissa qo'shadilar. Boshqa tomondan, Mazkur yozuvni boshqa imo-ishora tillarini transkripsiya qilish uchun o'zgarishsiz ishlatish mumkin emas. Stouki yozuvining o'zgartirilgan versiyasi, masalan, Britaniya imo-ishora tili lug'atida ishlatiladi. Zamonaviy tadqiqotlar Mazkur transkripsiya tizimining asl versiyasidan emas, balki uning turli xil modifikatsiyalaridan foydalanganligi sababli (masalan, [Mandel 1993]). Notatsiya haqida gapirganda, Stouki tegishli transkripsiya tizimlarining butun oilasini nazarda tutadi.

Yana bir taniqli imo - ishora transkripsiyasi tizimi Gamburg notatsiya tizimi hisoblanadi (Hamburg Notation System, qisqa HamNoSys) [Prillwitz et al. 1989]²². Transkripsiya dastlab shunday ishlab chiqilganki, u iloji boricha ko'proq imo-ishora tillarini yozib olish uchun ishlatilishi mumkin: imo-ishora shaklining barcha parametrlari unda ikonik piktogramma yordamida ko'rsatiladi (Stoukinining transkripsiyasidan farqli o'laroq, bu yerda qo'l shakli uchun belgilar ramziy emas edi). HamNoSys imo-ishoraning juda batafsil tavsifiga qaratilgan. U ikki yuzga yaqin belgidan foydalanadi, bu nafaqat imo-ishoraning joyini, qo'l harakatining shakli va trayektoriyasini, balki qo'lning yo'nalishini, nomanual imo-ishoralarni (ma'ruzachining mimikalarini) ham ko'rsatadi. Imo-ishorani yozishda avval qo'l(lar) ning shakli, so'ngra yo'nalishi, imo-ishoraning bajarilish joyi va harakatning tabiati qayd etiladi. HamNoSys transkripsiyasidagi imo-ishoralar vizual idrok etish uchun juda qiyin, ammo bu yozuv tizimi kompyuterni qayta ishlash uchun juda yaxshi.

HamNoSys transkripsiyasi Gamburgda ishlab chiqilayotgan nemis imo-ishora tilining ko'plab tematik lug'atlarida²³, Avstraliya imo-ishora tili lug'ati²⁴, Yangi Zelandiya imo-ishora tili lug'ati²⁵ va boshqalarda ishlatilgan.

Agar biz ovoqli nutqni yozib olish bilan o'xshashliklarni chizsak, Stoukinining yozuvini fonemik transkripsiya yoki fonetik bilan HamNoSys bilan taqqoslash mumkin. Berkli transkripsiyasi tizimi (BTS)²⁶ boshqa prinsipga asoslanadi. BTS "muhim elementlarni" ajratib ko'rsatish tamoyiliga asoslanadi, uni porlash bilan solishtirish mumkin. Imo-ishora tuzilishining bir xil elementlari imo-ishoraning ma'nosiga qarab turli xil tarkibga ega bo'lishi mumkin. Imo-ishora tuzilishi komponentining qiymati maxsus indeks yordamida ko'rsatiladi. Misol uchun, to'g'ri chiziqli trayektoriya bo'ylab imo-ishorani bajarishda qo'lning harakati L (Linear) ramzi orqali uzatiladi. src'X indeksi kosmosdagi sobit nuqtadan masofani

²² 38 Ye. V. Prozorova Rus imo-ishora tili lingvistik tadqiqot predmeti sifatida / / tilshunoslik masalalari. - M., 2007. - № 1. - S. 44-61

²³ AF 1996 -Arbeitsgruppe Fachgebardenlexika. Fachgebardenlexikon Psychologie. Hamburg, 1996.

²⁴ T. Johnston. Royal N.S.W. Institute for deaf and blind children: Signs of Australia on CD-ROM: a dictionary of Auslan (Australian sign language). North Rocks, 1997.

²⁵ Kennedy et al. 1998 -G. Kennedy et al. A dictionary of New Zealand sign language. Auckland, 1998.

²⁶ N. Hoiting, D. Slobin. Transcription as a tool for understanding: The Berkeley transcription system for sign language research (BTS) // G. Morgan, B. Woll (eds.). Directions in sign language acquisition. Amsterdam; Philadelphia, 2002

bildiradi; indeks -gol'X fazodagi ma'lum bir nuqtaga yaqinlashishni bildiradi. Shunga ko'ra, qaysi indeks L belgisidan oldin bo'lishiga qarab, qo'lning harakati ba'zi narsalarni olib tashlash (-src'-L) yoki biror narsaga yaqinlashishi (-gol'L) ni ko'rsatuvchi sifatida talqin qilinadi. Transkripsiyadagi imo-ishora indekslar bilan jihozlangan elementlarning ketma-ketligidir: birinchi navbatda passiv qo'lning shakli, keyin faol qo'lning shakli, qo'lning harakati, qo'lning yo'nalishi qayd etiladi. BTS imo-ishora tilini transkripsiya qilish uchun mo'ljallangan. Shuning uchun notada ma'ruzachining diskursiv xatti-harakatlarini ko'rsatadigan belgilar mavjud. Aniqrog'i, turli xil mimikalari, imo-ishoralarning intensivligi, pauzalar, imo-ishoralarni bajarishdagi xatolar va hokazo.

Yuqorida tavsiflangan imo-ishoralarni yozish tizimlari tilshunoslari tomonidan ilmiy tadqiqotlar uchun ishlab chiqilgan. Aksincha, Sign writing²⁷ transkripsiyasi inson tanasi harakatlarini qayd etish bo'yicha mutaxassis, professional raqqosa tomonidan yaratilgan va tezda tadqiqot vositasidan kundalik foydalanish uchun imo-ishora tilini yozib olish shakliga aylangan. Sign writing da imo-ishora belgilarning chiziqli ketma-ketligi sifatida yozilmaydi, lekin belgi bilan ifodalanadi. Dasturda qo'llarning ikonik tasvirlari, ularning harakatlari (turli xil o'qlar yordamida), bir-biriga va karnayga nisbatan joylashuvi mavjud. Agar kerak bo'lsa, imo-ishora bilan birga mimikasi yoki qarash yo'nalishi uzatiladi. Imo-ishoralar zanjiri yuqoridan pastgacha qayd etiladi. Transkripsiya imo-ishoralarni aniq va ingl. Shu bilan birga, uni idrok etish oson bo'lib qolmoqda.

Imo-ishora tilida so'zlashuvchilar soni tobora ko'payib bormoqda Sign writing tizimi, bu ularning ona tilining yozma shakli deb hisoblaydi²⁸. Sign writing asosida har bir til o'z imlosini rivojlantiradi: Daniya imo-ishora tilida ular ikki qo'lga tegish uchun ramzdan foydalanishni to'xtatdilar: Nikaragua imo-ishora tilida tegishli ismlar ta'kidlana boshladi²⁹. Sign writing yordamida imo-ishora tillariga tarjima qilingan kitoblar soni ortib bormoqda. Ammo Sign writing lingvistik tadqiqotlarda nota tizimi sifatida foydalanishda davom yetmoqda (masalan, Kaliforniyadagi Solka institutida³⁰, u imo-ishora tillari lug'atlarini yaratish uchun ishlatiladi (masalan, Flamand imo-ishora tilining onlayn lug'atiga qarang³¹).

Imo-ishora tilining imo-ishora yozuvlarining variantlaridan biri L. S. Dimskis³² (1988) tomonidan taklif qilingan bo'lib, u 30 dan ortiq konfiguratsiyani,

²⁷ V. Sutton. Sign writing Web Site. La Jolla (CA), 1996.

²⁸ J. Martin. A linguistic comparison. Two notation systems for signed languages//Stokoe Notation and Sutton sign writing. Sign writing web site. La Jolla (CA) (Deaf action committee for sign writing), 2000.

²⁹ J. Martin. A linguistic comparison. Two notation systems for signed languages//Stokoe Notation and Sutton signwriting. Sign writing web site. La Jolla (CA) (Deaf action committee for sign writing), 2000.

³⁰ Clark, Clark-Gunsauls 1997 -K. Clark, D. Clark-Gunsauls. Research related to classifiers at Salk Institute uses signwriting//Sign writer newsletter. La Jolla, CA: Deaf action committee for sign writing. 1997.

³¹ Van Mulders 2004 -K. Van Mulders. Information. Universiteit Gent, 2004.

³² Dimskis L.S. Imo-ishoratilinio'rganish: Defektologiyatalabarlari uchun qo'llanma. Pedagogikainstitutlari fakulteti / L.S. Dimskis. -Minsk : NMSentr, 1998

50 ga yaqin harakat turlarini, 70 dan ortiq lokalizatsiya xususiyatlarini va hokazolar³³ni aniqlagan.

V-2-§. Imo-ishora nutqning tarkibiy qismlari: nutqni ifodalovchi harakat (qo'llar harakati), mimika (yuz ifodasi), artikulyatsiya, daktilologiya, pantomima

Imo-ishora nutqi segmentasiyasiga o'zbek imo-ishora tilining grammatikasi lisoniy birliklarshshg faqat shakliy tomondan o'rganishga e'tiborni karatdi. Bunday qarash, ayniqsa, tilga semiotik nuqtai nazardan yondashish, belgini faqat shakldan iborat deb hisoblash natijasida yana ham kuchaydi. Til har biri yopiq tizim sifatida qaraladigan qat'iy sathlarga ajratildi. Lisoniy birliklarning o'zi ifodalanayotgan ob'ektiv borliq bilan munosabati tadqiqotdan chetda qoldi. Keyinchalik tilni bunday o'rganish bir yoklama ekanligi, shaklni ma'nodan uzib bo'lmasligi ma'lum bo'ldi. Natijada lisoniy birliklarning ma'no tomoniga e'tibor kuchaydi. Tilshunoslikda mazmuniy tadqiqotlarning kuchayishi natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, lisoniy birliklarning shakl va mazmui tomondan tavsifi ham tilni to'liq izohlashga imkon bermaydi. Lisoniy birliklarni kontekst, nutq vaziyati bilan bog'lab o'rganishgina ularning ma'nosini to'g'ri tushunishda katta imkoniyat beradi. Bu esa lisoniy birliklarning pragmatik tomoniga qiziqishni kuchaytiradi. Axborotning to'g'ri tushunilishi uchun so'zlashuvchilarning til haqidagi bilimidan tashqari, tinglovchining olam haqidagi bilimi, jumla qo'llanayotgan ijtimoiy holat haqidagi bilimi, so'zlash jarayonida so'zlashuvchilar ruhiyati haqidagi bilimi va boshqa bilimlarini ham ko'shish kerak bo'ladi. Axborotni tushunish jarayonida yuqoridagi bilimlarshshg barchasi barobar xizmat k;iladi. Shuning uchun faqat bu bilimlarning o'zaro munosabatini hisobga olgandagina biz nutkiy jarayoning mohiyatini anglashga yaqinlashgan bo'lamiz. Ana shunday amaliy ehtiyoj natijasida semantika va pragmatika vujudga keldi. Sintaktika lisoniy birliklarshshg shakliy munosabatlarini, ya'ni lisoniy belgilar o'rtasidagi munosabatni o'rganadi. Sintaktika sintaktik shakllar asosida ish ko'radi. Demak, sintaktika an'anaviy sintaksis— gap bo'laklari nomi bilan o'rganiladigan gapning sintaktik tizimiga tayanadi. Sintaktikaga muvofiq, har qanday sintaktik birlik nutqiy jarayonda turli variantlarda namoyon bo'luvchi umumlashgan mohiyat sifatida talqin qilinadi. Semiotika asoschilaridan bo'lgan Ch.Morris semiotikani uchga bo'ladi: 1) semantika — belgining borliq ob'ekti bilan munosabati haqidagi ta'limot; 2) sintaktika — belgining belgi bilan munosabati haqidagi ta'limot; 3) pragmatika — belgining so'zlovchi bilan munosabati haqidagi ta'limot. Anglashiladiki, mazmuniy sintaksis ongda aks etgan ob'ektiv reallik elementlarini, ya'ni propozitsiyaning sintaktik qurilmalar orqali qanday ifodalanganini o'rganadi. Boshqacha aytganda, mazmunii sintaksis qurilmalarning propozitsiya tomonini

³³ Prozorova Ye. V. Rus imo-ishora tili lingvistik tadqiqot predmeti sifatida // tilshunoslikmasalalari. - M., 2007. - № 1. - S. 44-61.

oʻrtnadi . Gap tuzilishi, bu gap orqali ifodalanayotgan borliq parchasi tuzilishi bilan solishtiriladi. Sintaksisning asosii birligi gap inson ongida aks etgan borliqdagi ayrim voqeani, borliq parchasini ifodalaydi: bola oʻynayapti, olma gulladi. Gap boʻlagi esa borliqning ongda aks etgan alohida elementlarining shu vaziyatda qanday vazifa bajarayotganligini koʻrsatadi: talaba xonaga kirdi (talaba — harakat subʼektini, xonaga — harakat oʻrnini, kirdi — harakatni ifodalaydi). Soʻz birikmasi esa ongda aks etgan borliq elementlarining oʻzaro munosabatini ifodalaydi: qizil gul, kitobni oʻqimoq. Lisoniy birliklarning sintaktika va semantikasi bu birliklarning toʻliq tavsifi uchun kamlik qiladi. Sintaktika va semantikaga pragmatika qoʻshilgandagina, ular oʻzining haqiqiy talqining topadi. Masalan: Hamma vaqtini xushnud oʻtkazmoqda jumlasini orqali muayyan shaxslar va ularning muayyan zamon va makondagi holati propozitsiyasi ifodalanagan. Lekin jumla orqali ifodalanagan propozitsiyaning soʻzlashuvchilarga tushunarli boʻlishi uchun bugina kifoya qilmaydi. Buning uchun soʻzlashuvchilar vaqtini xushnud oʻtkazayotgan maʼlum guruhlar haqida va bu guruhlarining holati roʻy berayotgan maʼlum makon va zamon haqida umumiy bilimga ega boʻlishlari lozim boʻladi. Chunki dunyodagi barcha odamlar vaqtini xushnud oʻtkazishi mumkin emas. Demak, yuqoridagi jumla aniq shaxslar, aniq makon va zamon bilan bogʻlangan boʻlishi kerak. Jumla orqali ifodalanayotgan propozitsiyaning nutq vaziyati bilan ana shunday munosabatini oʻrganish jumlaning pragmatika tomonini tashkil qiladi. Pragmatikaga semantika masalalarini oʻrganish kuchaygan bir paytda eʼtibor berilishi bejiz emas. Chunki semantikaning tekshirish koʻlami gʻoyat kengayib ketganligi tufayli uni bir oz yengillatishga, maʼnoning kontekst bilan bogʻliq qiomidan xalos qilishga toʻgʻri keldi. Natijada pragmatika semantikadan ajralib chiqadi. Nutq vaziyati bilan kontekst pragmatik tadqiqotlarning asosini tashkil qiladi. Shuning uchun ham sintaktik qurilma ifodalagan propozitsiyaning soʻzlashuvchilarga tushunarli boʻlishi uchun nutq vaziyati yoki kontekst zarur boʻlgan joida pragmatikaga ehtiyoj ortadi. Bu quyidagi hollarda roʻy beradi:

- 1) jumla tarkibida sen, hatto, faqat, hozir singari deskriptiv boʻlmagan («ichi boʻsh») soʻzlar ishtirok etganda. B.Rasselning taʼkidlashicha, deokriptiv soʻzlar tahlili semantika tomoniga, deskriptiv boʻlmagan soʻzlar tahlili esa pragmatika tomoniga «tortadi». Uning koʻrsatishicha, koʻk yoki chiroq soʻzlarini toʻgʻri qoʻllash uchun eng muhim narsa tildan tashqaridagi obʼektni tanlashda adashmaslik boʻlsa, sen, faqat, hatto singari soʻzlarni toʻgʻri qoʻllash uchun pragmatik qurshov haqidagi maʼlumot gʻoyatda zarur boʻladi;
- 2) jumla kishilar oʻrtasidagi aloqa jarayonida vujudga keladi. Shuning uchun ham ularning har birida shaxsning izi oʻz ifodasini topadi. Chunki «til — borliqning uyi», unda insoniyatning maʼnaviy, ruhiy olami aks etadi . Jumla mazmunini soʻzlovchi bilan uzviy bogʻlab turgan soʻzlar ham pragmatikaning tadqiqot obʼektidir. Bevosita modusni ifodalovchi kirishlar, baho bildiruvchi soʻz va vositalar sintaksisning pragmatika tomoni orqali oʻrganiladi;
- 3) insonning subʼektiv ruhiyatini aks ettiruvchi diskurs ham pragmatiksning oʻrganish doirasiga kiradi. E.Benvenistning fikriga koʻra, soʻzlovchi va

tinglovchiga taqozo qiluvchi va so'zlovchining tinglovchiga qandaydir yo'l bilan ta'sir qilish maqsadini aks ettiruvchi har qanday jumla diskurs sanaladi, Jumlaning ifoda maqsadga ko'ra turlari, ob'ektiv mazmun bilan ifodalangan shakl o'rtasidagi munosabat, shakl va mazmun o'rtasidagi tengsizlik holatining nutkdagi ta'siri kabi masalalar ham pragmatkaga kiradi;

4) «men» va «boshqalar» o'rtasidagi munosabatni ko'rsatuvchi nutqiy odat (etiket), hurmat ifodalash usullari ham pragmatikaning o'rganish sohasi sanaladi.

Har qanday gap shakl va mazmuy birligidan iborat butunlik bo'lishiga qaramasdan, yaqin yillargacha sintaktik tadqiqotlarda, asosan, gapning shakliy tomoniga z'tibor berilgan. Faqat ayrim o'rinlardagina (masalan, gapning ifoda maksadiga ko'ra turlarini belgilaydi, ikkinchi darajali bo'laklarning ichki tasnifida) mazmun tomoniga murojaat kilindi. Hozirgi kunda gap mazmunini o'rganuvchi mazmuniy sintaksis deyarli hamma tilshunoslar tomonidan e'tirof etilgan bo'lsa ham, ammo mazmuniy sintaksis maqomi masalasida bir xillik yo'k, ular orasida ikki karama-qarshi yo'nalish ajralib turadi. Biriichi yo'nalish tarafdorlari gapning zaruriy unsurlarining grammatik ma'nosiga asoslanadilar. Bu yo'nalishda gapning har bir tuzilish tarixiniig umumiy grammatik ma'nosini topishga harakat qilinadi va tuzilish tarxining umumiy grammatik ma'nosi doirasida mazmuniy tuzilish aniqlanadi. Ularning fikriga ko'ra, mazmun grammatik shakllanmay, o'z holicha, mavjud bo'lmaydi. Shuning uchun gapning barcha sintaktik xususiyati gap mazmunining ifodachisi bo'lib xizmat qiladi. Gap mazmunini tuzilish tarxlari asosida tahlil qilish N.Yu. Shvedova asarlarida o'z ifodasini topdi.. Ikkinchi yo'nalish tarafdorlari gapning nominativ minimumi uzvlarining leksik ma'nolariga asoslanadi. Bunga muvofiq, gapning mazmuniy tuzilishi tuzilishi tarxlari doirasida emas, balki undan tashqarida ajratiladi. Tuzilish tarxlari va mazmuniy tuzilishi bir-biri bilan kesishmaydigan yonma-yon katorlarga teriladi. Bunday qarash O. I. Moskalskaya ishlarida namoyon bo'ladi 3. Mazmuniy sintaksisning kelishigi yutuqlari gapga nominativ vazifa bajaruvchi birlik deb qarashga olib keldi. II.D.Arutyunova gapga ob'ektiv borliqdagi voqeaning nomini ifodalovchi birlik spfatida yondashadi. Voqea propozitsiya atamasi bilai nomlanadi. Demak, gap propozitsiya nomi hisoblanadi va u predmet nomi bo'lgan so'zga karama-qarshi ko'yiladi. Predikat va voqea ishtirokchilari o'rtasidagi munosabat gapning mazmunini tashkil etadi.Voqea va uni ifodalovchi gap o'rtasidati munosabat ikki yo'nalishda — ifoda tomonidan ma'no tomoniga qarab va aksincha, ma'no tomonidan ifoda tomoniga qarab o'rganiladi. Birinchisi, nutqiy faoliyatdagi tushunish hodisasini, ikkinchisi esa ifodalash hodisasini namoyon qiladi. Bunga muvofiq, mazmuniy sintaksisda ham o'zaro bog'langan va ayni paytda yo'nalishiga ko'ra bir-biriga zid bo'lgan ikki qarash: semasiologiya va onomasiologiya ajratiladi Birinchisi, ma'lum sintaktik birlik nimani ifodalashini, ikkiichisi ma'lum vokea kandan ifodalanganini o'rganadi.Birinchi yo'nalish gap ma'nosi ob'ektiv borliq bilan bog'langanligi uchun voqeani, vaziyatni aniqlashga va tahlil qilishga alohida ahamiyat beradi. Tahlilning bu tomonini gapning denotativ yoki nominativ aspekti deyiladn.Imo-ishora tilida so'zlarning asosiy tartibi bo'yicha juda kam tadqiqotlar mavjud. Mazkur masalani o'rganish G. L.

Zayseva, V. Kimmelman³⁴ tomonidan amalga oshirildi. Galina Lazarevna **imo-ishora tilining** sintaksisini sub'ekt–ob'ekt–predikat nuqtai nazaridan tahlil qilish samarasiz degan xulosaga keldi. V. Kimmelmanning tadqiqotiga ko'ra, hozirda imo-ishora tilida qat'iy so'z tartibi mavjud emas. Biroq, boshqalarga qaraganda tez-tez sodir bo'ladigan ba'zi holatlar mavjud. V. Kimmelman buni ko'rsatdiki, hozirgi vaqtda biz **imo-ishora tilida** ikkita asosiy so'z tartibi haqida gapirishimiz mumkin: oddiy va moslashgan fe'llar: bilan ularga predmet-predikat-to'ldiruvchi; klassifikator konstruksiyalari bilan: ularga predmet-to'ldiruvchi predikat kiradi.

Jonli to'ldiruvchilar kesim-to'ldiruvchi tartibini, jonsizlar esa to'ldiruvchi-kesim tartibini afzal ko'rishadi.

Imo-ishora tilidagi sifatlar o'zlari murojaat qilgan otga moslashish ehtimoli ko'proq. Biroq, umuman olganda, sifatning pozitsiyasini leksik jihatdan aniqlash mumkin. Shunday qilib, sifatlari deyarli har doim otdan oldin turadi.

Imo-ishora tilidagi ravishlar ko'pincha fe'ldan oldin. Vaqt va joy ravishlari odatda gapning boshida topiladi va harakat tarzining ravishlari fe'ldan oldin darhol joylashgan. Ravish o'rni leksik jihatdan o'zgarishi mumkin. Maslan, UYGA ravishi deyarli har doim fe'ldan keyin turadi. MUMKIN va TA'QIQLANADI fe'llari to'be so'zdan keyingina uchraydi. XOXLAMOQ fe'li esa odatda to'be so'zgacha turadi.

Ko'pincha potensial modal so'zlar takrorlanadi

Ko'plik sonni ifodalash usullari

RITda son tushunchasi quyidagi **asosiy usullarda** uzatiladi:

1. Analitik, nominativ imo-ishoraga maxsus imo-ishora qo'shilganda: *ko'p, turli xil, yoki, xilma-xil*. Masalan: *idishlar = juda ko'p idishlar. Sizga idish-tovoq kerak bo'ladi = sizga juda ko'p idishlar kerak bo'ladi. Ovqat pishirish kerak = turli xil ovqatlar bo'lishi kerak. Daraxtlar o'sdi = daraxt o'sadi;*

2. Nominativ imo-ishorani bir qo'l bilan yoki ikkinchi qo'l qo'shib takrorlash: *likopchalar sotib olish kerak, likopchalar. Ko'p odamlar keldi = odam, odam, odam keldi* (odam ishorasini navbat bilan ikkala qo'lda ko'rsatish). *Daraxtlar o'sdi = daraxt, daraxt, daraxt.*

Agar imo-ishora ikki qo'lli bo'lsa, unda imo-ishora ikki qo'l bilan bir necha marta takrorlanadi. Xuddi shunday, nominativning bir yoki ikki qo'lli imo - ishorasini takrorlash ham vaqt davomiyligini anglatishi mumkin, masalan: "gaplashmoq", "gaplashmoq", "gaplashmoq", "turmoq", "turmoq", "turmoq", "qaramoq", "qaramoq", "qaramoq".

3. Nominativ imo-ishorani umumlashtiruvchi bilan almashtirish. Masalan: Konsertga ko'p odamlar keladi= konsert, **olomon**; odamlar kelmoqd = **odam, yig'imoq**; daraxtlar o'sdi = **o'rmon (park)**. **Ertalabdan kechgacha = suhbat, tiling elkada turmoq.**

Muayyan ma'noni farqlash kontekst yordamida amalga oshiriladi. Konsituatsiya bilan chambarchas bog'liqlik imo-ishora tilining ko'plab morfologik birliklari tuzilishining o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi.

³⁴ Kimmelman V. I. Rus imo-ishora tilidagi asosiy so'z tartibi. M.: RGGU, 2010.

Shunday qilib, tushunchalar mos ravishda "odamlar", "daraxtlar" yoki "suhbatlashish" "uzoq vaqt" ma'nolarini ifodalaydi, bularning barchasi konsituatsiya bilan yaqin aloqani ko'rsatadi. Ikkinchi holatda ma'lum bir ma'noni farqlash konsituatsiya kontekstidan foydalangan holda amalga oshiriladi. Shuningdek, u imo-ishora tilining ko'plab morfologik birliklari tuzilishining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi.

Tegishlilik ma'nosini ifodalash usullari

Imo-ishora tiliga mansublik ma'nosi uch xil ifodalanadi:

1. **Tegishlilik, tegishli bo'lish** uchun maxsus imo-ishoradan foydalanish. Masalan: *ayolning sumkasi = uning sumkasi*
2. Imo-ishoralardan foydalanish mening, sening, sizning, bizning va hokazo. Masalan: *Menga sizning taklifingiz yoqdi = men, sizning, taklif, yoqmoq. Bu sizning so'zlaringiz = bu, sizning, so'zlar. U mening onam = u, mening, ona. Farzandlarga qarash kerak = bolalar, qarash, kerak.*
3. Potensial tegishlilikni ifodalash orqali, ob'ekt va sub'ekt o'rtasidagi tegishli munosabatlar hali amalga oshirilmagan bo'lsa, masalan, *onaga sovg'a, bolalar uyi uchun o'yinchoqlar* va boshqalar. Mazkur nominallar maxsus maqsadli imo-ishora yordamida uzatiladi. Masalan: *onam uchun sovg'a sotib oldim = sovg'a, sotib oling, onam, uchun. Men bolalar uyi uchun o'yinchoqlar sotib oldim = o'yinchoqlar, men, sotib olaman, bolalar uyi, uchun.* Mazkur imo-ishora bilan mulohazalarda imo-ishoralar tartibi boshqacha bo'lishi mumkin: *men bolalar uyi uchun sotib olmoq, onamga sovg'a sotib olmoq.*

Shunisi muhimki, *sening, uning, atalgan* kabi imo - ishoralarni aloqani konsttuatsiya qilish bilan bog'liq, ya'ni nutq odatda suhbatdosh real joylashgan tomonga qaratiladi (to'g'riga, o'ngga, chapga, qayergadir). Agar ob'ekt mavjud bo'lmasa, imo-ishora "uchinchi shaxs" ma'nosida ko'zda tutiladi.

Savol so'zlari. So'roq gaplarning tuzilishi

So'roq gaplarda savol so'zi odatda gapning oxiriga qo'yiladi.

So'roq so'zlarini yetkazish uchun **kim, nima, qayerda, qanday** va boshqa so'roq so'zlaridan tashqari, so'roq mulohazalarini uzatish uchun "so'roq" nomanual komponentq bo'lgan, mimikasi, bosh harakati, ko'z ifodasi, qosh ko'tarish va boshqalarning bo'lishi juda muhimdir.

1. Umumiy savol (javob "ha - yo'q"): *Siz non sotib oldingizmi? = Hamma nonni sotib olasizmi?*

2. Maxsus savol: *Nega u kelmadi? = ko'rsatish ishorasi + odam kelmoq yo'q nega? Kim bu odam? = ko'rsatish ishorasi + qayerdan/ko'rsatish ishorasi + kim?*

Maxsus savolni uzatishda nomanual komponent ham muhimdir.

3. muqobil savollar (yoki - yoki): *choy yoki qahva ichasizmi? = Choy? Qahva? + imo-ishora yoki; singlingiz yoki akangiz bormi? = singil yoki aka siz bor?*

Muqobil (qahva-choy, singil-aka) ni ko'rsatish uchun savolning roli nomanual komponent tomonidan amalga oshiriladi.

Imo-ishora tilida inkor ifodasi

- 1) imo-ishora tilida odatiy muntazam inkor etishda salbiy marker (ma/ emas yuklamasi) har doim inkor qilingan so'zdan keyin joylashtiriladi. Bundan tashqari,

inkor qilingan soʻz ham ot, ham sifat, ham feʼl boʻlishi mumkin, masalan, kirmaydi – kirdi emas.

2) Nomuntazam inkor hodisasi ham mavjud (V. Kaimmelman atamasi), salbiy feʼl, ravish salbiy yuklamasiz imo-ishora bilan ifodalanganda. Imo-ishora tilida bunday tartibsiz rad etishning butun guruhi mavjud:

Bilish - bilmaslik
Xohlamok – xohlamaslik
Tushunish-tushunmaslik
Qodir boʻlish-qodir boʻlmaslik
Ishonish ishonmaslikdir
Berish – bermaslik
Yeslash-eslamaslik
Bu mumkin – bu mumkin emas
Bu mumkin-imkonsiz
Bu kerak – kerak emas
Foydali-foydasiz

3) Ivanchenko V. A. tomonidan S.I. Burkova³⁵ rahbarligida oʻrganilgan biror narsa (ekzistensial inkor) yoʻqligini koʻrsatuvchi jumalarda inkor quyidagi imo-ishoralar bilan ifodalanishi mumkin:

- Kaft boʻynidan shiddat bilan harakat qiladi va bir vaqtning oʻzida mushtga yopishadi (R. N. Fradkinaning "gapiradigan qoʻllar" lugʻatida bu imo-ishoraning maʼnosi berilgan - "defitsit");
- Kaft iyak oldida, oʻng tomonga harakat (yoʻqlik ishorasi);
- Kaft pastga tushiriladi va chapga va oʻngga aylanadi (boʻsh ishorasi),

Imo-ishora tilida subʼekt-obʼekt munosabatlari

Turli morfologik maʼnolarni bajarish usulini (lokalizatsiya, yoʻnalish va harakat sifati) oʻzgartirish orqali yetkazishga qodir boʻlgan imo-ishoralar koʻpincha paradigmalar hosil qiladi. Paradigmaga bir xil konfiguratsiyaga ega, umumiy asosiy maʼnoga ega, lekin ularni bajarish usuli bilan farq qiluvchi bir qator imo-ishoralar kiradi. Mavzu-obʼekt munosabatlari-bu imo-ishora yoʻnalishi bilan ifodalangan harakat kim yoki kim uchun amalga oshirilayotgani haqidagi xabardir. Harakatning turli yoʻnalishlari subʼekt va obʼektning rollarini farqlash imkonini beradi: oʻzidan harakat - oʻziga harakat, mavhum obʼektga va hokazo: *Qaramoq - menga qaramoq - tomosha qilmoq – tekshirmoq – atrofga qaramoq*; imo-ishoraning oʻzidan uzoqlashishi uning boshlangʻich shakliga toʻgʻri keladi, koʻplik maʼnosini ifodalashda harakat yoʻnalishi, konfiguratsiya holati, harakat yoki oʻziga qarab harakat yoʻnalishi oʻzgaradi; yoki ikkita qoʻl bir-biriga qarab harakatlanadi; yoki ular chapdan oʻngga dumaloq harakat yoki yuqoridan

³⁵Ivanchenko V.A. Бытийные описания в русском жестовом языке URL: file:///C:/Users/Tolyan/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/s052-008%20(3).pd

pastgacha harakat qilishadi. Huddi shu kabi *menga yordamlashmoq- unga yordam bermoq – o‘zaro yordam, aytmoq–menga aytmoq – hammaga aytmoq; men aytaman – menga ayting – kimgadir aytish; majburlash – men majbur bo‘ldim – ularni majbur qilmoq*. Shunday qilib, ko‘plab imo-ishoralarni bajarishda sub’ektlar va ob’ektlarning rollari taqsimlanadi.

Mazkur imo-ishoralarning har biri ma’lum bir sifatning harakatini tegishli tarzda o‘z ichiga olishi mumkin, ya’ni bu bir qator morfologik ma’nolarni ifodalash uchun zarurdir. Masalan, *men qaradim, nazar soldim*. Ular to‘satdan, bir marta yoki sekin harakatda, biroz kechikish bilan, kattaroq amplituda bilan bajarilishi mumkin va keyin, aytaylik, uzoq vaqt tomosha qilishni ko‘rsatishi mumkin. Shunday qilib, aspektual qadriyatlar uzatiladi, harakatdagi bir martalilik-takroriylik va hokazolar qarama-qarshi qo‘yiladi.

Shuningdek, imo-ishoralarni lokalizatsiyalash bevosita kelishuvga bog‘liq. Imo-ishoralar neytral bo‘shliqda yoki haqiqiy suhbatdoshning joylashgan joyiga qarab joylashtirilishi mumkin: o‘ng, chap, yuqori, pastki. Masalan: imo-ishoralar yuqoridan pastga tomon bajarilishi mumkin: *Men quyida kimgadir yoki biror narsaga qarayman; siz menga yuqoridan yoki menga pastdan qarab turibsiz*. Konsituatsiya imo-ishorani bajarishning o‘ziga xos usullarini belgilaydi (rol o‘zgarishi): *U menga qaradi. Men unga u yoki bu tarzda qaradim; men unga baqiryapman: "pastga tushing!"*(yuqoridan kelgan narsa imo-ishora); *qayerga tushdingiz? O‘zingiz chiqasizmi?* (quyidagi ob’ekt pastga ishoradir).

Imo-ishoralar umumiy ma’noga ega va bunday imo-ishoralarning konfiguratsiyasi bir xil, lekin ular harakatni bajarish usuli (lokalizatsiya, yo‘nalish va sifat) bilan farqlanadi. Shunday qilib, ular turli xil morfologik ma’nolarni yetkazadilar.

Shunday qilib, imo-ishorani bajarish usullarining o‘zgarishi: uning kinetik moddasi (moddaning xususiyatlari); **Imo-ishora tilida** mulohazalarining konsituatsiya bilan yaqin aloqasi, funksional maqsadning o‘ziga xos xususiyatlari ifodalanadi. Imo-ishorani bajarish usulini o‘zgartirish imkoniyati va uning imo-ishoralarning motor-fazoviy xususiyatlari va ularning konsituatsion ma’nolari o‘zaro bog‘liq va o‘zaro bog‘liq bo‘lgan kompleksni ifodalovchi paradigmalarni shakllantirish qobiliyati RIT morfologiyasining eng muhim xususiyati hisoblanadi.

Sifat qiymatlari

Imo-ishora tilida taqqoslash darajasining ifodalanishiga ham turli yo‘llar bilan erishiladi.

1. imo-ishoraning o‘zgarishi: *chiroyli, yanada chiroyli, yanada chiroyli =rasm chiroyli-rasm chiroyli yaxshiroq-rasm ajoyib*.
2. JUDA, YaXShIROQ imo-ishoralarni qo‘shish: *dengiz ko‘k-dengiz juda ko‘k – dengiz super ko‘k, surat chiroyli =surat chiroyli yaxshiroq*.
3. ikkinchi qo‘lni qo‘shish - *dengiz ko‘k - ko‘k*.
4. harakatning tabiatini o‘zgartirish: *dengiz ko‘k-dengiz ko‘m-ko‘k*.

Imo-ishora tilida nafaqat sifatlarni, balki fe’llarni ham taqqoslash darajalari mavjud: yugurish, juda tez yugurish, boshi bilan uchish va hokazo.; bu yerda harakatning tabiati, imo-ishoraning bajarilishi o‘zgaradi:

- imo-ishorani va ijro tabiatini o'zgartirish: *yugurish – tez yugurish – uchish; tabassum – kulish – dumalab qolish.*

Taqqoslash darajalarini to'g'ri ifodalash uchun eng muhim element nomanual komponent (mimikasi) hisoblanadi.

Miqdor qiymatlari

Raqlar imo-ishora adabiyotida dastlabki asarlardan beri eslatib o'tilgan. O'ziga xosligi tufayli shu nom bilan yagona fonologik birlikka birlashadi. Bu odatda raqlarning qo'shilishi deb ataladi: uch yil (yosh haqida); uch yil (oldin); uch kilogramm; bir so'm, ikki, uch dona va boshqalar. - o'n so'm; uch dona; ikki soat (uchrashuv vaqti haqida); ikki soat (harakat davomiyligi haqida); besh daqiqa; to'rt oy; ikki kishi (ikkala) va boshqalar.

Miqdorni bildiruvchi imo-ishoralar guruhi mavjud va har bir (1, 2 ...), kichik guruh 11 dan 19 gacha (11, 12 ...), o'nlab (10, 20 ...), yuzlab (100, 200 ...) miqdor birliklarini bildiradi, tegishli konfiguratsiyalar (3, 13, 30, 300 va hok.) ning umumiyli yoki o'xshashli bilan ular harakat tabiati, aniqrog'i yo'nalishi, sifati bilan farqlanadi.

Bir leksik kichik guruhda imo-ishoradagi harakat xarakteri bir-biriga to'g'ri kelishi va turli kichik guruhlariga tegishli imo-ishoralarda harakat xarakteri boshqacha bo'lishi xarakterlidir. Guruhda paradigmalarning bir nechta kichik guruhlari mavjud, masalan: guruhda soat yetti (3 yil, 3 oy, 3 hafta va boshq.). Imo-ishoralar harakatining tabiati yosh va yillardagi vaqt davri, ma'lum bir vaqt (hozir soat 3) va soatlardagi vaqt davri; xarajat; vazn va boshq. ga nisbatan farq qiladi.

Mening qizim uch yoshda; festival uch yil oldin bo'lgan; narxi atigi bir so'm; o'n so'm qarz berib tur; uchta bo'lak qoldi; men buni sizga ikki soat aytdim; besh daqiqa kuting; biz to'rt oy kutdik; siz va men birga boramiz; to'rttamiz liftga kira olmaydi va hokazo.

Iboralarning sabab va boshqa ma'nolari

Imo-ishora tilidagi **sababiy iboralar** shunday tuzilganki, odatda shart va sabab imo-ishoralari birinchi o'ringa qo'yiladi, so'ngra gapning asosiy, asosiy qismi qo'yiladi. Bu yerda ham nomanual komponent juda muhimdir. Masalan: *agar erim ertaga ishdan erta kelsa, biz sayrga boramiz = ertaga, er, erta, ish, qaytib kelmoq, men, boraman, birga yuraman. Men maoshimni olganimda qarzni albatta to'layman = maosh, olmoq, albatta, ishonch hosil qilmoq, qarz, qaytarmoq.*

Vaqt qiymatlarini ifodalash usullari

Vaqt qiymatlari ikkita asosiy usulda ifodalanadi:

- nominativ (Bosh kelishik)³⁶imo-ishoralar: **bor edi, bor, bo'ladi**. Shu bilan birga, **BOR** ishorasi hozirgi zamon harakati, qoida tariqasida, ishlatilmasligini ko'rsatish uchun ishlatiladi;
- vaqtni ko'rsatadigan imo-ishoralar nominativ imo-ishoraga qo'shiladi: **kecha, ertaga, bir haftadan keyin** va hokazo, Masalan: *Siz ma'lumot to'pladingizmi? = Yordam, siz hamma narsani yig'moqchimisiz? Men uni*

³⁶ Jerebilo T.V. Lingvistik atamalar lug'ati. Izd. 5-e, ispr. i dop. – Nazran: OOO «Pilgrim», 2010. – 486 s. – S. 220

hali yig'madim. = Yordam, to'plash, erta. Men hamma narsani to'plashim mumkin. Men ma'lumot to'playman, bu bo'ladi. Men, albatta, ma'lumot to'playman, bu edi. Men, yordam, to'plash, bir hafta, orqali. Ertaga ma'lumot to'playman. Men, yordam, to'plash, kecha, hamma narsa. Men, albatta, edim. Men, albatta, qilaman. Men uzoq vaqtdan beri dars beraman. Men, ish, kecha, men, ish, ertaga; men kelaman, kechagi kun, men, kelaman, ertangi kun. Men bir daqiqada tashrif buyuraman.

- agar harakat juda uzoq vaqt oldin yoki aksincha, nisbatan yaqinda sodir bo'lgan deb baholansa, imo-ishora o'rniga Mazkur maxsus imo-ishoralar ishlatilgan. ancha oldin, yaqinda va hokazo. Men, ancha oldin, yurmoq. Men, yaqinda, yurmoq.

Imo-ishora tilida shuningdek, yaqin kelajak, suhbat paytidan boshlab ba'zi harakatlarning bir vaqtda bo'lishi kabi nozik vaqtinchalik qadriyatlarni ifodalash uchun maxsus vositalarga ega. Birinchi holda, mulohazaga yaqin kelajak uchun imo-ishora kiritilgan. Masalan: Osmon qoraygan, har daqiqada yomg'ir yog'adi = daraza qaramoq qoraymoq yaqin vaqt yomg'ir yog'moq. Men ish bormoq hozir-hozir. Osmon qora yaqin yomg'ir. Quyosh botmoq qorong'u yaqin. Men ish bormoq hozir-hozir.(bir vaqtda)

Imo-ishora tilidagi oddiy va murakkab gaplar

Uning turiga ko'ra **Imo-ishora tilida** gaplarini ikki sinfga bo'lish mumkin: oddiy va murakkab. Oddiy gaplar sinfiga eng keng tarqalgan konstruksiyalar ikkita imo-ishorani bir vaqtning o'zida bajarish bilan sintagmalarni va konsitativ gaplarni o'z ichiga oladi. *Nima? Nima uchun? Qanday bilaman? Bu yerdan chiqing! Menga kelasizmi? Ertaga sizga yaxshi tashrif buyuraman. Bu hammasimi?*

Imo-ishora tilida adabiy tiliga qaraganda erkinroq) aloqa holati bilan chambarchas bog'liq. Murakkab gaplar sinfiga quyidagilar kiradi: bog'lanmagan gaplar, erkin ulanish ulanishlari bo'lgan konstruksiyalar, aralashuvli gaplar. Mazkur gaplar va so'zlashuv nutqining o'xshash sintaktik birliklari tuzilishi jihatidan o'xshashdir. Bu ularning kommunikativ funksiyalarining umumiyligi bilan bog'liq. Bog'lanmagan murakkab gaplar . Bunday murakkab gaplarda predikativ qismlar o'rtasidagi semantik munosabatlar ularning mazmuniga kiritilgan. Kasaba uyushmalari va boshqa morfologik ko'rsatkichlar yo'q. Kasaba uyushmalari bu munosabatlarni namoyon qiladi. Ma'nosi bilan birga, nutqning tarkibiy qismlariga kiritilgan munosabatlarning ma'nosi kelishuv bilan belgilanadi.

Qizcha imtixonida "2" olgani uchun yig'ladi = qizcha yig'lamoq imtixon "2".

Imo-ishora tilida sintaktik aralashuv bilan erkin ulanish va so'zlash aloqalari bo'lgan konstruksiyalar

G. L. Zayseva³⁷ tomonidan olib borilgan tadqiqotlar imo-ishora tilida erkin ulanish va sintaktik aralashuv bilan aytilgan konstruksiyalar mavjudligini ko'rsatdi.

³⁷ Zayseva G.L. Jestovaya rech. Daktilologiya: Ucheb. dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy. -- M.: Gumanit. izd. tsentr VLADOS, 2000. - 192 s.

Erkin ulanish ulanishlari bo'lgan gaplar "*Erkin qurilish*"ni o'z ichiga olganligi bilan farq qiladi. U asosiy qism bilan bir butunni tashkil qiladi va murakkab gapda turli joylarni egallashga qodir.

Misollar keltiramiz (erkin qurilish ta'kidlangan).

a) kecha men barmog'imni kesib oldim va qon oqadi =

Kecha men qonadi barmoq kesib oldim =

Kecha barmoq qon oqmoq kesib olmoq va boshq.;

Imo-ishora tilida

b) bolakay shar uchib ketmoq esiz yig'lamoq =

bolakay esiz shar uchib ketmoq yig'lamoq va boshq.;

v) qizaloq pol yuvmoq kerak toza mato =

qizaloq pol kerak toza yuvish mato =

qizaloq mato kerak pol yuvish toza va boshq.

Sintaktik aralashuv-bu ikkita predikativ konstruksiyani bir butunga birlashtirishning maxsus turidir. Bu konstruksiyalar bir-birining ustiga shunday joylashtirilganki, ularning umumiy bo'laklari ko'rinadi ,masalan (umumiy bo'laklari belgilangan):

Og'zaki nutq

a) men sizni metro yaqinida kutaman va siz bilan uchrashaman;

Imo-ishora nutq

a) ayol katta ikkita itni ovqatlantirish;

Sintaktik aralashuv bo'shashgan aloqa muhitida nutqning tayyor emasligidan kelib chiqadi. Bu yerda gap chiziqli ravishda, ya'ni bir a'zodan boshqasiga o'tadi. Ma'ruzachi nutqni to'xtatmasdan yangi konstruksiyani boshlash uchun nutqning birinchi qismining oxirgi atamasidan foydalanadi.

Imo-ishora tilida ekvivalentsiz lug'at va leksik ma'nolar

Imo-ishora tilida, boshqa tillarda bo'lgani kabi, so'z boyligini ekvivalentli va ekvivalentsizlarga bo'lish mumkin. Ekvivalentli lug'at faqat o'zbek tilida qo'llaniladi. Masalan: **bor** ishorasi sinonimlari - **bu mumkin emas, men sizga bermayman, kuchingiz yo'q, uni yolg'iz qoldiring** va boshq. Ekvivalentsiz leksika imo-ishoralarning katta guruhi ichiga olgan. Bunda bir ishora bir iborani, jumlani, tushunchani bildirishi mumkin; aniqrog'i, bitta imo-ishora munosabat, kayfiyat, tuyg'uni ifodalaydi: **uyda yo'q ekan; o'zinikida turib olmoq, olqishlar orasida, o'ta zerikarli, bir oz mudrab olidim** va hokazo.

Mazkur imo-ishoralar imo-ishora tilini o'rganish va teskari tarjimada eng katta qiyinchilikni anglatadi. 280 dan ortiq bunday leksemalar mavjud bo'lib, ba'zi imo-ishoralarni o'zbek tiliga iboralar yoki frazeologik birliklar bilan tarjima qilish mumkin, ammo bu imo-ishoralarning aksariyati imo-ishora tarjimoni uchun qiyin bo'lgan uzoq semantik tarjimaga ega.

Savol va topshiriqlar

1. Imo-ishora nutqi segmentasiyasiga o'zbek imo-ishora tilining lingvistikasi mazmunini yoriting
2. Imo-ishora tilining lingvistikasi nimani o'rganadi?
3. Birinchi marta imo-ishora tilining morfologiyasi V. Stouki tomonidan qanday tasvirlangan?
4. V. Stouki imo-ishora tilining morfologiyasi necha sinfga bo'lingan?
5. Kaftning konfiguratsiyasi, kaftning yo'nalishi, ijro joyi-lokalizatsiyalash, harakatning tabiati va yo'nalishi kabi komponentlarni tavsiflang.
6. Bir qo'lli va ikki qo'lli imo-ishoralarni tavsiflang.
7. Tasvirlovchi imo-ishoralarni tavsiflang.
8. Imo-ishora tili Fazoviylik va bir xillikni yoriting.
9. Imo-ishora tilidagi intonatsiyani yoriting.
10. Imo-ishora tilida ifoda vositalarini yoriting.
11. Imo-ishora notatsiyasi yoriting.
12. Stouki notatsiyasida imo-ishoraning joyi imo-ishoraning nima bilan aniqlangan?
13. Imo-ishora nutqi segmentasiyasiga o'zbek imo-ishora tilining grammatikasi mazmunini yoriting
14. Semiotika asoschilaridan bo'lgan Ch. Morris semiotikasi nimani o'rganadi?
15. Sintaktik qurilma ifodalagan propozitsiyaning so'zlashuvchilarga tushunarli bo'lishi uchun nutq vaziyati qanday tashkil topadi?
16. Tilshunoslik tarixida sistemaviy-struktur tilshunoslikka qadar bo'lgan davr mazmunini yoriting
17. Imo-ishora tilida ko'plik sonni ifodalash usullarini yoriting.
18. Imo-ishora tilida tegishlilik ma'nosini ifodalash usullarini yoriting.
19. Imo-ishora tilida so'roq gaplarning tuzilishi bilan aniqlangan?
20. Imo-ishora tilida inkor ifodasi bilan aniqlangan?
21. Imo-ishora tilida sub'ekt-ob'ekt munosabatlari bilan aniqlangan?
22. Imo-ishora tilida sifat qiymatlari bilan tavsiflangan?
23. Imo-ishora tilida miqdor qiymatlari bilan tavsiflangan?
24. Iboralarning sabab va boshqa ma'nolarini yoriting.
25. Imo-ishora tilida sintaktik aralashuv bilan erkin ulanish va so'zlash aloqalari bo'lgan konstruksiyalar bilan tavsiflangan?
26. Imo-ishora tilida ekvivalentsiz lug'at va leksik ma'nolar bilan tavsiflangan?

IMO-ISHORA NUTQI SEGMENTASIYASINING AMALIY KURSI

Bunday hollarda ular berilgan lingvistik qurilmaning vazifasiga ye'tibor qaratadilar; va agar bu holda dialekt so'zlashuv nutqiga yaqin bo'lish funksiyasiga ega bo'lsa, u holda so'zlashuv nutqini rasmiylashtiruvchi vositalar yordamida kompensatsiya qilinadi.

Tavsifiy tarjima. Mazkur ko'p funktsiyali transformatsiya teskari tarjimaning turli holatlarida, ekvivalentsiz so'z, ibora, idiomaning ma'nosini yetkazish uchun ishlatiladi.

1) Soʻzning shakli deganda uning vizual tarzda idrok qilinadigan vizual qobigʻi tushuniladi.

2) Soʻzning mazmun tomoni deganda uning maʼnosi tushuniladi.

3) Grammatik dizayn tufayli soʻz soʻz shakllarini hosil qiladi.

4) Soʻz boshqa soʻzlar bilan qoʻshila olish qobiliyati tufayli soʻz birikmalarini hosil qiladi.

Lugʻat ustida ishlash bosqichlari:

1) Yangi leksik birliklarni taqdim etish bosqichi;

2) Semantizatsiya bosqichi (yangi leksik birliklarning maʼnosini ochish);

3) Yangi leksik birliklarni tushunishni nazorat qilish bosqichi;

4) Yangi soʻz va iboralarni oʻrganish va yodlash bosqichi;

5) Yangi lugʻatdan foydalanish va uni idrok etishga oʻrgatish bosqichi

Lugʻat ustida ishlash texnikasi

Leksik birliklarni boshlangʻich tayyorlash bosqichida quyidagilarni taʼminlash kerak:

- soʻz tasvirini idrok etishning toʻgʻriligi va aniqligi, tasvir va maʼno oʻrtasida mustahkam aloqa oʻrnatish;

- tovush va imo-ishora tillarining boshqa soʻzlari haqida maʼlumotni jalb qilish asosida soʻzni xotirada toʻgʻri lokalizatsiya qilish;

- yangi leksik birliklarning tinglovchilarga allaqachon maʼlum boʻlgan rus imo-ishora tilining boshqa soʻzlari bilan toʻgʻri va xilma-xil kombinatsiyasi.

Oʻquachilarning kommunikativ kompetentsiyaga erishish usullaridan biri leksik koʻnikmalarni rivojlantirishni oʻz ichiga olgan til koʻnikmalarini shakllantirish va takomillashtirishdir.

Leksik koʻnikma - bu leksik birlikni rejaga muvofiq va mahsuldor nutqda boshqa birliklar bilan qoʻshilish meʼyorlariga muvofiq tanlash, shuningdek, qabul qiluvchi nutqda avtomatlashtirilgan idrok etishva maʼno bilan bogʻlanishning avtomatlashtirilgan harakati. Quyidagi operatsiyalar leksik mahoratning asosi hisoblanadi:

- leksik elementni uzoq muddatli xotiradan ishchi xotiraga oʻtkazish (soʻzni eslab qolish);
- leksik birlikning oldingi yoki keyingisi bilan birikmasi;
- birliklarning tanlovi va kombinatsiyasining vaziyatga muvofiqligini aniqlash.

Til mahoratini shakllantirishning olti bosqichi mavjud :

1. soʻzni amal qilish jarayonida idrok etish;

2. soʻzning maʼnosini anglash;

3. soʻzni alohida yoki gap doirasida taqlid qilish;

4. soʻz bilan belgilangan obʼektlarni mustaqil ravishda nomlashga qaratilgan belgi;

5. birikma (soʻz yangi bogʻlanishlarga kiradi);

6. soʻzning turli kontekstlarda qoʻllanilishi.

Boshlangʻich zaxirani shakllantirish uchun nutqda tez-tez ishlatiladigan soʻzlardan foydalanish tavsiya yetiladi. Bu soʻzlarning kichik miqdori (700), bu

sizga oddiy jummalarni birlashtirib, oddiy monolog va dialoglar qurish imkonini beradi. Guruhning umumiy faoliyatiga asoslanib, mavzuning leksik tarkibi o'zgarishi mumkin, ammo asosiy leksik birliklarni majburiy o'rganish bilan. So'z boyligini to'ldirishda materialning tematik taqsimotidan foydalanish tavsiya yetiladi.

Sinfda lug'atni to'ldirishda o'qituvchi so'zlarni ko'rsatadi. Mustaqil ta'lim olishda o'quachilar lug'at va onlayn lug'atlardan foydalanishlari mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, har bir mavzudagi lug'at mazkur mavzu bo'yicha so'zlarning umumiy sonini tushunish uchun berilgan. O'qituvchi bu tartibda imo-ishora so'zlarini aytishga hojat yo'q. Bundan tashqari, dars mavzusini aniqlab, o'quachilarga mazkur mavzuni ochib beradigan iboralarni shakllantirishga ruxsat berish tavsiya yetiladi. Va shundan keyingina siz Mazkur iboralarni leksik birliklarga ajratib tahlil qilish mumkin. Shundan so'ng darhol mazkur so'zlarni va iboralarni birlashtirish, yangi jummalarni yaratish tavsiya yetiladi, ya'ni. Deyarli darhol o'quachilar imo-ishora tilining grammatik xususiyatlarini hisobga olgan holda lug'atdan foydalanishni boshlaydilar. Darsning ikkinchi yarmida o'qituvchi lug'at yordamida o'quvchilarning barcha so'zlarni ishlatganligini tekshirishi va yangi leksik birliklarni darhol tuzilgan matnlarga kiritishni taklif qilishi mumkin.

1-mashq Imo-ishora nutqi vositada so'zlarni ko'rsating

Mavzu. Odam

Yugurmoq	Tishlar
Kasal bo'lmoq	O'ynamoq
Katta	Qiziqarli
Olmoq	Qisqa
Qoshlar	Chiroyli
Qaramoq	Yemoq
Soch	Yolg'on
Ta'lim bermoq	Yuz
davolamoq, tuzatmoq	Peshona
Ko'zlar	Odamlar
Ahmoq	Kichik
Gapirmoq	Haroratni o'lchamoq
	Mumkin - mumkin emas
Ko'krak	Sochni yuvmoq
Dablar	Yuvmoq
Kelmoq	Oyoqlar
Bermoq	Burun
Qilmoq, ishlamoq,	Ajoyib
Uzoq	Barmoqlar
Mehribon	Xotira
Oshqozon	Ichmoq
Jonli.	Yelkalar
Yeslab qolmoq	Yomon
Yovuz	Chin

Orqa miya
Sakramoq
Ish
Qovurg‘alar
Kirpiklar
Qo‘llar
O‘tirmoq
Kuchli
Zaif
Yeshitmoq, tinglamoq
Uxlamoq
Orqaga
Turmoq
Aqlli
Yuzni yuvmoq
Yuvinoq
O‘rganmoq
O‘qimoq
Quloqlar
Rasm
Yurmoq
Yaxshi
Xohlamoq - istamaslik
Inson
Toza tishlar
O‘qimoq
His
Bo‘yin
Yonoqlar
Til

2-mashq. Imo-ishora nutqi vositada soʻz birikmalarni koʻrsating

KICHIK Kichkina odam. Kichik peshona. Kichik koʻzlar. Kichik lablar.

Kichik burun. Kichik yelkalar. Kichik boʻyin.

KATTA Katta odam. Katta burun. Katta koʻkraklar. Katta qorin.

UZUN Uzun oyoqlar. Uzun sochlar. Uzun barmoqlar. Uzun qoʻllar.

QISQA Qisqa boʻyin. Qisqa kirpiklar.

KUCHLI Kuchli odam. Kuchli oyoqlar. Kuchli qoʻllar.

ZAIF Zaif qoʻllar. Zaif umurtqa pogʻonasi. Zaif oshqozon. Zaif boʻyin.

AQLLI Aqlli odam. Aqlli yuz. Aqlli koʻrinadigan koʻzlar.

AHMOQ Ahmoq yuz. Ahmoq koʻzlar. Ahmoq odam.

MEHRIBON Mehribon qoʻllar. Yaxshi odam

MON Yomon odam. Yomon koʻzlar.

YAXSHI Yaxshi odam. Chiroyli lablar. Yaxshi til. Yaxshi tana.

YoMON Yomon odam. Yomon sochlar.

AJOYIB Ajoyib inson. Ajoyib figura.

QIZIQARLI Qiziqarli odam. Qiziqarli odam. Qiziqarli koʻzlar.

CHIROYLI Chiroyli inson. Chiroyli koʻzlar. Chiroyli yuz. Chiroyli qomat.

3-mashq Imo-ishora nutqi vositada gaplarni koʻrsating.

Yuvinishni xoxlayman. Tishalrimni yuvishni xoxlayman. Haroratimni oʻlchashni xoxlayman. Boshimni yuvishni xoxlayman. Choʻmilishni xoxlayman. Ovqatlanishni xoxlayman. Suv ichishni xoxlayman. Uxlashni xoxlayman. Turishni xoxlayman. Oʻtirishni xoxlayman. Yugurishni xoxlayman. Berishni xoxlayman. Olishni xoxlayman. Yotishni xoxlayman. Sakrashni xoxlayman. Oyogʻimni bosishni xoxlayman.

Yuvinishni xoxlamayman. Oʻtirishni xoxlamayman. Yugurishni xoxlamayman. Oʻynashni xoxlamayman. Uxlashni xoxlamayman. Yugura olmayman. Oʻynay olmayman. Ololmayman.

4-mashq Imo-ishora nutqi vositada hikoya tuzish

Bir paytlar qiziqarli bir odam yashagan: katta, baland boʻyli, keng yelkali, koʻkrak qafasi keng, kuchli qoʻllari va oyoqlari uzun. U yuradi va oyoq bosadi. Zoʻr yuguradi, sakraydi, oʻynaydi. Yuz esa qiziq emas: ingichka peshona, ingichka koʻzlar, ingichka lablar, keng qoshlar, qiyshiq burun. Chiroyli tabassum.

Inson aqlli, yaxshi va mehribon, ishlaydi, oʻqiydi, eslab qoladi. U odamlarni qanday davolashni oʻrganishni xohlaydi. U aytadi - u tarbiyalaydi: "Agar siz tishlaringizni yuvishni xohlamasangiz, tishlaringiz ogʻriydi", his qilmoq.

Mavzu: Hisob

1-mashq Imo-ishora nutqi vositada sonlarni koʻrsating.

a) 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10

b) 11, 12, 13, 14, 15.

v) 16, 17, 18, 19, 20

g) + (plyus), - (minus), x (ko'paytirish), : (bo'lish), = (ravno), () qovuslar, [] qovuslar

2-mashq Imo-ishora nutqi vositada sonlarni ko'rsating.

Notanish so'zlar daktillanadi

a) 10, 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1, 0

b) 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19 –toq sonlar

v) 2, 4, 6, 8, 12, 14, 16, 18, 20 – juft sonlar

g) $4+5=...$ $9-6=...$ $4 \times 6=...$ $10:4=...$

$7+2=...$ $10-3=...$ $9 \times 2=...$ $9:3=...$

3-mashq Imo-ishora nutqi vositada so'z birikmalarni ko'rsating.

1 ta avtobus; 2 ta tramvay; 3 ta mashina; 4 ta samolyot; 5 ta kema; 6 ta sanchqi; 7 qoshiq; 8 ta pichoq; 9 ta plastinka; 10 ta stakan; 11 ta stul; 12 ta stol; 13 ta stul; 14 ta shkaf; 15 ta divan; 16 ta ruchka; 17 daftar 18 ta kaft; 19 ta darslik; 20 ta qalam.

4-mashq Imo-ishora nutqi vositada sonlarni ko'rsating

a) 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100

b) 100, 90, 80, 70, 60, 50, 40, 30, 20, 10

v) 100, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900, 1000

g) 1000, 900, 800, 700, 600, 500, 400, 300, 200, 100

5-mashq Imo-ishora nutqi vositada sonlarni ko'rsating

a) 7, 17, 27, 37, 47, 57, 67, 77, 87, 97

b) 109, 219, 329, 439, 549, 659, 769, 879, 989

v) 13, 16, 19, 26, 39, 45, 50, 61, 74, 82, 99, 100

g) 111, 123, 314, 473, 590, 619, 716, 827, 1000

d) 1000, 1 000 000, 1 000 000 000

e) 2475, 5063, 17123, 349142, 5133218, 10634139

6-mashq Imo-ishora nutqi vositada gaplarni ko'rsating

Uzunlik o'lchovi

a) 1 km = 1000 m; 1 m = 100 sm; 1m = 10 dm; 1 sm = 10mm

Vazn o'lchovi

b) 1 t = 1000 kg; 1 kg = 1000 g; 1 ts = 100 kg

Vaqt

1 sutka = 24 soat, 1 soat = ... minuta, 1 minuta = ... sekunda

7-mashq Raqamlardan majburiy foydalanib gaplar tuzing

1. Mo'g'ul-tatar istilosi davrida shaharlarning 2/3 qismidan ko'prog'i vayron bo'lgan, deyarli 1/3 qismi tiklanmagan.

2. O'zbekistonning bug'doy, javdar, jo'xori eksportidagi ulushi taxminan 1/4, arpa - 2/3, makkajo'xori - 1/10, tuxum - 2/3 ni tashkil yetdi. Rossiya jahon yog'och bozoriga asosiy yog'och yetkazib beruvchi (32%) edi.

3. XX asrning 30-yillari oxiriga kelib. Toshkent shahar aholisining soni oshdi (18 dan 34% gacha).

4. Yirik shaharlarga aholisi 100 mingdan ortiq, o'rta - 50 mingdan 100 minggacha va kichik - 50 mingdan kam bo'lgan shaharlar kiradi.

8-mashq Raqamlardan majburiy foydalanish bilan gaplar tuzing

a) Merkuriy Quyosh atrofida 88 kunda, Venera 225 kunda, Yupiter 12 yilda, Saturn 29 yilda, Uran 84 yilda, Neptun 165 yilda aylanadi.

b) Tashkil yetilgan sanalar: Moskva - 1147, Novgorod - 859, Stavropol - 1777.

Tarixiy janglar sanalari - Muz jangi - 1242 yil, Kulikovo jangi - 1380 yil, Borodino jangi - 1812 yil.

Mavzu: Kalendar, vaqt qiymatlari

Bahor	Vaqt
Shamol	Yil
Tug'ilgan kun	Sovuq
Daraxtlar	Gullar
Yomg'ir	Soat
Issiq	Tun qorong'i.
Yashil	kechikish
Qish	Kechagi kun
Oltin	Kech
Yoz	Keyin, keyin
Barglarning tushishi	Indinga
Oy	
Daqiqa	
Bir hafta	Oylar:
Kuz	Yanvar
Tabiat (ob-havo, taqdir)	fevral
Sovuq	Mart
Qushlar	aprel
Oqim, daryo	may
Ikkinchi	iyun
Qor	iyul
kun	avgust
Yeritish	sentyabr
Issiq	oktyabr
O't	noyabr

dekabr

Hafta kunlari:

dushanba

seshanba

chorshanba

Payshanba

Juma

shanba

yakshanba

Vaqt qiymatlari:

iroda

edi, edi

Oqshom

Kecha

Uzoq vaqt oldin

kun

Yertaga

Hali erta (hali emas...)

Bugun hozir

Yertalab – yorug‘lik

so‘ng, keyingi, keyingi

1-mashq Tug‘ilgan kuningizni va qarindoshlaringizning tug‘ilgan sanasini ko‘rsating

2-mashq O‘rganilgan lug‘atdan foydalanib iboralar tuzing:

Sovuq bahor

3 soat yomg‘ir yog‘di

Qorli mart

O‘tkan hafta

Yertangi kun yakshanba

Yendi sayrga chiqamiz

Yeski do‘st

Deraza tashqarisida qor

Uydasovuq

Sakkiz hafta

Iyun ertalab

Yomg‘irli kechqurun

Bugun juma

Bir oyda 4 hafta bor

Tug‘ilgan kun qachon?

Bahorning qaysi oylari?

Yoz issiq bo‘ladi

Daryoga yaqin

3-mashq So‘z birikmalari tuzing. so‘z birikmalari yordamida izchil hikoya yozing

10 kun

Kechasi soat o‘n ikki

Kech kuz

Ikkinchi chorak

Kechagi kun tushda

Aprel dushi

Qor erib ketdi

Yertaga shanba

Yanvar ayozi

Chiroyli qor

Issiq kun

Salom, kuz

Nam oyna

Issiq dekabr

Payshanba kuni ertalab

Yertasiga; ertangi kun

Chorshanba kuni shamolli bo‘ladi

Dushanbagacha

Fevraldagi isish

Kecha tushdan bir kun oldin

Yerta tong

4 -mashq

Imo-ishora tilida jumlar tuzing.

Keyingi yil. Keyingi oy. Keyingi hafta. ertasiga; ertangi kun. Keyingi dars. Keyingi soat. erta sahardan. erta qish. erta soat (vaqt). Hali barglar sarg‘ayadigan

vaqt kelmadi. Hali yomg'ir yoqmadi. Avvalroq, keyin boshqalar. Kechqurun sovuq. Kech kuz shamoli. Siz kechikishingiz mumkin emas. Javoxir aka hech qachon kechikmaydi. Siz, Aqida Tursunovna, muntazam ravishda kechikasiz. Yana kech qoldingiz! Bu uzoq vaqt oldin edi. Darslar allaqachon tugagan. Valijon uzoq vaqtdan beri biz bilan emas edi. Hafta - 7 kun. Yaqinda tug'ilgan kun keladi. Kelajak bizga noma'lum. 3 yil o'tdi. O'tgan yili qish issiq edi, oldingi yil esa ayozli edi. Bugun havo qanday? O'tgan hafta sovuq kunlar bo'ldi. Bu yerda hozir sovuq. Hozir janubda issiq. Men issiqda ishlashni yaxshi ko'raman. Mart oyida 12 issiq kun bo'ldi. Yozda 3 ta oy bor. Kecha emas, bugun yomg'ir yog'di. Bugun havo shamolli, quyosh yo'q. Oy ko'rinmaydi. Butun osmon bulutlar ichida.

5-mashq

Imo-ishora tilida jumlar tuzing.

Bu yil bahor sovuq va kech keldi. Odamlar iliqlikni xohlashdi. Qor yog'di. Bahor kelishi bilan kunlar isidi - qor eridi, eridi, soylarda, daryolarda oqdi. Maysalar va daraxtlar yashil rangga kirdi - bu bahor! Bahorda yomg'irlar va momaqaldiroq boshlandi. Oltin kuz! Kuz faslida ertalab, tushdan keyin, kechqurun - xavo issiq bo'ldi. Kechalar qisqa, salqinlik yo'q. erta tongda issiq, kechqurun kech - issiq! Kechayu kunduz issiq! Kecha, kechagi kun, bugun, ertaga - issiq! Apreldan boshlab uch oy issiq. Endi menda bitta bulut bo'lishini xohlayman! Bir oz yomg'ir yog'sa edi! 15 daqiqa yomg'ir yog'sa salqin bo'ladi! O'tlar, daraxtlar, qushlar, odamlar yomg'irni xohlashadi! O'tlar, daraxtlar, qushlar, odamlar kuzda, qishni, bahorda yozni xohlashadi! Bu juda qiziqarli! Qishda ular iliqlikni xohlashadi. Bahorda yozni xohlaysizmi? Siz ham yozda qishni xohlaysizmi? Qiziqarli odamlar.

Mavzu: Umumqo'llaniluvchi so'zlar, tanishuv

Hamma narsa - hech narsa	Yerkak (erkak)
Ha-yo'q (ma'nosi: inkor yuklamasi)	Biz siz
Xayr. Salomat bo'ling	Bu kerak - kerak emas.
Uning - uniki (tegishli)	Mumkin emas
Bor (ma'nosi: bor), ega bo'lmoq,	Yo'q (yo'qligi)
Mavjudligi, zaxirada, joylashgan,	U
Joylashgan	Ular
Ayol (ayol)	O'zingiz - (siz o'zingiz)
Salom	O'z (o'z) - boshqa birovning
Tanishish	Ijtimoiy ish
Har.	Rahmat
Bu mumkin, ehtimol, imkoniyat	O'rtoq, do'stim
("Ha" degan ma'noni anglatadi) -	Bu, bu, qaysi
bu mumkin emas,	Men sizni
meniki sizniki (tegishli)	

Savol so‘zlari:

Kim bu?

Nima?

Qayerda?

Qayerda?

Qayerda?

Qachon?

Nima uchun?

Nega?

Necha dona?

Qanaqasiga?

Qaysi?

Kimniki?

1 -mashq

So‘roq gaplarni tuzish qoidalariga rioya qilgan holda so‘roq so‘z va olmoshlardan foydalanib so‘roq gaplar tuzing.

2-mashq

Imo-ishoralar yordamida savol iboralarini tuzing:

Bor (mavjud ma’nosida), bor, mavjud, mavjud, joylashgan, joylashgan, yo‘q (yo‘qligi), bo‘lgan – bo‘ladi – bo‘ladi; bo‘lmoqda (sodir bo‘lgan), bo‘lishi mumkin, ehtimol, imkoniyat (“ha” degan ma’noni anglatadi) – imkonsiz, imkonsiz, zarur – kerak emas, ijtimoiy ish, o‘rtoq, do‘st, tanish

3-mashq

Mavjud lug‘atdan foydalangan holda 1-mashqdagi savollarga javob bering (mavzular: Shaxs, kalendar, vaqt qiymatlari)

Mavzu: Oila

Buvijon

Katta kichik

Birodar

Sevib qolish

Diqqat – ye’tiborsizlik

Yosh – yillar

Tanishish

Ovqat tayyorlash)

G‘amgin – quvnoq

Qiz

Bobo

Bolalar

Qiz

Do‘stlashish

Amaki

Ayol

Taqiqlash - ruxsat berish,
erkinlik, iroda,

Demokratiya, qo‘yib yuboring

Tagavvul qilmoq, mahsulotlarni,
ovqatni

Dangasa - tirishqoq, intiluvchan

Sevish – sevmaslik

Bola

Ona

Yoshroq – kattaroq

Yosh - qari (keksa)

Erkak

Boshlash

Ota

Jiyan

Qiz jiyan

Ishlash - dam olish

Bola (kattaroq)

Go‘dak (chaqaloq)

Ota-onalar, qarindoshlar

Tug‘ilish

Yaqin atrofda, qo‘shnilar,
hamkasblar

To‘y

Oila

Opa

Aytmoq, javob bermoq	Xola
Tinglang – gapiring	Hurmat qilish
Qaramoq, ko‘rmoq, ko‘rsatmoq,	Qodir bo‘lmoq - qodir
Kuzatish, ko‘rmoq	bo‘lmaslik
So‘ramoq– javob bermoq	G‘amxo‘rlik qilmoq
Munozara qilish	O‘rganish - o‘rgatish - mashq
Qattiqqo‘l	qilish
O‘g‘il	

1-mashq

Barcha imo-ishoralarni (o‘tilgan mavzularga muvofiq) "a", "b" konfiguratsiyalarida ko‘rsating.

2-mashq

“Oila haqida intervyu” dialogini tuzing.

3-mashq

Topishmoqlarni Imo-ishora tili yordamida tarjima qiling

Qo‘lsiz, oyoqsiz eshik ochadi

Ikki onaning besh o‘g‘li bor, ularning hammasi bir xil ismli.

Ikki ota, ikki ona, ikki qiz - oilada nechta odam bor?

4-mashq Imo-ishoralar yordamida mantni ifodalang.

ALISHER NAVOIY

Alisher Navoiy 1441- yilning 9- fevralida Hirotshahrida tug‘ildi. U bolaligidanoq ziyrakligi, o‘tkir zehni, she‘r o‘qish va yodlash qobiliyati bilan ko‘pchilikning e‘tiborini qozondi. Alisher 10–12 yoshidanoq ilk she‘rlari bilan shoir va olimlarni hayratgasoldi. U davlat arbobi sifatida mamlakat va xalq farovonligi uchun kurashdi. Maktab, madrasa, shifoxona, kutubxonalar qurdirdi. Ariq va kanallar qazitdi. Ilm va san‘at ahliga rahnamolik qildi. 1476- yilda vazirlik vazifasidan iste‘fo bergach, o‘zining o‘lmasasarlari yaratdi. Alisher Navoiy 1501- yilning 3- yanvarida Hirotida vafot etdi.

5-mashq

Quyidagi so‘zlarning har birining barcha ma‘nolarini ochib beradigan kontekstli iboralarni tanlang: *turmush, bor, javob bermoq, boshlamoq, o‘qitmoq, katta*

6-mashq

Antonim imo-ishoralarni tanlang

Ish	Taqiqlash
Imkoniyatiga ega bo‘lish	Hafa
Yeshitish	Dangasa
So‘ramoq	Katta
Sevmoq	Kichik
Yosh	Diqqat

Mavzu: Uy, joylashuvi

Manzil, ko'cha	Ko'p narsa yetarli emas.
Olmoq- bermoq, topshiring	Mobil telefon
Hammom	Yuvish
Osilish - yiqilish.	Yoqadi - yoqmaydi.
O'chirish yoqish.	Oyna
Suv	Ochish yopish
Bajo keltiring	Qabul qilish
Yuqori past	Olib kelish
Gaz	So'rash - rad etish.
Tayyorlamoq	Bo'sh - to'liq, to'la, to'laqonli,
Berib yubormoq	bajarilgan
Hozirgi	Ta'mirlash, davolash, tuzatish,
Yeshik	tuzatish
Pul	Yorug' – qorong'i
Divan	Stol
Uy	Quruq – xom
Internet manzili	Televizor
Kvartira	Telefon
Xona	
Kompyuter	Tor erkin
Kreslo	Hojathona
To'shak, yotoqxona	yig'ishtirmoq
Sotib olish Sotish	xo'jain
Oshxona	soat (qo'lsoat, devor soati)
Chiroq, nur, porlash	toza kir
Narvon	Elektrichestvo
Sindirmoq - ta'mirlamoq,	
tuzatmoq	

1-mashq

Barcha imo-ishoralarni (tugallangan mavzular bo'yicha) "z", "5" konfiguratsiyalarida ko'rsatish

2-mashq

Imo-ishoralarning ma'nolarini ayting

Manzil, davolamoq, butun, qabul qilmoq, topshirmoq, aytmoq, kuzatmoq

3-mashq

Ishoralar yordamida antonimlar toping

Olmoq	Sotib olmoq
Osilmoq	Sindirmoq
Baland	Ko'p

Ochmoq
Ochib bermoq
Yer
So‘ramoq
Bo‘sh

Yorug‘
Quruq
Tor
Toza

4-mashq

Imo-ishora tilida gaplarni bayon eting

Yangi uy sotib oldik. Uyimiz 9 qavatdan iborat. Ko‘p qo‘shnilarimiz bor ekan. Bizning uyimiz 2 qavatda joylashgan. Uyimizni 5 xonasi bor. Yo‘laklar keng. Hammom va hojatxona mavjud. Oshxona 9 kv. metr. Uyimizda 2 kv. metr. balkon bor. Sizning uyingizda nechta xona bor?. Uyimiz uchun yangi kalit yasatishimiz kerak. Biz yangi muzlatgich sotib oldik. Uyimizda idishlarni yuvish mashinamiz yo‘q. Changyutgichimiz bor, lekin eski bo‘lsa ham yaxshi ishlaydi. Kecha biz soat, gilam, yangi chiroq sotib oldik. Uyimiz yonida yana 3 ta yangi uy qurilyapti.

5-mashq

Imo-ishora tilida o‘z uyi, xonasi haqida tariflash

Mavzu: Kiyim, ro‘zg‘or buyumlari

Ichkiyim
Bluzka
Oyoq buyumlar
Valenki
Sanchqi
Kovush
Tanlamoq
Bajarmoq
Bo‘yinbog‘
Pul
Qimmat –arzon
Buyurtma bermoq- qabul qilmoq
Ega bo‘lmoq
Kastryul
Kepka
Kartmon
Chiroyli – xunuk
Mahkam – yumshoq
Sotib olish – sotmoq
Qoshiq
Mayka
Zamonaviy

Kiymoq- yechmoq
Kerak- kerak emas
Yangi- eski
Pichoq
Paypoqlar
Shart, zarur
Kiyim
Ko‘rpa
Palto
Ko‘lqop
Kostyum
Ro‘mol
Ko‘ylak
Yostiq
Olib kelmoq- olib ketmoq
To‘shak
Yirtmoq
Shim
Djemper
Yuvmoq
Etik
Quruq- xo‘l

Shippak
Likopcha
Tova
Dazmol
Tufli
Futbolka
Yaxshi- yomon
Choynik

Finjon
Tzalamoq- iflos qilmoq
Kalgotka
Qalpoq
Shart
Shlyapa
Yubka

1-mashq

"U" konfiguratsiyasida (barcha o'tilgan mavzular bo'yicha) imo-
ishoralarni ko'rsating.

2-mashq Sinfdoshlaringiz nima kiyganini tasvirlab bering.

Taqdim yetilgan kiyimlarni tasvirlash uchun Imo-ishora tilidan
foydalaning.

3- mashq

Ishora muloqotidagi barcha vositalardan foydalanib tarjima qiling

Vatanni yashnataylik Yuksak tog'lar bizniki Tog'larga yo'l olaylik, Go'zal bog'lar bizniki, Bog'larga yo'l olaylik.	Buloqlar ko'zin ochib, gulzorlar yarataylik, Vatanning har bir qarich Yerini yashnataylik.
Ummon-u irmoqlarni, Daryolarni asraylik, avlod meros bebaho- Dunyolarni asraylik	Kimki desa Vatanim Bir umr go'zal bo'ston bo'lsin, Ona xalqqa mard, jasur, Chiniqqan posbon bo'lsin. (Qambar Ota)

Mavzu: Mahsulotlar

Apelsin
Tarvuz
Qaynatib oling
Uzum
Gilos
Mazali
Suv

Issiq sovuq
Qo'ziqorinlar
Nok
Qovun
Qovurmoq
Karam
Kartoshka

Bo'tqa	Pirog
Qaynatmoq	Foydali- zararli
Murabbo	Sug'ormoq
Kolbasa	Pomidorlar
Konservalar	Qilib ko'rmov, ta'tib
Konfetlar	ko'rmoq
Kotletlar	Yashirmoq – qidirmoq
Qahva	Baliq
Yorma	Shakar (qum)
Yirik – mayda	Yangi
Limon	Barra
Piyoz	Lavlagi
Makaronlar	Shirin-nordon-achchiq
Moy (o'simlik)	olxo'ri
Yog' (saryog')	Qatiq
Ko'p –kam	Yig'moq
Sut	Tuz
Mabzi	Sho'rva
Un	Pishloq
Yumshoq – qattiq	To'q - och
Go'sht	Tvorog
Topmoq – yo'qotmoq	Non
Bodring	Choy
Yong'oq	Olma
Chuchvara	Zeravorlar
Pechene	Tuxum
Pech	Shokolad

1- mashq

“ch”, “f”, “500” konfiguratsiyalari (o'tilgan mavzular) bo'yicha ishoralar ko'rsatish

2- mashq

Ishora muloqoti vositalari yordami tarjima qiling

Suv issiq	Chtschvaralar go'shtli
Choy muzdek	Kolbasa to'la tuz
Non yangi	Konservalar baliqli
Pirog eskirgan	Konservalar sabzavotli
Pechene saryog'li	O'simlik yog'i to'kildi
Konfetlar shirin	Non qaymoqli
Un maydalangan	Sho'rva kartoshkali
Shakar yirik	Tvorog smetanali
Makaron qaynatilgan	Baliq dimlangan
Yorma aynigan	Tuhum qaynatilgan

Karam maydalangan
 Pishloq yumshoq
 Makaronlarni qaynatish
 Shirin murabbo
 Kaxva achchiq
 Kotletalar qovurilgan
 Lavlagi pishirilgan
 Pomidorlar mazali
 Limon nordon
 Bodringlar mayda
 Sabzi yirik
 Qo'ziqorin termiq
 Zeravorlar qidirmoq
 Olmalar nordon
 Noklar yashil
 Karam foydali

Piyoz achchiq
 Yong'oqlar ko'p
 Apelsinlar kam
 Tarvuz kesmoq
 Quruq mahsulotlar
 Qovun mazali
 Sut qaynatmoq
 Bbo'tqa pishirmoq
 Sho'rvani ta'tib ko'rmoq
 Yangi tvorog
 Qo'ziqorinlarni tomoq
 O'simliklar o'sadi
 Pishiriqlarni yashirmoq
 Zararli mahsulotlar
 To'yimli tushlik
 Och odam

3- *mashq*

Quyidagi ishoralardan antonim juftliklarni toping

Topmoq	Xo'l
Qidirmoq	Yo'qotmoq
Shirin	Nordon
Yirik	Kichik
Ko'p	Kam
To'yimli	Och
Qaynoq	Sovuq
Foydali	Zarali
Yumshoq	Qattiq
Shirin	Achchiq
Quruq	Nam
Kovlamoq	Ekmoq

4- *mashq*

Imo-ishora tilida bayram dasturxoningizdagi taom va uning tayyorlanishi haqiqida aytib bering

Mavzu. Tabiat, jonvorlar

Bo'ri	Yulduzlar
Loy	Yer
Chuqur – sayoz	O'zgarish - o'zgarmagan,
Tog'	<i>eskicha</i>
Momaqalldiroq	Izlash, <i>o'rganish</i> - topish,
Daraxt	<i>aniqlash</i>
Quyon, <i>tovushqon</i>	Tosh

Ovqatlantirmoq	Maydon	
Sigir	Ajoyib, zo‘r, hayratlanarli	
Mushuk	Tabiat, ob-havo, taqdir	
Tovuq	Rivojlanish	
Oson – qiyin	Daryo	
O‘rmon	Yorqin (<i>quyosh</i>)	
Tulki	Cho‘chqa, cho‘chqa	
Tutib olmoq	G‘azablangan (jahldor)	–
Biya	mehribon	
Oy	It	
Ayiq	Quyosh	
Chaqmoq	Tinch - bezovta,	
Dengiz	Qayg‘urmoq	
Sichqoncha	Chidash	
Osmon	Qo‘rqoq - jasur, <i>doviyurak</i>	
Ko‘l	O‘jar – itoatkor	
Xavfli	G‘amxo‘rlik qilmoq	
Xavotir olmoq	Ayyor	
Qum	Gullamoqdi (<i>gullaydi</i>)	
Yomon – yaxshi	Gullarmoq, <i>ochilmoq</i>	
Itoat yetmoq– o‘jar	Yorqin	

1 - mashq

Gaplarni Imo-ishora tilida davom ettiring

Yovvoyi hayvonlar – bu ...

Uy hayvonlar – bu ...

2 - mashq

Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarga mos ishorani toping

Baliq *tutmoq*

Tovuqni *tutmoq*

O‘zini *tutmoq*

Kiyimni *tozalamoq*

Tishni *tozalamoq*

3 - mashq

Imo-ishora tilida maqollarning ma’nosini tushuntiring

Aytar so‘zni ayt, Aytmas so‘zdan qayt.

Tilga ixtiyorsiz – elga e’tiborsiz.

Sabr bila ko‘p bog‘liq ish ochilur,

Ishda oshiqqan ko‘p toyilur.

Odamlar aqlining chirog‘i bilim
Balodan saqlanish yarog‘i bilim.

(Rudakiy)

Bugun chashma suvin qilsang agar xor,
Boshqa icholmassan bu suvdan zinhor.

(Fahriddin Turgoniy)

Odami ersang demagil odami,
Onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.

(A. Navoiy)

4 - mashq

Matnning o‘qib chiqib, imo-ishora tilida qayta aytib bering

Yoz kunlarining birida kuchukcha sayrga chiqdi. U hech qachon qishni ko‘rmagan edi. *Xira osmon* bo‘ylab ulkan bulutlar *yugurmoqda*. Hovlida hamma yeroppoq edi, *go‘yo* qordan keyingi manzara.

- Qish keldi! - kuchukcha qichqirdi

- Yo‘q! - dedi ona it. - bu terak paxmoqlari *uchmoqda*

5 - mashq

Matnning o‘qib chiqib, imo-ishora tilida qayta aytib bering

Hayvonlar tortishuvi

Sigir, ot va it ularning qaysi biri egasi ko‘proq qadrlashi haqidabahslasha boshladilar.

Ot aytadi:

- Albatta, meni. Men ishlayman, egamizga yordam beraman. U mensiz nima qilar edi?

Sigir aytdi:

- Yo‘q, egamiz meni ko‘proq qadrlaydi. Men uning bolalarini boqaman va ularga sut beraman.

It aytdi:

- Yo‘q, egasi meni ko‘proq sevadi. Men uning uyini *qo‘riqlayapman*.

Egamiz bu *suhbatni* eshitib, shunday dedi:

-Bahslashishning hojati yo‘q, menga hammangiz kerak.

Mavzu. Shahar

Akter, artist

Aeroport

Bank

Basseyn, suzmoq

Kutubxona

Chipta

Tez - sekin.

Ilxom

Tepa - past

Quvnoq – hafa, g‘amgin

Vokzal

Kutib olmoq - kuzatmoq

G‘alaba qozonmoq, yutuq,

egallamoq, g‘alaba,

Ko'rgazma	Quvib o'tmoq
Gazetalar	Dam, dam olmoq
Shahar	Qolib ketmoq
Mehmonxona	Himoya qilmoq, ilgari surmoq
Davno – nedavno	Poyezd
Dacha	Militsiya, militsiya hodimi
Yetib olmoq	Har doim, to'htovsiz.
Ko'zga yaqin joylar	Keyin, so'ng.
Jurnallar	O'ng - chap
Xasad qilmoq	O'tkazmoq (mashg'ulotni,
Zal	yig'inni)
Qiziqarli - zerikarli	Sotuvchi
Kassa	Yo'llanma
Kafe	Restoran
Kino, film	Bozor
Konsert	Yonida, qo'shni
Duo qilmoq	Samolet
Uchmoq (samolyotda)	Oshxona
Magazin	Teatr
Marshrutka	Tramvay
Mashina, taksi	Trolleybus
Tadbir, faoliyat	Qiziqmoq (qiziqarli)
Metro	Masjid
Muzey	Madaniyat saroyi
Musiqqa	Elektrichka
Asabiy – tinch	

2- *mashq*

Quyidagi gaplarni imo-ishora tilida aytib bering

1. Shahar katta, siz metro yoki taksiga borishingiz kerak
2. Do'kon sotuvchisi shunday rassom.
3. Men suzishni yaxshi ko'raman, hovuzga boraman.
4. Men chipta yutib oldim, g'alaba qozonganimdan juda xursand bo'ldim!
5. G'alaba meni shunchalik hayratda qoldirdiki, trolleybus o'rniga travayga o'tirdim, keyin quvnoq va xotirjam qaytdim.
6. Ko'chada men filmdan bilgan mashhur kino aktyorini uchratdim.
7. Chiptalar endi teatr kassalaridan sotib olinmaydi.
8. O'tgan yillardagi gazeta va jurnallarni kutubxonadan olish mumkin.
9. Muzeyda ko'rgazma ham, musiqiy konsert ham bor edi. Bu zerikarli emas edi. Biz yaxshi dam oldik.
10. Do'stimiz bilan uchrashish uchun temir yo'l stansiyasiga bordik, lekin u allaqachon kelgan va uzoq vaqt kutgan.
11. Aeroportda asabiylashdim. Tez orada uchib ketaman, lekin kuzatuvchilarni uchratmadim.

12. Tadbir kafeda bo‘lib o‘tdi, yaqin atrofda gullar bozori bor edi.

13. Men metroga minishni yoqtirmayman: shov – shuv, odamlar doimo yuqoriga va pastga yugurishadi, o‘ng-chap, to‘g‘ri, orqaga, quvib o‘tishadi, yetib borishadi, yaqin, orqada qolishadi, keyin sekin, keyin tez, doimo itarishadi, hamma asabiylashadi. Ular qayerga yugurayotgani noma‘lum.

14. Madaniyat saroyi to‘la edi. Bu qiziqarli voqea bo‘ldi.

3- mashq

Quyidagi so‘zlarga antonimlar toping

Olmoq	Yuvmoq
Tez	Kiymoq
Ehtimol	Bermoq
Uchratmoq	Ochmoq
G‘alaba qilmoq	Ilgari surmoq
Tayyor	Kech
Uzoq vaqt	O‘ng
Yetvolmoq	Bo‘sh
Yo‘l	Ta‘mirlamoq
Taqiqlamoq	Yorug‘
Tikmoq	Eshitmoq
To‘g‘irlamoq	Shaxsiy
Sotvolmoq	Iliq
Sevmoq	Tor
Mumkin	Qila olmoq
Yosh	Sovuq
Jim turmoq	

4- mashq

Matnni imo-ishora tilida gapirib being

Bizning Vatanimiz — O‘zbekiston Respublikasi. Vatanimiz tinch va farovon o‘lka. O‘zbekistonning poytaxti Toshkent shahridir. Mustaqillikdan so‘ng Toshkent yanada go‘zal va obod shaharga aylandi. Barcha shahar va qishloqlarimizda bunyodkorlik ishlari olib borilmoqda. Juda ko‘p yangi turar-joy binolari, litsey va kollejlari qurilmoqda. Keng ko‘chalar, ko‘priklar, sport majmualari barpo etilmoqda. Vatanimiz yanada obod bo‘lmoqda.

Toshkent - katta va go‘zal shahar. Toshkentda ko‘p qavatli **binolar** bor. Toshkent shahrining eng go‘zal joyi **Mustaqillik maydoni**. Maydondagi **Ona haykali** - ezgulik, barqarorlik timsolidir. Shahrimizdagi qadimiy obidalar qayta ta‘mirlanmoqda. Ona shahrimiz kundan kunga go‘zallashib bormoqda. Poytaxtimizning Beshyog‘och ko‘chasida **hashamatli „CITY MAKON“ madaniy-ma‘rifiy markazi bunyod yetilgan**. Ushbu markazda o‘quvchilarning

bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish uchun **katta** sport maydonchasi, **zamonaviy** 3D formatdagi **kinozal**, **keng** bolalar **maydonchasi** mavjud. Markazda badiiy **fotoko'rgazmalar, anjumanlar, ochiq darslar o'tkaziladi.**

O'zbekiston hur diyor, dunyoga mashhur diyor,
Quchog'i misli jannat, bag'ri to'la nur diyor.
Eram bog'idan go'zal ushbu gulgun diyorga
Farzand ekanligimdan baxtiyorman, baxtiyor.

Mustaqillik ixtiyor qilgan diyor – hur diyor,
Ozod O'zbekiston bu, erkin diyor, dur diyor.
Turfa yurtlardan go'zal rohatijon Vatanga
Farzand ekanligimdan baxtiyorman, baxtiyor.
Oyning ipak nurlari Quyosh bergan harorat
Dalalarga quyilgay. Yerga darmon tuyilgay
Habib Rahmat

Mavzu. Ta'lim

Tartibli – tartibsiz
Auditoriya
Kutubxona
To'g'ri – noto'g'ri
Navbatchi
Birektor
Qoidalar, *tartib, xulq-atvor*
Madaniyat
Darslar.
Yozib olish, *belgilab olish.*
Bilish - bilmaslik
O'rganish
Kitob
Kollej
Konspekt
Ma'ruza, hisobot
Yoshlar
Fan
Yotoqxona,
Zo'r-yomon.
Belgilash.
Juda – juda emas, *muhim emas*
Tanaffus
Yozmoq

Ajratib ko'rsatish
Eslamoq-unutmoq
To'g'ri – noto'g'ri, xato
Domla
Tirishqoq, harakatchan- *dangasa*
Chizmoq
Ruchka
Qaramoq – o'tkizib yubormoq
Yig'ilish
Yetakchi
Stipendiya, *nafaqa, aliment*
O'quachi
Hisoblamq (matem)
Hisoblamq (deb)
Daftar
Qoniqarli
Aqlli – nodon
Universitet
Darslik
Ustoz
O'qiomq
O'qimoq (kitob)
Imtihon

1 - mashq

"O", "vo" konfiguratsiyalaridagi barcha ishoralarni ko'rsatish!(boshbarmoqni ko'tarib, kaftni bir musht ichiga to'plangan bo'ladi)

2 - mashq

Quyidagi gaplarni imo-ishora tilida aytib bering

1. Siz kitoblar bilan ehtiyot bo'lishingiz kerak.
2. Qo'l yozuvi beparvo edi.
3. Universitetimizdagi kutubxona elektron.
4. Biz kichik auditoriyada uchrashuvga yig'ildik.
5. Boshliq navbatchi bo'lib, kelganlarning hammasini belgilab qo'ydi.
6. Direktor intizomni talab qildi, lekin u unchalik yaxshi emas edi.
7. Bizning yoshlarimiz ahmoq emas, balki aqlli.
8. O'qituvchi maktabda ham, kollejda ham dars bergan.
9. Universitetda xulq-atvor madaniyati juda zo'r edi.

3- mashq Matni imo-ishora tilida aytib bering

Odob darsi

Bolajon! Senga esingni taniganingdan buyon odobdan saboq beriladi. Odobli bo'lishing uchun yo'l-yo'riqlar ko'rsatiladi. Uyda, bog'chada, maktabda va ko'cha-ko'yda odobli bo'lish haqida ota-onalar, ustozlar, tarbiyachilar, qo'niqo'shnilar doimo eslatib turadilar. Demak, odob – insonning ziynati. Uning komilligini belgilovchi asosiy mezonlardan biri. Odobli inson salomalikdan, dastlabki muomalasidan, xatti-harakatidan darhol bilinadi. Masalan, salomlashish odobini olaylik. Ba'zi bolalar kattalarni ko'rishlari bilan o'ng qo'lini ko'ksiga qo'yib, darhol salom beradi. Ba'zilar esa xo'mrayib o'tib ketadi. Ba'zilar salomni chala beradilar. Ayrimlar esa, salom berishda odam ajratadilar. Bu yaxshi emas. Salomni hamisha «Assalomu alaykum», deb to'liq berish lozim. Yana bir gap: agar biror do'stingni «odobli bola» deb aytish sa, unga havas qilgin. Mabodo, o'zingni odobli deyishsa taltayib ketma. Hamisha odoblilar safida bo'lishgaharakat qilgin. Odobning birinchi belgisi kamtarlik ekanligini zinhor unutma. Hayotda odobli bo'lish, odob bilan bog'liq barcha insoniy fazilatlarni o'zlashtirib borish, ko'pchilikning hurmatiga sazovor bo'lish hammaga ham nasib etavermaydigan baxt.

4 - mashq

Quyidagi jumalardan foydalangan holda imo-ishora tilida dialoglar tuzing:

1. Bugun ma'ruza mavzusi ...

2. Seminar mavzusini yozing ...
3. Kim javob berishni xohlaydi?
4. Kim javob beradi?
5. Siz javob berishga tayyor emasmisiz?
6. Siz savollar berishingiz mumkin
7. Men so‘rayman-siz mendan so‘rayapsizmi?
8. Oxirida savollaringizniberasiz
9. Mavzu bo‘yicha savollar bormi?
10. Imtihon savollari, test savollari
11. ertaga konsultatsiya
12. Konspekt yozing
13. elektron Kutubxona
14. Internetda toping
15. Internetdan ko‘chirish mumkin emas
16. Barcha ishlar bir xil
17. Ishni ko‘rib chiqish uchun yuboring
18. Men hali ishni tekshirmadim
19. Natijalarni ye‘lon qiling
20. Sizga keyinroq, keyinroq, bir-ikki kundan keyin aytaman...
21. Toza qog‘ozlarni oling
22. Bu yerda biror narsa yozish mumkin emas
23. Siz qaysi guruhsiz?
24. Siz qaysi guruhdansiz?
25. Buni bajarish shart; buni bajarish shart emas
26. Keling, ... Haqida suhbatlashamiz
27. Iltimos, 1 daqiqa kutib turing;
28. Siz kechikdingiz
29. Bugun sizdan imtihon olmayman
30. Men javob beryapman – siz javob beryapsiz

5 - mashq

Har bir so‘zning barcha ma’nolarini ochish uchun kontekstli iboralarni tanlang. Kontekstga qarab berilgan so‘zlarning o‘zgarishiga ye’tibor berib, **Quyidagi gaplarni imo-ishora tilida aytib bering**

Bormoq	Qaramoq	Muhim
Tug‘ilmoq	Ko‘rinish	Baland
Olmoq	Iroda	Katta

6 - mashq

Hikoyani imo-ishora tilida aytib bering

Dars boshlanishi bilan men stol tagiga berkinib oldim. O‘qituvchi dar boshlandi. O‘qituvchi mening g‘oyib bo‘lganimni payqashi bilan, ehtimol u juda hayron bo‘ladi. Qiziq, u nima haqida o‘ylayapti? Nimaga men haqimda

sinfidoshlarimdan so‘rashmayapti? Darsning yarmi ham o‘tdi, men esa hali ham o‘tiribman. “U mening sinfda emasligimni qachon ko‘radi?” deb o‘ylayapman. Va stol ostida o‘tirish qiyin. Mening belim hatto og‘riyapti. Bu kabi qolishga harakat qiling! Men yo‘taldim-e’tibor yo‘q. Men endi o‘tirolmayman. Hatto Sardor ham doim oyog‘ini bilan orqamga tirkadi. Men chiday olmadim. Men darsni tugashigacha chidolmayman. Men stol tagidan chiqib, – Kechiring, Ustoz. – deyman.

Ustoz so‘rayapti:

– Nima gap? Dorskaga chiqasanmi?

– Yo‘q, kechring, men parta ostida o‘tirgan edim...

– Xo‘sh, u yerda, stol ostida o‘tirish qulaymi? Seng yoqdimi?-suradi Ustozim.

Mavzu. Ishlab chiqarish, biznes

Arenda	To‘lov
Baza	Tajriba
Kambag‘al – boy	Tashlkilot
Бедный – bogatyy	O‘zlashtirish
Biznes (biznesmen)	Bo‘lim
Mulozamat	Tanaffus
Foyda	Reja
Delo	Sotish – sotib olish
Defitsit	Ko‘maklashmoq
Buyurtma, buyurtma qilish	So‘ngi
Ta‘qiq	Premiya
Maosh	Olib kelish- olib ketmoq
O‘ylab topmoq, yaratmoq, ixtiro qilmoq, muallif	Tekshiruv
Injener	Programmist, kompyuterchi
Kadrlar	Ishlab chiqarish
Kvalifikatsiya, kategoriya	Kasb
Komissiya	Ish
Inqiroz	Ishchi
Litsenziya	Rivojlanish
Usta	Turli- tumanlik
Ustama	Rezyume
Yig‘ilganlar (yig‘ish)	Qaror
Boshlanish - ohir	Guvohnoma
Boshliq.	Hizmatchi
Kamomat	Suhbat, yig‘in, majlis
Zaruriy, kerak	Mutahassislik
Uzduksiz, davomiy, meros	Staj
Bir xil - turli	Mehnat
Oklad	Zarar
	Xizmatlar

1 - mashq

Mavzuga doir ishoralar leksikasidan foydalanib, gaplarni imo-ishora tilida aytib bering

1. Biznes-reja zaif edi
2. Xushmuomalalik nafaqat biznesda kerak
3. O‘z biznesingizni ochish qiyin emas
4. Kamomad faqat biznes uchun foydalidir
5. Ba’zi tadbirlar litsenziyani talab qiladi
6. Tashkilot hukumat buyurtmasini oldi.
7. Muhandis-ixtirochi ko‘plab ixtirolarning muallifi bo‘lgan va ish haqi qo‘shimchasini talab qilgan
8. Tajribali xodimlarni yaxshi maosh jalb qilishi mumkin
9. Usta ta’tilga chiqdi – ishlab chiqarish to‘xtatildi
10. Boss qayta ishlash uchun to‘lovni taqiqladi
11. Tajribaning yetishmasligi biznesga to‘sqinlik qiladi
12. Biz xarid qilish uchun onlayn-do‘kondan foydalanamiz.
13. Ularning malakasini doimiy ravishda oshirish kerak edi.
14. Ish bir xil edi-ish haqi boshqacha edi.
15. Ishchi qo‘shimcha mutaxassislikni o‘zlashtirdi.
16. Savdo bo‘limiga tajribali dasturchi kerak edi
17. Hozir inqiroz bor, lekin keyin ko‘tarilish bo‘ladi
18. Oxirgi mukofot bir oy oldin bo‘lgan
19. Komissiya hujjatlarni olib qo‘ydi, tekshiruv oxirida ularni qaror bilan birga olib keldi.
20. Ishlab chiqarishga malakali ishchilar kerak edi.
21. Kasb diplomga mos kelmadi.
22. Muassasa turli xil xizmatlarni taqdim etadi, hujjatlarni rasmiylashtirishda yordam beradi.
23. Rezyume noto‘g‘ri to‘ldirilgan-ish rad yetilgan.
24. Biz ro‘yxatga sertifikat olgan.
25. Ish topish uchun siz suhbatdan o‘tishingiz kerak.
26. Uchrashuv ertalab bo‘lib o‘tadi.

2 - mashq

Quyidagi jummalardan foydalanib, imo-ishora tilida aytib dialoglar tuzing. Ularni guruhda o‘qing

- U mening tarjimonim.
- Qayerda ishlaysiz, kim tomonidan?
- Bu yerda karlar uchun qanday mutaxassisliklar mavjud?
- Karlar qanday kasblarda ishlashlari mumkin?
- Sizning kasbingiz (mutaxassisligingiz) nima ?

- Sizning ma'lumotingiz qanday?
- Iltimos, takrorlang, men yozaman.
- Men so'ramoqchiman
- Men rahbariyat bilan gaplashmoqchiman.
- Iltimos, menga tashrifnomangizni uzating
- Nima qilishim kerak?
- Siz bandlik xizmati bilan ro'yxatdan o'tishingiz kerak
- Sizning mutaxassisligingiz bo'yicha sizga yangi ish joyini topishingiz mumkin
- Siz ularni boshqa mutaxassislik bo'yicha qayta tayyorlash uchun yuborishingiz mumkin.
- Siz bandlik xizmatiga murojaat qilishingiz kerak.
- U yerda sizga bo'sh ish o'rinlari taklif yetiladi.
- Ular sizga ish topishga yordam beradi.
- Siz rezyume, avtobiografiya yozishingiz kerak.
- Bizning mutaxassisimiz sizga yordam beradi.
- Ishga murojaat qilishda siz suhbatdan o'tishingiz kerak bo'ladi.
- Sizga tarjimon kerakmi?
- Rahbarim bilan uchrashishim kerakmi?
- Uchrashuv qayerda bo'ladi?
- Sizning kompyuteringiz bormi?
- Menga elektron pochta orqali javob yuboring.
- Sizning ye-mail manzili nima?
- Yoningizda pasportingiz bormi?
- Menga pasportingizni bering.
- Pasport, diplom, ITU sertifikat, IRAD nusxasini olib kelishingiz kerak
- Uchrashuv 30 daqiqaga qoldirildi.
- Hujjatlarning nusxalarini qayerda qilishim mumkin?
- Iltimos, 5 daqiqa kuting.

3 - mashq

Ishora aloqasining barcha vositalaridan foydalanib, takror aytib bering. Hikoyadagi ob'ekt-sub'ekt munosabatlariga ye'tibor qarating.

Kecha samolyotga chipta sotib oldim. Bu juda qimmat bo'lib chiqdi. Men internetda shu shaharga poyezd chiptasi narxini qaradim. Ma'lum bo'lishicha, bu yanada arzonroq ekan - poyezdga chiqish yanada qimmatroq edi. Men hayron bo'ldim! Va kecha menga ish joyida arzon chipta taklif qilishdi. Chiptalarni tekshirish uchun yugurdim. Chiptalar qabul qilindi, ammo pul keyinroq qaytarilar edi. Men so'radim: "Keyinchalik –bu qachon? Menga zudlik bilan kerak." Ular menga javob berishadi: "Chiptalarni qanday sotib oldingiz, karta bilan to'ladingizmi?" "Ha", dedim. "Shunday qilib, siz uni 3 kun ichida – kartangiz orqali qabul qilasiz". Men shunday javob berdim: "Bir haftadan keyin men uchun juda kech. Men chipta sotib olishim kerak." Shunday qilib, men chiptasiz, yo'llanmasiz va dam olishsiz qoldim.

4- mashq

Ko'pma'noli so'zlar bilan jumalarni tuzing. Jumalar so'zlarning turli ma'nolarini aks ettirishi kerak. Ma'nosi to'g'ri bo'lgan imo-ishoralarni tanlang.

Baza

Tushmush

Budjetli

Yutuqlar

Usta

Norma

Aylanma

5- mashq

Tavsiya yetilgan antonimlarga mos ishoraekvivalentlarini tanlang. Har bir so'z uchun sinonimlarni toping:

Urinmoq – erinmoq

Mumkin – mumkin emas

Turli – birxil

Eslab qolmoq – unutmoq

Qiyin – oson

Yaxshi – yomon

Aybdor – aybsiz

G'amxo'rlik – befarqlik

To'g'ri – yolg'on

Boshlanish – ohir

Mavzu. Davlat, huquq

Sodiq, ishonarli

Aybdor

Hokimiyat

To'satdan

Urush

Dushman

Zarar

Saylov

Chaqiruv

Asosiy, bosh

Davlat

Departament

Kelishuv, kontrakt

Hujjat, diplom

Ariza

Shikoyat

Himoyalamoq

E'lon

Voz kechmoq

Mashhur

Investitsiyalar

Komissiya

Konstitutsiya, qonun

Kreml

Shaxs

Yolg'on

Vazirlik

Tinchlik

Moskva

Jasur

Munitsipalitet

Mukofot

Soliq

Bosqin

Xalq, avom, elektorat

Haqiqiy

Kamchilik

Partiya

Pasport

G'alaba

Tutib olish

Siyosat

Huquq

Huqumat

Bayram

Rais

Prezidium

Prefektura

Prokuror

Qarama-qarshi

To'g'ri

Hudud

Qaror

Vatan

Rossiya

Qochmoq

Dovyurak

Bahs, konflikt

Poytaxt, markaz

Sud

Qirib tashlamoq

Boshqarmoq

Tashkilot

Federatsiya

Yurist

1- mashq

Zaruriy grammatik tamoyillarga tayangan holda, imo-ishora tilida quyidagi so'zbirikmalarini ifodalang.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA NOGIRONLARNI IJTIMOY HIMOYA QILISH TO'G'RISIDA

1-bob. Umumiy qoidalar

1-modda. Ushbu Qonunning maqsadi

Ushbu Qonunning maqsadi nogironlarni ijtimoiy himoya qilish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

2-modda. Nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risidagi qonun hujjatlari

Nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

3-modda. Asosiy tushunchalar

Ushbu Qonunda quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi:

nogiron — jismoniy, aqliy, ruhiy yoki sensor (sezgi) nuqsonlari borligi tufayli turmush faoliyati cheklanganligi munosabati bilan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda nogiron deb topilgan hamda ijtimoiy yordamga va himoyaga muhtoj shaxs;

nogiron bolalar — jismoniy, aqliy, ruhiy yoki sensor (sezgi) nuqsonlari borligi tufayli turmush faoliyati cheklanganligi munosabati bilan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda nogiron deb topilgan hamda ijtimoiy yordamga va himoyaga muhtoj o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan shaxslar;

nogironlarni ijtimoiy himoya qilish — nogironlarga turmush faoliyati cheklanganligini bartaraf etishi, qoplashi (kompensatsiya qilishi) uchun shart-sharoitlarni ta'minlovchi hamda ularga jamiyat hayotida boshqa fuqarolar bilan teng ishtirok etish imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan, davlat tomonidan kafolatlangan iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy chora-tadbirlar tizimi;

nogironlarni reabilitatsiya qilish — nogironlarga organizmining izdan chiqqan yoki yo'qolgan funksiyalarini tiklashiga va ularni kompensatsiya qilishiga, turmush faoliyati cheklanganligini bartaraf etishi uchun yordam berishga qaratilgan tibbiy, ijtimoiy, psixologik, pedagogik, jismoniy, kasbga, mehnatga doir chora-tadbirlar tizimi;

tibbiy-ijtimoiy ekspertiza — muayyan shaxs organizmining barcha tizimlarini kompleks tekshirish asosida uning sog'lig'ini yo'qotganlik darajasini, organizmi funksiyalari turg'un buzilishi oqibatida turmush faoliyatining cheklanganlik darajasini, nogironlik guruhini, nogironlikning yuz berganligi sabablari hamda vaqtini aniqlash, shuningdek shaxs uchun

sogʻligʻining holatiga koʻra amalga oshirishi mumkin boʻlgan mehnat faoliyati turlari va mehnat sharoitlari, oʻzgalarning parvarishiga, sanatoriy-kurortda davolanishning tegishli turlariga hamda ijtimoiy himoyaga boʻlgan ehtiyojlari haqida tavsiyalar tayyorlash;

shaxsning turmush faoliyati cheklanganligi — shaxsning oʻziga oʻzi xizmat qilish, harakatlanish, yoʻlni topa olish, muloqot qilish, oʻz xatti-harakatini nazorat etish, shuningdek oʻqish va mehnat faoliyati bilan shugʻullanish qobiliyatini yoki imkoniyatini toʻla yoxud qisman yoʻqotganligi.

4-modda. Shaxsni nogiron deb topish

Shaxsni, shu jumladan oʻn olti yoshdan oʻn sakkiz yoshgacha boʻlgan bolalarni nogiron deb topish tibbiy-mehnat ekspert komissiyalari tomonidan, oʻn olti yoshgacha boʻlgan bolalarni nogiron deb topish esa, tibbiy-maslahat komissiyalari tomonidan amalga oshiriladi.

Tibbiy-mehnat ekspert komissiyalari va tibbiy-maslahat komissiyalarini tuzish, shuningdek ular tomonidan xulosalar berish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Qarang: «16 yoshgacha boʻlgan bolalarni nogiron deb topish haqida tibbiy xulosa berish tartibi toʻgʻrisida»gi nizom (roʻyxat raqami 2005, 15.09.2009 y.), Oʻzbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Sogʻliqni saqlash vazirligining 2015 yil 10 dekabrda 104 va 41-son qarori bilan tasdiqlangan «16 yoshgacha boʻlgan nogiron bolalarni tibbiy-mehnat ekspert komissiyalarida koʻrikdan oʻtkazish qoidalari».

5-modda. Nogironlar huquqlarining kafolatlari

Davlat nogironlar turmush faoliyatining cheklanganligini baholash asosida ularning ijtimoiy yordam hamda himoya chora-tadbirlariga boʻlgan ehtiyojlari hisobga olinishi taʼminlanishini, nogironlarni reabilitatsiya qilish va ijtimoiy himoya qilishning qonun hujjatlarida nazarda tutilgan turlaridagi dasturlar amalga oshirilishini, nogironlarning jamiyat bilan uygʻunlashishi uchun sharoitlar yaratilishini, nogironlarni kamsitishning barcha shakllaridan himoya qilishni taʼminlash yuzasidan zarur chora-tadbirlar koʻrilishini kafolatlaydi.

 LexUZ sharhi

Qarang: Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 22 martdagi 210-son qarori bilan tasdiqlangan «2018 yil hisobot davridan boshlab tegishli vazirliklar va idoralar tomonidan ishlab chiqiladigan va Oʻzbekiston Respublikasi Davlat statistika qoʻmitasi tomonidan jamlanadigan nogironligi boʻlgan shaxslarning hayot faoliyatini aks ettiruvchi qoʻshimcha statistik koʻrsatkichlar roʻyxati», Vazirlar Mahkamasining 2010 yil 23 dekabrda 307-son qarori bilan tasdiqlangan «Nogironni reabilitatsiya qilishning yakka tartibdagi dasturi toʻgʻrisida nizom».

6-modda. Nogironlarni ijtimoiy himoya qilish sohasidagi davlat siyosati

Nogironlarni ijtimoiy himoya qilish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

nogironlarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta‘minlash;

nogironlarning kamsitilishiga yo‘l qo‘ymaslik;

nogironlarning sha‘ni va qadr-qimmatini himoya qilish;

nogironlarning huquqlari va ular uchun imkoniyatlar tengligini ta‘minlash;

nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini ta‘minlash;

nogiron bolalarning maktabgacha va maktabdan tashqari ta‘limini, nogironlarning kasb tayyorgarligini, umumiy o‘rta, o‘rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta‘lim olishini ta‘minlash;

davlat organlari hamda ular mansabdor shaxslarining nogironlar huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta‘minlash borasidagi faoliyatining oshkoraligini hamda ochiq-oydinligini ta‘minlash;

nogironlarni ijtimoiy himoya qilish sohasida davlat organlari, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlari o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish.

7-modda. Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining nogironlarni ijtimoiy himoya qilish sohasidagi vakolatlari

Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari o‘z vakolatlari doirasida:

nogironlarni ijtimoiy himoya qilish sohasida davlat siyosatini shakllantiradi va amalga oshiradi;

nogironlarni ijtimoiy himoya qilish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni belgilaydi;

nogironlarni rehabilitatsiya qilish, ijtimoiy himoya qilish hamda ularning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta‘minlashga doir davlat dasturlarini, shuningdek hududiy dasturlarni shakllantiradi va amalga oshiradi;

nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining ijrosini ta‘minlaydi;

davlat organlarining, fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlarining nogironlarni ijtimoiy himoya qilish sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirib boradi;

nogironlar huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta‘minlovchi davlat organlarining faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi;

nogironlarni tibbiy, kasbiy va ijtimoiy rehabilitatsiya qilish sohasida ilmiy tadqiqotlar o‘tkazishni hamda mutaxassislar tayyorlashni moliyalashtiradi va tashkil etadi;

o‘zgalarning parvarishiga va yordamiga muhtoj bo‘lgan nogironlarga ijtimoiy xizmat ko‘rsatuvchi statsionar muassasalar tarmog‘ini rivojlantirishga doir chora-tadbirlar ko‘radi;

nogironlarni ishga joylashtirish uchun ish joylarining eng kam sonini zaxirada saqlaydi;

reabilitatsiya, ilmiy-ishlab chiqarish markazlari, davlat sog'liqni saqlash tizimidagi ambulatoriya va statsionar davolash-profilaktika muassasalarida, nogironlarga ijtimoiy xizmat ko'rsatish statsionar muassasalarida tiklash terapiyasi bo'linmalari, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari, ixtisoslashtirilgan sanatoriy-kurort muassasalari tizimini, shuningdek nogironlarga ijtimoiy-maishiy xizmatlar ko'rsatish bo'yicha korxonalar va tashkilotlar tashkil etadi.

Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishlari mumkin.

8-modda. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlarining nogironlar huquqlarini ta'minlash hamda ularni ijtimoiy himoya qilishda ishtirok etishi

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlari nogironlarning huquqlarini ta'minlash hamda ularni ijtimoiy himoya qilishga ko'maklashadi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlari:

nogironlarning huquqlarini ta'minlashga doir vakolatlarni amalga oshirishda davlatdan va belgilangan tartibda xalqaro tashkilotlardan huquqiy, uslubiy, tashkiliy hamda moliyaviy yordam olishi;

nogironlarni ijtimoiy himoya qilish bilan bog'liq muammolarni hal qilishda, shuningdek tegishli tadbirlarni moliyalashtirishda ishtirok etishi mumkin.

2- mashq

Matnni qayta aytib bering. Ta'kidlangan so'zlarga alohida ye'tibor qarating. Qiymati yetarli bo'lgan ekvivalentni tanlang

Asosiy Qonunimizning 7-9-boblarida inson va fuqarolarning shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquq, erkinliklari hamda ularning kafolatlari belgilab berildi. Xususan, Qomusimizning 7-bobida insonning shaxsiy huquq va erkinliklari belgilangan bo'lib, ular tizimida fuqarolarning ularning huquq va manfaatlariga daxldor bo'lgan hujjatlar, qarorlar va boshqa materiallar bilan tanishib chiqish huquqi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 30-moddasi mazmunidan anglashiladigan ushbu huquq mazkur moddada O'zbekiston Respublikasining barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslari zimmasiga ushbu materiallar bilan tanishib chiqish imkoniyatini yaratib berish majburiyati tarzida yuklangan.

Mazkur konstitutsiyaviy norma o'z mohiyatiga ko'ra, fuqarolarning Konstitutsiyaning 29-moddasida mustahkamlangan har kim o'zi istagan axborotni izlash, olish va uni tarqatish huquqi hamda 32-moddada belgilangan jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish huquqi bilan uzviy

bog'liqdir. Ya'ni, fuqarolar o'zlarining huquq va manfaatlariga daxldor bo'lgan hujjatlar, qarorlar va boshqa materiallar bilan tanishib chiqish orqali boshqa konstitutsiyaviy huquqlarini amalga oshirish uchun sharoit yaratadilar.

Asosiy Qonunimiz 30-moddasida belgilangan fuqarolarni ularning huquq va manfaatlariga daxldor bo'lgan hujjatlar, qarorlar va boshqa materiallar bilan tanishib chiqishi uchun imkoniyat yaratib berish majburiyati axborot erkinligi kafolatlaridan biri bo'lib, ushbu konstitutsiyaviy norma O'zbekiston Respublikasining o'ndan ortiq qonun hujjatlarida yanada rivojlantirilgan, uni ta'minlashga qaratilgan qo'shimcha mexanizm va tartibotlar belgilab berilgan.

Xususan, "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi Qonunning 8-moddasida davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari va boshqa nodavlat notijorat tashkilotlari hamda mansabdor shaxslar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda har kimga o'zining huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlariga daxldor bo'lgan axborot bilan tanishib chiqish imkoniyatini ta'minlab berish bilan bog'liq bir qator mexanizmlar belgilab berilgan. Unga ko'ra, Konstitutsiya bo'yicha tegishli majburiyat yuklangan yuqorida qayd etilgan sub'ektlar maqbul axborot resurslari yaratishlari, foydalanuvchilarni fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va majburiyatlariga, ularning xavfsizligiga doir hamda jamiyat manfaatlariga taalluqli boshqa masalalar yuzasidan axborot bilan ommaviy tarzda ta'minlashlari shart.

3- mashq

Mazkur jumlarlar asosida imo-ishora tilida dialoglar tuzing.

- Bu yerda birinchi marta bo'lishingizmi?
- Sizning muammolaringiz qanday (savollar)?
- Biz sizga muammolarni hal qilishga yordam berishga harakat qilamiz.
- Sizning nogironlik guruhingiz qaysi?
- Sizda imtiyozlar bormi?
- Sizning hududingizdagi ijtimoiy xizmat ko'rsatish markazi yaqin joyda joylashgan.
- Siz tuman hokimiyatiga murojaat qiling.
- Munitsipalitetga bayonot bilan murojaat qilish kerak.
- Siz ijtimoiy ish bo'yicha mutaxassismisiz?
- Siz bayonot yozishingiz kerak.
- Bu yerda bir misol. Agar biror narsa noaniq bo'lsa, men yordam beraman.
- Sizning imzoingiz va raqamingiz bu yerda kerak.
- Barcha hujjatlar arizaga to'liq ilova qilinishi kerak.
- Bu yerda hujjatlar ro'yxati.
- Siz pasportingizni (yashash uchun ruxsatnoma bilan) olib kelishingiz va pasportingiz nusxasini ilova qilishingiz kerak.

- Siz ijtimoiy xizmatlardan sertifikat va uning nusxasini olib kelishingiz kerak
- Siz bilan birga yashaydigan oila a'zolari soni haqida uy kitobidan ko'chirma olib kelishingiz kerak.
- Siz ish daftaringizning nusxasini olib kelishingiz kerak.
- Asl nusxa nusxalari bilan birga taqdim yetilishi kerak.
- Siz nusxasini tasdiqlashingiz shart emas.
- Siz bizga ariza va nusxalarini qoldirasiz.
- Biz hujjatlarni komissiyaga topshirmoqdamiz.
- Mazkur hujjatlar to'plami bilan siz rahbarga (direktor, direktor o'rinbosari va boshqalarga) borishingiz kerak.
- Hujjatlaringizni qoldiring.
- Komissiya hujjatlarni 15 kun ichida ko'rib chiqadi.
- Qaror (natijalar) haqida sizga albatta xabar beramiz.
- Javob sizga SMS yoki elektron pochta orqali yuboriladi.
- Sizga kompensatsiya beriladi.
- Qonunga ko'ra, siz imtiyozlarga ega emassiz.
- Sizga qanday texnik reabilitatsiya vositalari kerak?
- Bu INNda ko'rsatilishi kerak.
- Siz allaqachon Mazkur texnik vositani oldingizmi?
- Siz allaqachon reabilitatsiya dasturi uchun vaucherlarni oldingizmi?
- Agar siz texnik reabilitatsiya vositasini o'zingiz sotib olgan bo'lsangiz,
- Siz xarajat uchun kompensatsiya olish huquqiga egasiz.
- Bu imtiyozlar faqat bolalikdan nogironlar uchun.
- Bolalikdan nogiron 18 yoshgacha imtiyozlarga ega. Keyin yangi IRAD beriladi.
- Siz yiliga bir marta chipta olishingiz mumkin.
- Bu ijtimoiy ishchining mas'uliyati emas
- Biz pullik xizmatlarni taklif qilishimiz mumkin. Ular arzon.
- Bu yerda narxlar ro'yxati va xizmatlarning narxi.
- Men sizga yordam berishni juda xohlayman, lekin mening huquqim yo'q.
- Siz Mazkur reabilitatsiya vositasini o'tgan yili olgansiz. Keyingisi faqat 3 yildan keyin amalga oshiriladi.
- Biz sizga subsidiya olish uchun murojaat qilishda yordam bera olamiz.
- Bu haqda oldindan ogohlantirishim kerak.
- Buyurtma oldindan amalga oshirilishi kerak.
- Navbat sizga kelganda, biz sizga xabar beramiz.
- Sizning nogironlik toifangiz bilan bepul ta'tilga ruxsat berilmaydi.
- Kechirasiz, men bu masalalarni hal qilmayapman.
- Boshqa № 4 mutaxassisga murojaat qilishingiz kerak.

Mavzu: Tibbiyot, reabilitatsiya, sport

Abilitatsiya

Alkogolizm

Analiz

Basketbol

Basseyin

Asramoq, avaylamoq

Kasallik

Kasallanish, kasal

Shifoxona

Shifokor

Chaqiruv, chaqirmoq

Yutmoq

Gimnastika

Kar

G'am

Bosim

Kutmoq

Oshqozon

Qayg'urmoq

Sog'lom

Sog'liq

Tish texnik

Nogiron

Nogironlar aravachasi

Insult

Infarkt

Tomchi

Konki

Dorilar

Davo

Chang'ilar

Istisnoli

Tibbiyot

Sekin – *tez, shoshilinch*

Yo'nalish (shifoxonaga, davolanishga)

Narkomaniya

Tekshiruv, *ko'rik*

Sog'liqning cheklangan imkoniyatlari

Operatsiya

Ehtiyotkor

Patronaj

Suzish

G'alaba

Poliklinika
Uchramoq
Doimiy
Taziya
Yutqazmoq
Profilaktika
Reabilitatsiya, *tiklanish*
Yurak
Zaif eshituvchilar
Zaif
Ko‘r
O‘lim
Yo‘ldosh
Musobaqa, *poyga, birinchilik, konkurs*
Ma’lumotnoma
Stomatolog
Sabr
Reabilitatsiyaning iyxnik vositalari
Og‘ir
Ukol
Qulash
Jistarbiya, sport
Futbol
Xokkey

1- Mashq

Imo-ishora tilida quyidagi jumlar bo‘yicha dialoglar tuzing

1. Kasalxonaga yotqizish uchun kasalxonaga yuborish uchun siz barcha testlardan o‘tishingiz kerak.
2. Shifokor tekshiruv uchun yo‘llanma yozadi.
3. Siz o‘z sog‘lig‘ingizga g‘amxo‘rlik qilishingiz kerak-jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullaning.
4. Giyohvandlik va alkogolizmni davolash murakkab va uzoq davom etadigan jarayondir.
5. Dori-darmonlarni buyurish uchun qon bosimini o‘lchash, kardiogramma olish kerak.
6. IRAD - bu individual reabilitatsiya va abilitatsiya dasturi.
7. Dori-darmonlarni retseptisiz sotib olish mumkin.
8. Siz yuragingizga g‘amxo‘rlik qilishingiz kerak-bu zaif.
9. Itu sertifikati musobaqalar uchun qat’iy majburiydir.
10. Chempionatda faqat eshitish qobiliyati past odamlar - kar va eshitish qobiliyati past odamlar ishtirok etishlari mumkin.
11. Grippning oldini olish uchun siz emlanishingiz kerak – faqat bitta ukol.

12. Bemor og'ir edi, unga tajribali hamshira kerak edi.
13. Chaqaloqqa har kuni patronaj opa tashrif buyurardi.
14. IRAD pullik, ammo arzon patronaj xizmatlarini taklif etadi.
15. Iprada rehabilitatsiyaning afzalliklari va texnik vositalari belgilanishi kerak.
16. Bemor asta-sekin tuzalib ketdi
17. Tez yordam chaqirildi-biz kutmoqdamiz.
18. ehtiyot bo'ling, silliq, siz yiqilishingiz mumkin. Sekin yuring, oyoqlaringizga diqqat bilan qarang.
19. Asta-sekin bemorning ahvoli yaxshilandi.
20. Shoshilinch shifokorni chaqiring.
21. Bolaning shikoyatlariga ye'tibor bering -u yomon bo'lishi mumkin.
22. Agar nogiron bola oilada o'ssa, eng dahshatli va xavfli narsa-bu haddan tashqari himoya.
23. Nogironlar jamoasi musobaqada g'olib chiqdi. Ko'p quvonch bor edi!
24. Yo'qotish o'ylash uchun sababdir.
25. Buvim o'lishidan qo'rqardi. Ammo operatsiya muvaffaqiyatli o'tdi

2 - mashq

Imo-ishora tilida yordamida matnni qayta hikoya kilib bering

Sog'lom bo'lish uchun biz har kuni ertalab mashq qilishimiz kerak va darslardan keyin sport zaliga borib, mashq qilishimiz kerak. Masalan, men futbolni yaxshi ko'raman. Men toza havoda sayrga chiqaman, futbol o'ynayman yoki shunchaki to'p tepaman. Qishda esa konkida uchish yoki chang'i uchish kerak. Axir, bu sog'liqning kalitidir. Konkida uchish qanchalik yaxshi ekanligini bilasizmi? Xo'sh, barcha sport kunlaridan keyin sizga yaxshi sog'lom uyqu kerak. axir, faqat uyqu sizni uyg'otadi!

3 - mashq

O'quachilarga o'rganilayotgan mavzu so'zlari yozilgan kartalar beriladi. O'quachilar kartada ko'rsatilgan so'zdan foydalanib jumla tuzishlari kerak. Jumlarlar izchil hikoyani tashkil qilishi kerak.

4 - mashq

Jumlalardan o'yinli shakldagi dialoglar tuzishda foydalaning

- Men o'zimni yaxshi his qilmayapman.
- O'zingizni yomon his qilyapsizmi?
- Sizda dori bormi?
- Shifokorga borishim kerakmi?
- Siz shifokor bilan uchrashuvga borishingiz kerakmi?
- Agar klinikasida oldindan bir shifokor bilan yozilish kerak?
- Qaysi shifokor bilan yozilish kerak?

- Uni qaysi sana va vaqtga yozib qo'yishim kerak?
- Shifokorga tashrif buyurish uchun sizga tarjimon kerakmi?
- Xavotir olmang
- Bizda hamshira bormi?
- Tez yordam chaqirishim kerakmi?
- Uyda shifokorni chaqirishim kerakmi?
- Sizda tibbiy siyosat bormi?
- Sinovdan o'tishim kerakmi?
- Shifokor bilan elektron uchrashuv bormi?
- Yelektron chiptani qayerdan olsam bo'ladi?
- Shifikor oreratsiyada juda zarur dedimi?
- Nogironlik bo'yicha murojaat qilishimga yordam berasizmi?
- Siz roziligingizni berasizmi va Mazkur hujjatga imzo chekasizmi?
- Agar imzo chekmasangiz operatsiya qilmaymiz – haqqimiz yo'q
- Sizni nogironlikdan mahrum qilishdimi?
- Nogironlikni qayta tiklash kerakmi?!
- Nima bo'ldi?
- Qanday yordam kerak?
- Siz bilan qancha odam yashaydi?
- Qaysi qavat? Lift bormi?
- Uyingizda nechta xona bor?
- Ota-onangiz (farzandlaringiz) siz bilanmi?
- Sizga yordam bera olamanmi?
- Hozir vaziyat yomonmi?
- Tez hujjatlaringiz va kerakli narsalarni oling
- Nima, evakuatsiya hozir bo'ladimi?
- Sizga yurist maslahati kerakmi?
- Yuristsiz hech bir hujjatni imzolash mumkin emas.
- Ular aldovchilar.
- Ular odamlarning pulini, uyini olib qo'yish va o'g'irlab ketish uchun yurishadi va aldaydilar.
- Militsiyaga ariza yozish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Sh.M. Mirziyoev Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent: «O'zbekiston», 2016. -56 b.
2. O'zbekiston Reyespublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni. // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami.– T., 2017 .– B.39.
3. Abdullaeva M.M. Bo'lajak surdopedagoglarning imo-ishora nutqi vositasidagi kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish ped. fan. bo'yicha fals. dok. (PhD) diss. – T., 2022. -130 b.
4. Abdullaeva G. S.Nogironligi bo'lgan talabalarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishda AKTdanfoydalanishning korreksion-pedagogik tizimi ped. fan. bo'yicha dok. (DSc) diss. avtoref.Toshkent:TDPU.2020. -78 b.
5. Alimxo'jayeva F.J. Kar bolalar eshitish qobiliyatini rivojlantirishda didaktik materiallardan foydalanish. P.f.n. diss...avtoref. –M., 1992.
6. Thomas Arnold A method of teaching the deaf and dumb speech, lip-reading, and language – London , 2010.
7. Белтюков В.И. Взаимодействие анализаторов в процессе восприятия и усвоения устной речи (в норме и патологии) – М.: Педагогика. 1997.
8. Богданова Т.Г. Сурдопсихология. –М., 2002.
9. Боскис Р.М. Письмо слабослышащих детей. - М., 2004.
10. Боскис Р.М. Учителю о детях с нарушенным слухом. – М.: Просвещение, 1998.
11. Боскис Р. М., Фингерман Л.Е. Развитие письменной речи в начальных классах школы слабослышащих. –М., 1998.
12. Боскис Р.М. Развитие смысловой стороны речи у глухих и слабослышащих детей. –М., 1991.
13. Быкова Л.М. Методика обучения русскому языку в школе для глухих детей. – М.: Просвещение, 1991.
14. Быкова Л.М. Развитие связной речи глухих учащихся начальных классов. – М.: Просвещение, 1999.
15. Dimskis L. New approach to sign language training for teachers of the Deaf. Deaf Children and Bilingual Education. — Moskow: «Zagrey», 1998. — P. 36—39.
16. Димскис Л. С. Изучаем жестовый язык / Пособие для студентов дефектологических факультетов педагогических университетов. — Минск: НМЦентр, 1998. — 136 с.
17. Димскис Л. С. Письменная система жестового языка // Дефекталошя. — 1998. — № 3. — С. 56—74.

18. Димскис Л. С. Методическое пособие по жестовому языку для учителей 1—4 классов школ для глухих детей. МО РБ НИО. — Минск, 1999. — 86 с.

19. Димскис Л. С. Овладение жестовой речью как элемент профессиональной программы сурдопедагога // Дефектология. — 1999. — № 2. — С. 31—42.

20. Димскис Л. С. Жестовый язык в структуре вузовской подготовки дефектологов: научно-теоретические аспекты, методическое обеспечение. Жестовый язык в современной специальной школе. Международная конференция 14—15 апреля 1999 г. — Минск, МО РБ НИО. БелОГ. — С. 39—53.

GLOSSARIY

	O‘zbekcha	lizcha
	Adaptatsiya – lotincha <i>adapta</i> – moslashtiraman, muvofiqlashtiraman so‘zidan olingan bo‘lib, quyidagilarni bildiradi: organizmlarning yashash sharoitlariga moslashishi;	Adaptation - The action or process of adapting or being adapted. The process of change by which an organism or species becomes better suited to its environment.
	Analiz – (yunoncha <i>apalusi</i> – parchalash, bo‘lish so‘zidan) tahlil narsa va hodisalarni fikran, tarkibiy qismlarga ajratishni aks ettiruvchi aqliy operatsiya. A. (tahlil qilish) jarayonida butunning bo‘laklarga nisbatan munosabati aniqlanadi.	Analysis -is the process of breaking a <u>complex topic</u> or substance into smaller parts in order to gain a better understanding of it. The technique has been applied in the study of <u>mathematics</u> and <u>logic</u> since before <u>Aristotle</u> (384–322 B.C.), though <i>analysis</i> as a formal concept is a relatively recent development.
	Anamnez –yunoncha <i>anamnesis</i> (eslash) so‘zidan olingan bo‘lib, tashxisni qo‘yish va aniqlash, korreksion-tarbiyaviy tadbirlarni belgilash maqsadida tekshirish jarayonida kasal shaxsning o‘zi va yaqinlaridan kasallikning yuzaga kelishi va kechishi, o‘sishi haqidagi ma‘lumotlarni to‘plash jarayonini anglatadi.	Anamnesis - a preliminary case history of a medical or psychiatric patient.
	Audiologiya – eshitish va uning buzilishlari haqidagi fan.	Audiology -is a branch of science that studies hearing, balance, and related disorders.
	Anomal – yunoncha <i>apotalos</i> – noto‘g‘ri, notekis so‘zidan olingan bo‘lib, umummayordan o‘zgacha bo‘lgan holat ma‘nosida qo‘llanadi.	Abnormal -eviating from the normal or average.
	Aqliy va jismoniy rivojlanishida muammosi bo‘lgan bolalar –tug‘ma, irsiy, ega bo‘lingan kasalliklar yoki belgilangan tartibda tasdiqlangan jarohatlar asoratlari oqibatida hayotiy faoliyat(lar)i cheklangan jismoniy va (yoki) psixik kamchilikka ega bo‘lgan 18 yoshgacha bolalar (bola). Bu defektlar	Children with intellectual and physical developmental problems -A developmental delay is any significant lag in a child's physical, cognitive, behavioral, emotional, or social development, in comparison with norms.

	tug'ma yokn tug'ilgandan ke-yin paydo bo'lishi mumkin.	
	Anketa metodi –pedagogika va psixologiyaning ilmiy-tadqiqot metodlaridan biri. Bu metod orqali izlanish ob'ektini o'rganish maqsadida tuzilgan savollarga yozma ravishda tegishli javoblar olinadi.	Questionnaire method - is a research instrument consisting of a series of questions and other prompts for the purpose of gathering information from respondents. Although they are often designed for statistical analysis of the responses, this is not always the case.
	Inklyuziv ta'lim – bolalarning psixofiziologik yoki madaniy o'ziga xosligidan qat'i nazar umumiy sinfda o'qitish. Bunda o'qituvchi emas, balki ta'lim tizimi bola ehtiyojlaridan kelib chiqib sharoit yaratadi. Bu jarayonda individual rivojlanish rejasidan foydalanish mumkin.	Inclusive education - as once described as an approach where in students with <u>special educational needs</u> spend most or all of their time with non-disabled students. Now it is crucial that all policy makers, school boards, administrators, guidance counsellors, teachers, parents and students ensure inclusive practice in all aspects of educational environments.
	Reabilitatsiya – bemorlik, baxtsiz hodisa yoki boshqa sabablar oqibatida yo'qotilgan ruhiy yoki jismoniy funksiyalar, ko'nikmalarni tiklash.	Rehavilitation - is a treatment or treatments designed to facilitate the process of recovery from injury, illness, or disease to as normal a condition as possible.
	Nutqiy qobiliyatni rivojlantirish – nutqiy bilish, anglash, qayta tasvirlash va psixofizik mexanizmlarini shakllantirishga imkon yaratish demakdir. Maxsus o'qitishning birinchi kunlaridanoq bolalarga ma'lum predmetli vaziyatdagi ularga qaratilgan nutqqa ta'sirlanishni, predmetli harakatlarni tuzilishiga qarab ulardan nima talab qilinayotganini payqash shartlari	The development of speaking skills – is creation allows to forming speech knowing, understanding, describing.
	Nogironlikning ijtimoiy modeli – keng miqyosda nogironligi bo'lgan kishilar duch keladigan iqtisodiy va madaniy, shuningdek, atrof-muhitdagi to'siqlarga diqqat-e'tiborini qaratadi. Nogironlikka ega bo'lgan kishilarni	Social model of disability - is a reaction to the dominant medical model of disability which in itself is a functional analysis of the body as machine to be fixed in order to conform with normative values.

	jamiyatning to‘laqonli a‘zosi bo‘lib yashashiga to‘siq bo‘luvchi holatlarni bartaraf etishga qaratilgan. Ushbu modelga asosan nogironlikka ega bo‘lgan kishilarning jamiyatdagi holati va huquqlarining buzilishi jamiyat tomonidan sun‘iy ravishda yaratilgan bo‘lib, ularning nogironlar ega bo‘lgan buzilishlarga aloqasi yo‘qdir.	The social model of disability identifies systemic barriers, negative attitudes and exclusion by society (purposely or inadvertently) that mean society is the main contributory factor in disabling people. While physical, sensory, intellectual, or psychological variations may cause individual functional limitation or impairments, these do not have to lead to disability unless society fails to take account of and include people regardless of their individual differences.
	Onatiliyo‘qitishninguslubiy tamoyil lario‘zarobog‘langantalablar (yokiqoidalar) tizimidir	Methodological principles of teaching mother tongue – system of mutual connected requirements (or rules)
	O‘qish va yozish malakalari – bu nutqiy malakalar, o‘qish va yozishni o‘zi esa nutqiy faoliyatni shunday turishi namoyon etadi	Reading and writing skills – isa teaching to reading and writing
	Internat muassasalari — keksalar va nogironlarga ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatadigan nogironlar uchun «Muruvvat» internat-uylari, keksalar va nogironlar uchun «Saxovat» internat-uylari, O‘zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining Urush va mehnat faxriylari uchun respublika pansionati.	Residential institutions - broadly defined, is a pre-college education provided in an environment where students both live and learn outside their family homes. Varied forms of residential education have been in existence in the United States since before the nation's founding. Some typical forms of residential education include boarding schools, preparatory schools, orphanages, children and youth villages, residential academies, military schools and, most recently, residential charter schools.
	Diagnoz –yunoncha diagnosis - aniqlash so‘zidan olingan bo‘lib, kasallikning tavsifi va mohiyati haqidagi qisqacha tibbiy xulosa ma’nosini anglatadi. Hozirda diagnoz o‘rnida <i>tashxis</i>	Diagnosis -is the process of determining which disease or condition explains a person's symptoms and signs. It is most often referred to as diagnosis with

	atamasi ham qo'llanilmoqda.	the medical context being implicit. The information required for diagnosis is typically collected from a history and physical examination of the person seeking medical care. Often, one or more diagnostic procedures, such as diagnostic tests, are also done during the process. Sometimes Posthumous diagnosis is considered a kind of medical diagnosis.
	Interfaol metodlar –ta'lim jarayonida o'qituvchi tomonidan maqsadga erishish uchun qo'llanuvchi o'quvchilarning o'z va o'zaro faollashuvlariga qaratilgan yo'l va usullar yig'indisi.	Interactive methods -is a pedagogical approach that incorporates social networking and urban computing into course design and delivery. Interactive Learning has evolved out of the hyper-growth in the use of digital technology and virtual communication, particularly by students. Beginning around 2000, students entering institutes of higher education have expected that interactive learning will be an integral part of their education. The use of interactive technology in learning for these students is as natural as using a pencil and paper were to past generations.
	Ichkinutq – insonningo'z-o'zigamurojaatetganfikriynutqidir. U talaffuzqilinmaydivayozilmaydi. Ichkinutqayrimso'zvaso'zbirikmalariishtir okidaamalgaoshiriladi. Ichkinutqdarajasidabolalaryangibilimlarnio'zlashtirishadihamdayangima'lumotlarasosidayozmafikrbildirishgatayyorgarlikko'rish adi, fikran gap tuzishadivauniog'zakibayonetishadi, yozishadi. Bundayichkinutqiytayyorgarliko'quvchilar ningso'zlashishhamdanutqiymahoratini	Inner speech – is a intellectual speech which addressing to own self. With inside speech children can prepare to writing speech. Inside speech preparation are increased speaking and writing skills of children.

	(nutqiningsifatini) oshiradi.	
	Mazmunini ko'rsatib berish. Mazmunniyoritishinibuusuli ham tayyorlovsinflaridakengqo'llaniladi. Mazmunni butahlilyo'lini "Alifbe" dagimaterialga qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi.	Revelation themes – is disclosing theme of lesson. We can use this method to revelation of alphabet.
	O'qiganni umumlashtirish. O'qigan matnni ustida ishlashdan eng oxirgi bosqichi umumlashtirish, bunda biz o'quvchilarni bilimini umumlashtirib, g'oyaviy-tematik yo'naltirib, g'oyaviy-estetik, tushunchalarini yanada chuqurroq o'zlashtirish	Generalization of read – is generalizing all knowledge and skills, the ideological-thematic directing.
		External speech – is a speech which addressing to other people. This speech is realized with sounds and letters. There are two types of external speech dialogical and monological.
	To'g'ri o'qish – bu harf va tovushlarini to'g'ri talaffuz qilib, bo'g'inlarni tushurib qoldirmasdan, bo'g'inlarni so'zlarda o'rnini almashtirmay, tushurib qoldirmay, nafas olish qoidasini buzmay, so'zlardagi urg'u, pauza, orfoepik normalarga javob bergan holda o'qishdir.	Correctly reading – is a correctly pronouncing letter, voice and syllable.
	Korreksiya lash–imkoniyati cheklangan bolalarning psixofizik rivojlanishidagi kamchiliklarni to'g'rilash, zaiflashtirish yoki to'g'rilashga qaratilgan psixologo-pedagogik choralar tizimi.	Correction - An amount or quantity added or subtracted in order to correct. A temporary decline in stock-market activity or prices following a period of increases.
	Mulohaza - bu matn, unda biron bir ta'kidni isboti uchun mulohaza ishlatiladi, misollar keltiradi solishtirish va xulosa amalga oshiriladi, yangi mulohazalarga yetaklovchi va oxir tasdiqlovchi yoki inkor etuvchi boshlang'ich ta'kid tezis nomi bilan keladi. Mulohaza - bog'langan matnni ancha qiyin murakkab shaklidir	Reasoning – is a very difficult, hard form of connected speech
	Rasmlarni moslash. O'quvchilar	Choosing pictures – is a

	iborali yoki matnni qismini o‘qishadi va o‘qituvchi vazifasiga ko‘ra o‘qilganlarni mazmuniga mos rasm ko‘rsatadilar. Rasm o‘qituvchi tomonidan maxsus tayyorlanadi yoki kitobdagi rasmlardan foydalaniladi.	adapting special pictures to the lesson
--	--	--

IMO-ISHORA NUTQI SEGMENTASIYASI

(60112700- Surdopedagogika (qo‘shimcha surdotarjimon))

DARSLIK

Z.N.Mamarajabova, D. T.Yembergenov, D.F.Muxammadjonova

Muharir: B.B.Mamarajabov
Texnik muxarir: B.B.Mamarajabov
Musahhah: B.X.Xidoyatov
Dizayner sahifalovchi : A.S.Alimova

Bosishga ruhsat etildi 05.05.2024. “UZ-Times” garniturasida. Ofset usulida chop etildi. Qog‘oz bichimi 60×84. Bosma tabog‘i: 9,5. Nashr hisob tabog‘i: 10. Adadi 500 nusxa. Buyurtma № 55.

Nizomiy nomli TDPU nashriyoti
Toshkent shahri, Yusuf Xos Xojib ko‘chasi, 106 uy